

श्रीः ।

श्रीधर्मराजदीक्षितविरचिता-

वेदान्तपरिभाषा ।

पण्डितशिवदत्तकृतयाऽर्थदीपिकाख्यटीकया सहिता ।

(काशीनिवासिनिर्मल पं० स्वामि श्रीगोविन्दसिंहेन परिशोधिता.)

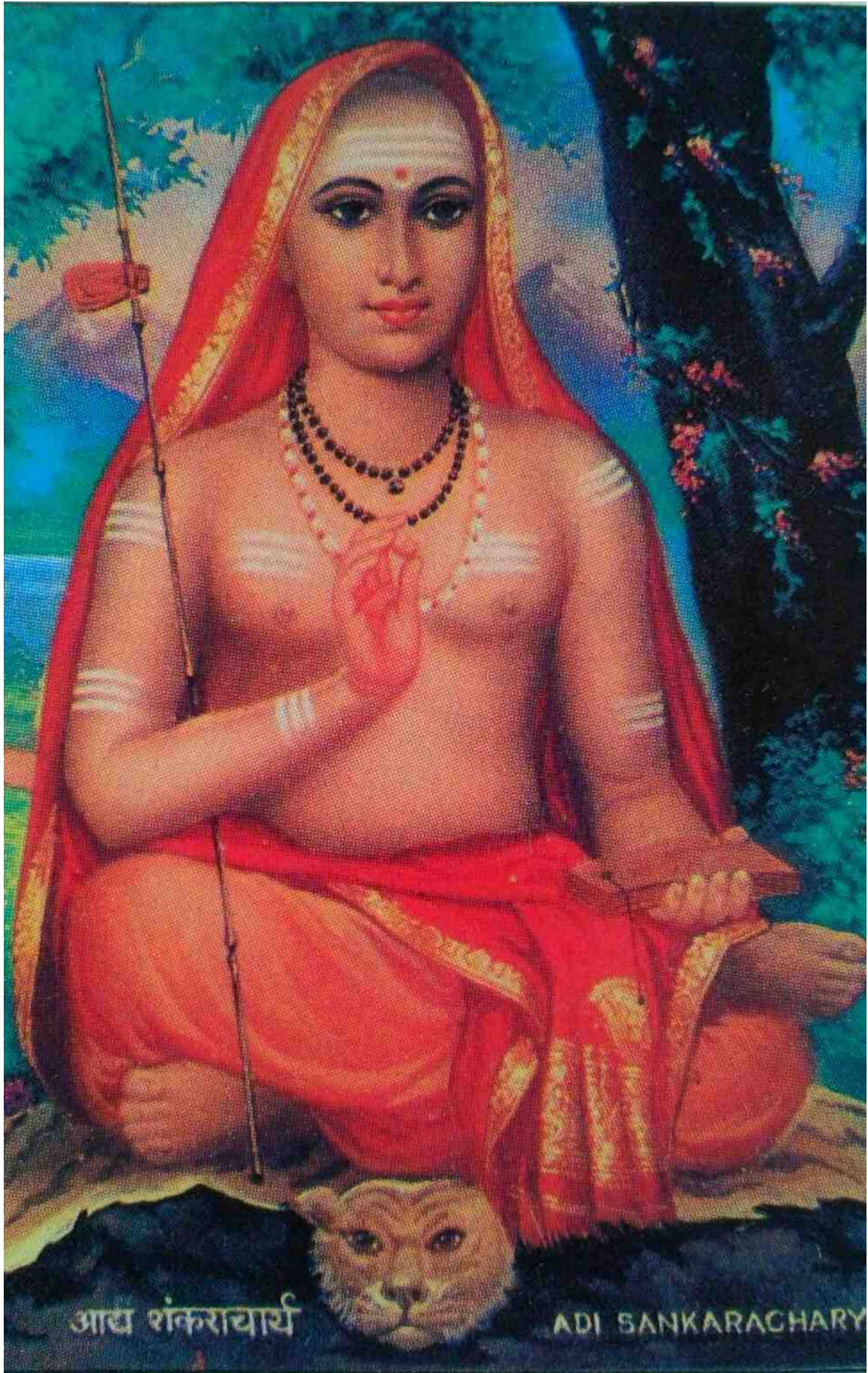
गंगाविष्णु श्रीकृष्णदास,

मालिक-“ लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर ” स्टीम-प्रेस,

कल्याण-बंबई.

संवत् १९९३, शके १८९८.

1936

आद्य शंकराचार्य

ADI SANKARACHARYA

SRI ADHI SANKARA BAGAVATPADHACHARYA

मुद्रक और प्रकाशक—

गङ्गाविष्णु श्रीकृष्णदास,

मालिक—“ लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर ” स्टीम्-प्रेस, कल्याण-बम्बई.

सन् १८६७ के आक्ट २५ के मुजब रजिष्टरी सब हक
प्रकाशकने अपने आधीन रक्खा है.

प्रस्तावना ।

अस्ति चेह नैसर्गिकी प्राणिपूरस्य दुःखतत्साधनप्रहाणपूर्वकसुख-
बहुपायाभिमुखी यथामति प्रत्यहं प्रवृत्तिः सा च प्रतीत्या कदाचित्
कथञ्चिदांशिकसफला सत्यपि न ह्येकस्याप्येकान्तात्यन्ततो दुःखं निर्मूल-
यितुमलमिति सारासारसंशोधिन्वा सामान्यमुख्या व्याप्त्या निश्चीयते ।
कारणश्चात्र विशेषतस्तत्तन्निदानस्वरूपापरिज्ञानमेव वाच्यम् । यद्य-
प्याध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकादिभेदभिन्नं दुःखं यथाविधि रसाय-
नादिकामिनीनीतिशास्त्राभ्यासमन्त्राद्युपाययोगात्मकं तद्दानोपायश्च सा-
मान्यतो जानन्त्येव विचारविमला बुधास्तथापि तत्तदुपायाकूतैः दुःख-
निवृत्तेरवश्यंभावो निवृत्तस्य दुःखस्य च पुनरनुत्पादो वा नहि कदापि
सम्भवयितुं शक्यते । एवं यावदुःखप्रत्यनीकप्रतीकारान्तरे चिन्तयितव्ये
तच्च 'ज्ञानादेव कैवल्यं' नान्यः पन्था विद्यते अयनाय 'सर्वं ज्ञानप्लवेनैव
वृजिनं संतरिष्यसि, 'ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति'
'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथा' इत्यादि भ्रमप्रमादादिपुं-
दोषानास्कन्दितपूज्यवचनैर्ज्ञानमात्रमेवैकमवधार्यते; तदपि ज्ञानं किमा-
कारकं किंविषयकं किन्निमित्तकं चेति जिज्ञासायां सत्यां 'ब्रह्मविदामोति
परम्' 'ब्रह्मविद्वद्ब्रह्मैव भवति' 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः' 'एतं वै
तमात्मानं विदित्वा' 'आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पुरुषः' 'आत्मानि
खल्वरे दृष्टे श्रुते मते' 'यदात्मनाऽऽत्मानं पश्यति' 'तदात्मनाऽऽत्मानं
दृष्ट्वा निरात्मा भवति' 'शांतो दान्तः समास्तितिक्षुः समाहितो भूत्वा
आत्मन्येवात्मानं पश्येत्' इत्यादि सम्भावितवचनव्यूहेन ब्रह्मात्मैकत्व-
प्रकारकं स्वात्मविषयकं शमदमादिनिमित्तिकमेवापरोक्षात्मकं ज्ञानं
वाच्यम् । तदपि "एवं परंपराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः" इति भग-
वद्वचनाद्भगवतो वासुदेवसकाशात् परंपरया प्राप्तं व्यासशुकगौडगो-
विन्दतीर्थाद्यधिगतमतिगुह्यं ज्ञानामृतमखिललोकपवित्रीकरणाय शारी-

रक्भाष्यात्मकदेवसरिदात्मना प्रस्तावयामासुरसीमगुणगरीयांसः श्रीशंकराचार्याः । तस्यापि दुरधिगमत्वेनाल्पमतीनां पूर्वमेव तत्र प्रवेशाभावमनुसन्धाय तद्वतसांकेतिकशब्दार्थावबुद्धये ' वेदान्तपरिभाषा ' नामकं निबन्धं निबबन्ध सर्वशास्त्रविच्छ्रीमद्धर्मराजाध्वरीन्द्रः सूरिः । सोऽयं स्वात्मसद्गुणैः स्वकर्तुः कीर्तिं प्रख्यापयन् सर्वतो बहुधा लब्धप्रचारोऽपि यथाकथंचित् लिपिमुद्रणादिसाधारणदोषैर्न लेभे स्वात्मीयपवित्रीभावं, तदर्थं मया काशिकोदासीनवर्यश्रीमदमरदासनाम्नां सकाशात् प्रार्थनया प्राप्तपवित्रपुस्तकेन काशीनिवासीनिर्मल पं० स्वामिश्रीगोविन्दसिंहद्वारा भूयोपि कतिप्रयप्रतिसंयोजनेन परिशोधयित्वा सुप्रकाशितमिदं प्रकरणम्, प्रसीदतु चानेन विमलप्रयत्नेन पण्डितैः सह परमेश्वर इति निवेदयत्यहोरात्रम्—सज्जनानुगृहीतक्षेमराजश्रीकृष्णदासारूयः श्रेष्ठीति ॥ समणिप्रभाशिखामणिटीकासहिताऽपि वेदान्तपरिभाषा मुद्रिताऽत्रोपलभ्यते ।

भवदीयशुभाकांक्षी—

क्षेमराज—श्रीकृष्णदासः

“ श्रीवेङ्कटेश्वर ” स्टीम् प्रस—बम्बईस्थः

अथ वेदान्तपरिभाषाविषयानुक्रमणिका ।

विषयाः	पृष्ठांकाः	विषयाः	पृष्ठांकाः
प्रत्यक्षपरिच्छेदः १		शुक्तिरजते प्रत्यक्षविचारः	४१
मङ्गलाचरणम्	१	अनिर्वचनीयरजतोत्पत्तिः	४२
मोक्षस्य नित्यत्वव्यवस्थापनम्	७	परिणामादिलक्षणम्	४४
प्रमालक्षणम्	८	रजतस्य साक्षिण्यध्यासः	४५
प्रमाणसंख्याप्रदर्शनम्	११	विविधाध्यासिकप्रत्ययः	४६
प्रत्यक्षेऽन्तःकरणवृत्तिनिरूपणम्	१३	रजतज्ञाने गुरुमतप्रवेशशंका	४७
मनस इन्द्रियत्वखण्डनम्	१५	प्रातिभासिकव्यावहारिकपदार्थानां भेदः	४८
प्रत्यक्षसामान्यलक्षणम्	१७	स्वप्नपदार्थविचारः	४९
वृत्तेर्वहिर्निर्गमप्रकारः	१८	द्विविधकार्यविनाशः	५१
प्रत्यक्षे शंकासमाधिः	१९	अन्यथाख्यात्यनिर्वचनीयाख्यात्योर्भेदः	५४
बह्वयुमित्यस्थले पर्वतांशे प्रत्यक्षत्व- प्रतिपादनम्	२०	उक्तप्रत्यक्षं पुनर्द्विविधम्	५६
प्रसंगाज्जातिखण्डनम्	२३	अनुमानपरिच्छेदः २.	
समवायखण्डनम्	२४	अनुमाननिरूपणम्	५८
ज्ञानप्रत्यक्षनिष्कृष्टलक्षणम्	२६	अनुमानस्य सिद्धान्त उपयोगः	६८
विषयप्रत्यक्षलक्षणम्	२८	मिथ्यात्वलक्षणम्	६९
विषयप्रत्यक्षे शंकासमाधिः	३०	मिथ्यात्वे अनुमानम्	७०
विषयप्रत्यक्षस्य निष्कृष्टलक्षणम्	३१	प्रपञ्चमिथ्यात्वे शङ्कासमाधिः	७१
वृत्तेश्चातुर्विध्यम्	३१	उपमानपरिच्छेदः ३.	
द्विविधप्रत्यक्षम्	३२	उपमाननिरूपणम्	७२
इन्द्रियजन्यत्वस्य प्रत्यक्षे तत्रैवाभावः	३३	आगमपरिच्छेदः ४.	
वेदान्तानामखण्डार्थपरत्वम्	३३	आगमनिरूपणम्	७५
प्रत्यक्षस्य पुनर्द्विविध्यम्	३५	प्रमाणभूतवाक्यलक्षणम्	७७
मायागतैकत्वनिरूपणम्	३७	शब्दबोधकारणानि	७९
मायाविशिष्टस्य जगत्कर्तृत्वम्	३८	आकांक्षाप्रसङ्गेन बलाबलाधिकारविचारः	७९

विषयाः	पृष्ठांकाः	विषयाः	पृष्ठांकाः
योग्यतादिविचारः	८२	विषयपरिच्छेदः ७.	
पदार्थो द्विविधः	८४	प्रमाणाविषयनिरूपणम्	११९
पदशक्तिविचारः	८६	लक्षणं द्विविधम्	१२०
लक्ष्यनिरूपणम्	८७	कर्तृत्वलक्षणम्	१२१
लक्षणविचारः	८८	जगतो जन्यक्रमः	१२४
सिद्धान्ते लक्षणं विनापि निर्वाहः	९०	पञ्चाक्षरप्रकारः	१२८
वाक्यैकवाक्यताविचारः	९३	प्रलयनिरूपणम्	१३१
तात्पर्यनिरूपणम्	९४	प्रलयक्रमः	१३५
वेदे नित्यत्वादिविचारः	९८	त्वंपदार्थनिरूपणम्	१४१
अर्थापत्तिपरिच्छेदः ५.		तत्त्वंपदार्थयोरैक्यम्	१४९
अर्थापत्तिनिरूपणम्	१०१	प्रयोजनपरिच्छेदः ८.	
द्विविधाऽर्थापत्तिः	१०२	प्रयोजननिरूपणम्	१५३
अनुपलब्धिपरिच्छेदः ६.		अपरोक्षज्ञाने मतभेदः	१५६
अनुपलब्धिनिरूपणम्	१०६	श्रवणादिनिरूपणम्	१६०
अभावे चातुर्विध्यम्	१११	शमादिनिरूपणम्	१६४
स्वतः प्रामाण्यवादः	११६	सगुणोपासकानां मुक्तिः	१६५
		ब्रह्मसाक्षात्कारवतः प्रारब्धादि-	
		कर्मविचारः	१६६

इति विषयानुक्रमाणिका समाप्ता ।

अथ वेदांतपरिभाषा अर्थदीपिकासहिता ।

प्रत्यक्षपरिच्छेदः १.

यदविद्याविलासेन भूतभौतिकसृष्टयः ।
तं नौमि परमात्मानं सच्चिदानन्दविग्रहम् ॥ १ ॥

पुं चक्रं देवं हरमचलमाराध्यममरैः ।
सहोराप्यं वीध्रं खरुजनदुरापं शुभकरम् ॥
परेऽं सर्वेषामतसममृतं सर्वमतुलं
भजेऽहं तं विष्णुं शिवमखिलवेदांतविदितम् ॥ १ ॥
नुमः श्रीबालगोपालतीर्थान् व्यासमुखान् मुनीन् ।
विघ्नहर्तृन् गणेशादीन् पण्डितांश्च विमत्सरान् ॥ २ ॥
पितरं मातरं नत्वा स्वीयनिर्वन्धयंत्रितः ।
करोमि सुखबोधाय परिभाषार्थदीपिकाम् ॥ ३ ॥

श्रीमद्वेदांतार्थनिर्णयात्मकं प्रकरणमारभमाणो धर्मराजाध्वरीन्द्रो
ग्रन्थस्य निर्विघ्नपरिसमाप्त्यादिप्रयोजनमवगीतशिष्टाचारानुमितश्रुति-

१ पुं पालकं चक्रं कर्तारमित्यर्थः । सहोराप्यं सहोरैः साधुभिरामुं योग्य-
मित्यर्थः । वीध्रं विमलं सकामैर्दुःखेन प्राप्नुमशक्यं “ होरालग्रेऽपि राश्येद्धं
शाखरेखाभिदोरपि” इति हैमकोशात् । होराभिः शाखैः सऽवर्तते इति
सहोराः शाखविदस्तैरामुं योग्य इति सहोराप्यस्तमित्यर्थो वा । अतसं अतती-
त्यतसः वायुरात्मा च तं प्रसिद्धं शिवमहं भजे इत्यन्वयः ।

प्रमितकर्तव्यताकं मंगलमाचरन् प्रेक्षावत् प्रवृत्त्यंगभूते विषयप्रयोजने दर्शयति—यदिति । ननु शिष्टाचरः किमाचारत्वाद्देदमूलतां कल्पयति उत धर्मत्वात् । नाद्यः निष्ठीवनादेरपि तत्कल्पकत्वप्रसंगात् । न द्वितीयः धर्मत्व-सिद्धौ वेदमूलकत्वं वेदमूलत्वे च धर्मत्वमित्यन्यान्याश्रयादिति चेन्न, शिष्टैर्धर्मबुद्ध्याऽनुष्ठीयमानस्याचारस्य तत्कल्पकत्वात्, नच शिष्टासिद्धिः वैदिकार्थानुष्ठातृणां तत्त्वात्, तं परं परमेश्वरं तत्पदवाच्यं नौमि । परम् एव लक्षयितुं तटस्थलक्षणमाह—यदिति । यस्याविद्या यदविद्या यदधिष्ठिता यदधीना मायेत्यर्थः । ‘मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्’ ‘दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया’ इति श्रुतिस्मृतिभ्यां तस्या विलासः कार्याकारेण परिणामस्तेन भूतानां वियदादीनां सूक्ष्माऽसूक्ष्माणां भौतिकानां चराचराणां भूतकार्याणां च सृष्टयः । सृष्टिग्रहणं स्थिति-प्रलययोरप्युपलक्षणम् । सृष्टिस्थितिप्रलयाः भवंतीत्यध्याहारः । “अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः ।” ‘मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सुयते सचराचरम्’ इति श्रुतिस्मृतिभ्याम् । एवं तटस्थलक्षणमुक्त्वा स्वरूपलक्षणमाह—सदिति । एतेन शून्यवादिनः सांख्यवैशेषिकादेश्च मतं निराकृतं वेदितव्यम्, न तावत्शून्यं जगत्कारणं भवति “कथमसतः सज्जायेत” इति तर्कानुगृहीतया श्रुत्याऽसतस्तत्कारणत्वप्रतिवेधात् । निरधिष्ठानभ्रमानुपपत्तेः “सदेवसोम्येदमग्रआसीत्” । सन्मूलाः सोम्येमाः प्रजाः’ इत्यादिश्रुत्या सत एव जगत्कारणत्वावगमाच्च । “असत् वा इदमग्रआसीत्” इति श्रुतिस्थासत्पदं तु अनभिव्यक्तनामरूपत्वेन गौण्या वृत्त्या सत्येव योजनीयं “समाकर्षात्” इति न्यायात् । प्रकृतस्यैव सत्यज्ञानादिलक्षणस्य सम्यक् नामरूपादिराहित्येन प्रतिपादनादिति सूत्रार्थः । नापि प्रधानपरमाष्वादेर्जगत्कारणत्वं संगच्छते “सोऽकामयत बहुस्यां प्रजायेय” “आनंदाद्धचेवखल्विमानिभूतानि जायंते आनंदेन जातानि जीवंति आनंदं प्रत्यंत्यभिसंविशंति” इत्यादिश्रुत्या चिदानंदात्मकस्यैव तत्कारणत्वप्रतिपादनात् । परमेश्वरस्य ताटस्थ्यं

वारयति-आत्मानमिति । अन्तर्यामिणमित्यर्थः । “ एष त आत्मांत-
र्याम्यमृतः ” इति श्रुतेः । लक्ष्यपक्षे तु तं परं मायादिपरं तदसंस्पृष्टं शुद्धं
तत्पदार्थं नौमि । तमेव लक्षयति-यदिति । यत् यस्मिन् अविद्याया अवि-
लासो यस्मिन् । तथाच यस्मिन्नविद्याविलासाभाववति भूतभौतिकमृष्टयो
नैव सन्ति “ नेह नानास्ति किंचन ” इत्यादिश्रुतेः । तत्स्वरूपं दर्शयति-
सच्चिदानन्दविग्रहमिति । सदादिपदलक्ष्यत्वात् तदात्मकमित्यर्थः । तस्या-
नात्मत्वं वारयति-आत्मानमिति । त्वंपदवाच्यलक्ष्यार्थावप्यनेन
श्लोकेन दर्शितौ । तथाहि तमात्मानं नौमि । देहाद्यात्मवादिनां मतं
निराचष्टे-परमिति । तत्र न तावत् लोकायतिकेषु स्थूलोऽहं कृशोऽह-
मित्याद्यनुभवात् पृथिव्यादिभूतचतुष्टययोगजचैतन्यवान् स्थूलदेह एवा-
त्मेति केषांचिदभिमतः, आत्मा देहस्य स्वप्नसुषुप्तयोरभोक्तृत्वात् । योऽहं
बाल्ये पितरौ अन्वभूवं सोऽहं स्थविरे नमून् अनुभवामीति प्रत्यभिज्ञानुप-
पत्तेः कृतहान्यकृताभ्यागमापत्तेश्च । नापि पश्याम्यहं शृणोम्यहमित्यनु-
भवादिन्द्रियाण्यात्मा इत्यपरेषामभिमतः, तेषां संहतानामात्मत्वे एकवि-
नाशेऽप्यात्मनाशप्रसंगात् । प्रत्येकमात्मत्वे विरुद्धद्विक्रयतया शरीरो-
न्मथनतापातात् । अक्रियत्वापाताच्च । नाप्यशितपीतादिभोक्ता प्राण
आत्मेत्यन्येषामभिमतः, सत्यपि प्राणे सुषुप्तौ तस्य भोक्तृत्वाददर्शनात् ।
नापि सुख्यहं दुःख्यहमित्यनुभवात्सुखादिधर्मकं मनः आत्मेत्यपरेषामभि-
प्रेतः, सर्वेन्द्रियानुग्राहकतया तस्य करणत्वानुभवात् तथा बौद्धेष्वपि
कर्तृरूपं विज्ञानमात्मा तच्च क्षणिकं प्रदीपकलिकावदिति योगाचाराद्यभि-
मतोऽप्यात्मा न संभवति उक्तप्रत्यभिज्ञाविरोधात् । तदेतत्सर्वमभिप्रे-
त्योक्तं-परमिति । देहादिभ्योऽन्नमयादिकोशेभ्यः परं व्यतिरिक्तमि-
त्यर्थः । एवं परमिति विशेषणेनैव चंदनबिंदुवदेकदेशस्थत्वेऽपि सर्वांगी-
णशैत्योपलंभोपपत्तेरणुरनागंतुकसुखदुःखादिमानित्येकदेशिमतं देहाद्वि-
लक्षणो देहपरिमित इत्यार्हतमतं च निराकृतं वेदितव्यं, परं प्रकृष्टं
विभुमित्यथाविगमात् । आत्मनोऽणुत्वे चंदनबिंदुशैत्यवत् स्वाश्रयां-
शप्रसर्पणद्वारा निरंशाया आत्मोपलब्धेः सर्वांगसंगित्वासंभवेन गंगाहद-

निमग्नस्य युगपत्सर्वाङ्गीणशैत्योपलंभाभावप्रसंगात् “ वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । जीवो भागः स विज्ञेयः स चानेत्याय कल्प्यते ” । “ अणोरणीयान् ” इत्याद्या श्रुतिस्तु “ महतो महीयान् ” इति वाक्यशेषात् “ महानज ” इति श्रुत्यन्तराच्चात्मनो दुर्लक्ष्यत्वमात्रपरा, नापि देहपरिमित एकस्यात्मनः क्रमेण गजमनुजमशकशरीरप्राप्तावयवाऽपचयस्यावश्यकत्वेनानित्यत्वापातात् । एवं देहाद्यात्मवादिनो निराकृत्य शून्यमात्मेति वादिनो माध्यमिकान् विभुत्वेऽपि तत्तदात्ममनसां स्वस्वामिभावसंबन्धवशेन तत्तदात्मनि तत्तन्मनःसंयोगजसुखदुःखादिव्यवस्थोपपत्तेरनेको नित्योऽजो जडोऽपि बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नसंस्कारधर्माधर्मादिगुणानामाश्रयः कर्ता भोक्ता चेति वादितार्किकवैशेषिकप्राभाकरानुभवस्योभयात्मत्वदर्शनात् । जडबोधरूप इति वादिनो भाट्टांश्च निराचष्टे-सच्चिदानन्दविग्रहमिति । “ अस्तीत्येवोपेक्ष्योपलब्धव्यः ” इत्यादिश्रुतेः निरधिष्ठानकभ्रमासंभवात् स्तनपानादिप्रवर्तकजन्मांतरीयसंस्कारानुवृत्तिदर्शनाच्च सदात्मकमित्यर्थः । एतेन शून्यवादिमतं निरस्तम् । “ अत्रायं पुरुषः ” “ स्वयंज्योतिः ” “ सत्यंज्ञानमनंतं ब्रह्म ” “ अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः ” इत्यादिश्रुत्या स्वयंप्रकाशत्वेन स्वयंप्रकाशज्ञानात्मत्वेन च प्रतिपादनात् चिदात्मकमित्यर्थः । ननु विज्ञानस्य कथं स्वप्रकाशतेति चेन्न, विषयात्मविज्ञानानां त्रयाणामपि जडत्वे जगदांशप्रसंगात् विज्ञानस्य विज्ञानतरसापेक्षत्वे तस्याऽपि जडत्वेनाऽनवस्थापाताच्च । अत्रायं प्रयोगः विमतं विज्ञानं स्वसमानाश्रयस्वसमानकालस्वगोचरसंवेदनविरहप्रयुक्तव्यवहाररहितं न भवति, विज्ञानत्वात् । अनंतरव्यवहीयमाणविज्ञानवदिति । ‘विज्ञानमानंदं ब्रह्म’ इत्यादिश्रुतौ मत्वर्थीयाचूप्रत्ययं प्रकल्प्य विज्ञानमस्यास्तीति विज्ञानमिति व्याख्यानंतु नादरणीयम् ।

१ विमतं विज्ञानं स्वगोचरसंवेदनविरहप्रयुक्तव्यवहाररहितं न भवति एतावदुक्ते परमते व्यवसायज्ञानमादाय बाधशंकावारणाय स्वसमानकालेति संविद्विशेषणं पुरुषांतरज्ञानाभावमादाय सिद्धसाधनतावारणाय स्वसमानाश्रयोति संविद्विशेषणं पक्षीभूतविज्ञानशब्देनार्थांतरतावारणाय विमतमिति पक्षविशेषणम् ।

स्वरितस्वरोच्चारणसंप्रदायविरोधात् । आत्मनो विज्ञानात्मत्वे त्वयं प्रयोगः
 विज्ञाता न स्वातिरिक्तविज्ञानाधीनप्रकाशः, विज्ञानकर्मतामन्तरेण अप-
 रोक्षत्वात् संवेदनवत् ॥ यद्वा । विज्ञाता स्वप्रकाशस्तत्त्वात्तद्वदिति आत्मा
 परमानन्दस्वभावः परप्रेमास्पदत्वात् व्यतिरेके घटवदित्यादियुक्त्या
 “ आनन्दो ब्रह्म ” इत्यादिश्रुत्या चानन्दात्मकमित्यर्थः । जडाजडात्मकत्वं
 तु विरोधादेव न संभवति, एतेन तार्किकादिमतं पराकृतम् । तत्त्वज्ञाननि-
 वर्त्यत्वं बोधयितुं प्रपञ्चस्य जीवाश्रिताज्ञानकल्पितत्वं दर्शयति—यदिति ।
 यदाश्रिताऽविद्याऽनाद्यज्ञानं तस्या विलासेन भूतभौतिकसृष्टयो भवंती-
 त्यर्थः । लक्ष्यपक्षेतु—तं परमज्ञानादिसमस्तोपाधिविलक्षणमात्मानं नौमि
 परमिति । विशेषणेनाऽऽत्मानमित्येकवचनेन च तस्य भोक्तृत्वमनेकत्वं च
 वदंतः सांख्याः पातञ्जलाश्च पराकृता वेदितव्याः । शिष्टं तत्पदलक्ष्यव-
 योजनीयम् । अखंडार्थोऽप्यनेन श्लोकेन दर्शितः । तथाहि । तं परमात्मानं
 प्रत्यगभिन्नं परमात्मानं नौमि । तज्ज्ञाननिवर्त्यत्वबोधनाय तद्विषयकाऽ-
 ज्ञानकल्पितत्वं नामरूपात्मकप्रपञ्चस्य दर्शयति—यदिति । यदविद्या
 यद्विषयकमनाद्यनिर्वचनीयमज्ञानं तस्या विलासेन भूतभौतिकसृष्टयो
 भवंतीत्यर्थः । समानमन्यत् । तथाचानेन श्लोकेन बंधस्याऽविद्या-
 निवर्त्यत्वं तत्त्वंपदाखंडार्थत्वं प्रदर्शयता जीवब्रह्मणोरैक्यमेवाऽज्ञातं सद्वि-
 षयज्ञातं सत्प्रयोजनमिति प्रवृत्त्यङ्गभूते विषयप्रयोजने प्रकाशिते ॥ १ ॥

यदन्तेवासिपञ्चास्यैर्निरस्ताभेदिवारणाः ।

तं प्रणौमि नृसिंहाख्यं यतीन्द्रं परमं गुरुम् ॥ २ ॥

१ विज्ञानमानन्दमिति विज्ञायते यत्तदिति विज्ञातिरिति वा विग्रहे विपूर्वाऽजा-
 नातेर्बाहुलकात्कर्मणिभावेवात्युटि लितीऽसूत्रेण जानातेराकारस्योदात्तत्वं तस्य
 चानादेशाकारेणाकःसवर्णेदीर्घइतिसूत्रेणैकादेशे एकादेशउदात्तेनोदात्तइत्येकादे-
 शस्योदात्तत्वम् । अनादेशनकाराकारस्य त्वनुदात्तपदमेकवर्जमित्यनुदात्तत्वं
 पुनश्चादात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति तस्योदात्तात्परत्वेन स्वरितत्वमिति विज्ञान-
 शब्दस्यस्वरितस्वरांतत्वं संप्रदायसिद्धम् विज्ञानशब्दस्याच्प्रत्ययांतत्वे तु चित इति
 सूत्रेण प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यांतोदात्तत्वं स्यादिति । चिति प्रत्यये सति प्रकृति-
 प्रत्ययसमुदायस्यांतोदात्तो वाच्य इति तदर्थः । २ संबित्कर्मतामन्तरेणापरोक्षत्वात् ।

एवमिष्टदेवतां नमस्कृत्य 'गुरुप्रसादात् परमात्मलाभः' इत्यादिना गुरु-
प्रसादस्य विद्याप्राप्तिं प्रत्यंतरङ्गत्वप्रतीतेर्गुरवोऽवश्यं पूज्या इत्यभिप्रायेण
परमगुरुन् प्रथमं प्रणमति-यदिति । अंते समीपे वस्तुं शीलमेषां तेऽन्ते-
वासिनः शिष्यास्ते एव पंचास्याः सिंहाः यस्यांतेवासिपंचास्यैर्भेदवादि-
लक्षणा वारणाः गजा निरस्तास्तं यतीनां यत्नशीलानां परमहंसपरि-
व्राजकानामिन्द्रं नृसिंहसंज्ञकं परमं गुरुं प्रणौमि प्रकर्षेण मनःकायवाक्-
प्रणिधानेन नौमीत्यर्थः ॥ २ ॥

श्रीमद्वेङ्कटनाथारूपाय वेलांगुडिनिवासिनः ।

जगद्गुरुनहं वन्दे सर्वतंत्रप्रवर्तकान् ॥ ३ ॥

एवं परमगुरुं प्रणिपत्य साक्षाद्विद्यागुरुमभिवन्दते-श्रीमद्वेङ्कटनाथा-
रूपानिति ॥ ३ ॥

येन चिन्तामणौ टीका दशटीकाविभञ्जिनी ।

तर्कचूडामणिर्नाम कृता विद्वन्मनोरमा ॥ ४ ॥

चिकीर्षितग्रंथस्योपादेयतासिद्धये स्वकीर्त्यनुवृत्तये च स्वस्य नाना-
विधग्रंथकर्तृत्वप्रदर्शनपुरस्सरं चिकीर्षितं प्रतिजानीते-येनेति द्वाभ्याम् ।
येन दशटीकाविभञ्जिनी विद्वन्मनोरमा तर्कचूडामणिसंज्ञिका प्रसिद्धा
चिन्तामणौ टीका कृता तेन धर्मराजाध्वरीन्द्रसंज्ञकेन परिभाषा वितन्यते
इति योजना ॥ ४ ॥

तेन बोधाय मन्दानां वेदान्तार्थावलम्बिनी ।

धर्मराजाध्वरीन्द्रेण परिभाषा वितन्यते ॥ ५ ॥

प्रयोजनं निर्दिशति-बोधायेति । मन्दानां मंदबुद्धीनामलसानामिति
वा बोधाय तत्त्वज्ञानाय । यद्यपि बुद्धिमतामनलसानां सूत्रभाष्यादिकं
बोधे साधनमस्त्येव तथापि मन्दानुग्राहकोऽयं ग्रंथ इति बोधनाय मन्दाना-
मित्युक्तम् । बोधयोग्यतां दर्शयितुं विशिनष्टि-वेदांतेति । वेदांतानां श्रुति-
मस्तकानामर्थानवलंबितुं शीलमस्या अस्तीति तथा । एवंचास्य समस्त-
वेदांततात्पर्यार्थप्रतिपादकस्येतरसंक्षिप्तग्रन्थैरगतार्थता इति बोध्यम् ॥ ५ ॥

मोक्षस्य नित्यत्वव्यवस्थापनम् ।

इह खलु धर्मार्थकाममोक्षाख्येषु चतुर्विधपुरुषार्थेषु
मोक्ष एव परमपुरुषार्थः । “न स पुनरावर्तते” इति
श्रुत्या तस्य नित्यत्वावगमात् । इतरेषां त्रयाणां
प्रत्यक्षेण “तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते ।
एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते” इत्यादि-
श्रुत्याचानित्यत्वावगमात्, स च ब्रह्मज्ञानादिति ।
ब्रह्म तज्ज्ञानं तत्प्रमाणं च सप्रपञ्चं निरूप्यते ॥

एवं देवतागुरुप्रणातिपुरस्सरं ग्रन्थकरणं प्रतिज्ञाय इदानीं करिष्य-
माणग्रन्थस्य शारीरकमीमांसया संगतिं द्योतयितुं ग्रन्थप्रतिपाद्यं दर्शयति-
इहेत्यादिनिरूप्यते इत्यंतेन । इहास्यां परिभाषायाम् । खल्विति वाक्या-
लंकारे । ब्रह्मतज्ज्ञानं तत्प्रमाणं च सप्रपञ्चं निरूप्यते, इति संबंधः कुत
इत्यत आह-धर्मेत्यादिना । यद्वा इह लोक वेदे च खलु प्रसिद्धं धर्मार्थ-
काममोक्षसंज्ञकेषु चतुर्विधपुरुषार्थेषु पुरुषैरर्थ्यमानेषु मोक्ष एव परम
उत्कृष्टः पुरुषार्थः ॥ परमत्वं च निरतिशयत्वे सति क्षयशून्यत्वम् । तच्च-
मोक्षस्यैवास्तीत्यत उक्तम्-एवेति । मोक्षस्य परमपुरुषार्थत्वे श्रुतिबोधितं
नित्यत्वं हेतुमाह-नेति । स ब्रह्मज्ञानेन मुक्तः पुनर्भूयो नाऽऽवर्तते पुनः-
पुनर्जन्ममरणलक्षणां संसृतिं न भजते इति श्रुत्या मोक्षस्यैव, एवं
मोक्षस्य परमपुरुषार्थत्वे हेतुमुक्त्वा धर्मादित्रयाणां तदभावे प्रत्यक्षेण
यत्कृतकं तदनित्यमिति सामान्यतो दृष्टानुमानाऽनुगृहीतश्रुत्या चाव-
गतम् । तेषामनित्यत्वे हेतुमाह-इतरेषामिति । इतरेषां धर्मादित्रयाणाम् ।
तद्यथा इहास्मिन् लोके कृष्यादिकर्मणा चितः संचितः सस्यादिलोकः
कृतकत्वात् क्षीयते तद्वदेव अमुत्र परलोके पुण्यादृष्टेन संचितः स्वर्गा-
दिलोकः क्षीयते इति श्रुत्याचानित्यत्वावगमात् । तत्रार्थकामयोः प्रत्य-
क्षेण श्रुत्या च धर्मस्य तु श्रुत्या इति विभागः । यद्वा । प्रत्यक्षस्य कृत-

कत्वबोधनद्वारा धर्मानित्यत्वबोधनसामर्थ्यमित्यविरोधः । तथा च तेषामपि पुरुषार्थत्वादिना नित्यत्वानुमानं पदार्थत्वादिना बह्वचनौष्ण्यानुमानवद्बाधितविषयम् । ‘अपामसोमममृता अभूम’ ‘अक्षय्यंहवैचातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति’ इत्याद्याः श्रुतयश्चानुमानागुगृहीतोदाहृतश्रुतिविरोधेन प्रलयपर्यन्तस्थायिफलाभिप्राया इति भावः । एवं मोक्षस्य परमपुरुषार्थत्वं प्रसाध्य ‘तरति शोकमात्मवित् ।’ “तमेवविदित्वातिमृत्युमेतिनान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय” इत्यादिश्रुत्या तस्य साधनं ब्रह्मज्ञानमित्याहसचेति । सच मोक्षः ब्रह्मज्ञानादेव इत्येवकारोऽनुषज्यते । यतो मोक्ष एव परमपुरुषार्थः सच ब्रह्मज्ञानादेव यतश्चभवतीति हेतोर्मदानां मुमुक्षूणामुपकाराय ब्रह्म तज्ज्ञानं तत्प्रमाणं चेति त्रितयं सपरिकरं निरूप्यते इत्यर्थः॥

प्रमालक्षणम् ।

‘तत्र प्रमाकरणं प्रमाणम् । तत्र स्मृतिव्यावृत्तं प्रमात्वमनधिगताबाधितविषयज्ञानत्वम् । स्मृतिसाधारणं त्वबाधितविषयज्ञानत्वम् । नीरूपस्यापि कालस्येन्द्रियवेद्यत्वाभ्युपगमेन धारावाहिकबुद्धेरपि पूर्वपूर्वज्ञानाविषयतत्तत्क्षणविशेषविषयकत्वेन न तत्राव्याप्तिः ॥

एवं ग्रन्थाभिधेयं प्रदर्श्य ब्रह्मणस्तज्ज्ञानाधाननिरूपणत्वात् तस्य च तत्प्रमाणायत्तनिरूपणत्वात् प्रथमं प्रमाणनिरूपणमारभते—तत्रेत्यादिना । तत्र तेषु ब्रह्मतज्ज्ञानतत्प्रमाणेषु प्रमायाः करणं प्रमाणम् । करणत्वं चाऽसाधारणकारणत्वे सतिव्यापारवत्त्वं तेनपरामर्शादौ सव्यापारे मनसि च नातिप्रसंगः । प्रमायां लक्षणं किमित्याकांक्षायां तल्लक्षणमाह—तत्रेति । तत्र प्रमाकरणमित्यत्र स्मृतिव्यावृत्तं प्रमात्वमिति । तथाच तस्या अलक्षत्वान्न तत्राव्याप्तिरिति भावः । स्मृतावतिव्याप्तिवारणायानधिगतेति, विषये विशेषणं शुक्तिरूप्यज्ञानादौ तन्निरासाय अबाधितेति । ज्ञानपदं तु स्वरूपकथनाय, इच्छादीनाम् आद्यविशेषणेनैव निरासात् । यद्वा चक्षुरादिष्वतिव्याप्तिवारणार्थं ज्ञानेति । तेषामपि फलद्वारा घटादिविषयत्वाभ्युपगमात् । ज्ञप्तिज्ञानं

तेन न तत्करणे ज्ञानेऽतिव्याप्तिः । स्मृतावपिप्रामाण्यव्यवहारदर्शनादाह—
स्मृतीति । इच्छादिव्यावृत्त्यर्थं ज्ञानपदम् । नन्वयं घटअयंघटः इत्येवमा-
दिरूपधारावाहिकबुद्धिस्थले द्वितीयादिज्ञानानामधिगतविषयत्वात् प्रथ-
मलक्षणं तत्राऽव्याप्तमिति चेत्तत्राह—नीरूपस्येति । इदानीं घटो वर्तते
इत्येवंरूपानन्यथासिद्धप्रतीतिबलेन महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपवत्त्वस्य
कालातिरिक्तद्रव्यचाक्षुषताप्रयोजकत्वकल्पनात् । प्रयोजकानुसारेण
प्रतीतिकल्पने तु नीरूपस्य रूपस्याऽचाक्षुषत्वापत्तेर्नीरूपस्यापि कालस्य
प्रत्यक्षप्रमाणजन्यानुभवविषयत्वस्वीकारेण धारावाहिकबुद्धेरपि पूर्वपूर्व-
ज्ञानाविषयतत्तदुत्तरक्षणविशेषविषयकत्वेनाऽधिगतविषयत्वाभावान्न तत्र
धारावाहिकबुद्धिस्थले व्याप्तिरित्यर्थः । नचैवं शाब्दधारावाहिकद्वितीयादि-
ज्ञानेष्वव्याप्तिरिति शङ्क्यम्, आकांक्षायाः पदार्थज्ञानस्य चाभावेन तत्र धारा-
वाहिकबुद्धेरेवासिद्धेः । अत एव न धारावाहिकद्वितीयाधनुमितावव्याप्ति-
द्वितीयानुमितिक्षणे प्रथमानुमितेर्विनष्टत्वेन तस्या अनधिगतविषयत्वात्॥

किंच सिद्धान्ते धारावाहिकबुद्धिस्थले न ज्ञानभेदः,
किन्तु यावद्वटस्फुरणं तावत् घटाकारान्तःकरण-
वृत्तिरेकैव, नतु नाना, वृत्तेः स्वविरोधिवृत्त्युत्पत्तिप-
र्यतं स्थायित्वाभ्युपगमात् । तथा च तत्प्रतिफलित-
तचैतन्यरूपं घटादिज्ञानमपि तत्र तावत्कालीनमे-
कमेवेति नाव्याप्तिशङ्काऽपि ॥

नन्वेवं तर्ह्यकाशे बलाकेतिप्रतीतिबलादाकाशस्यापि प्रत्यक्षत्वं स्यान्न
चेष्टापत्तिस्तत्सद्भावे शब्दलिंगकानुमानप्रमाणानुसरणाऽनुपपत्तेः, “अप्र-
त्यक्षे ह्याकाशे बालास्तलमलिनताद्यध्यस्यन्ति” इति भाष्यकृद्वचनाविरो-
धान्न नीरूपस्य रूपस्य चाक्षुषत्वं त्वद्रव्यत्वादविरुद्धम् ॥ तस्मात्सुरभि-
चंदनमित्यत्र यथा सौरभ्यांशे परोक्षत्वं तद्वत्कालांशे परोक्षत्वमेवाभ्युपेयं

१ करणव्युत्पत्त्या ज्ञानशब्दवाच्यचक्षुरादी । २ आदिना कृतिसंस्कारादीनां
संग्रहः ।

न चाक्षुषत्वम् । तथाच नीरूपस्य तत्तत्क्षणस्याऽचाक्षुषत्वात् धारावाहिक-
बुद्धावव्याप्तिस्तदवस्थेत्यरुचेराह—किंचेति । ननु कुतस्तत्र ज्ञानभेदो
नास्तीति गृच्छति—किंत्विति । यावत्कालमस्ति प्रकाशत इति घटस्य
स्फुरणं तावत्कालं लाघवेन घटाकारांतःकरणवृत्तेरेकत्वादित्युत्तरमाह—
यावदिति । एवकारव्यावर्त्यमाह—नत्विति । गौरवादिति भावः । नन्वति-
लाघवात्सुषुप्तिपर्यन्तमेकैव वृत्तिः कुतो नांगीक्रियते इत्याशंक्य स्वविरो-
धिवृत्त्युत्पत्तिकाले तत्स्थितेरसंभवेन तस्यास्तत्पर्यंतस्थापित्वाभ्युपगम
इत्याहुः—वृत्तेरिति । प्रकृतवृत्तेरित्यर्थः ॥ ननु ज्ञानभेदनिरासार्थं वृत्तेरे-
कत्ववर्णनमयुक्तं सिद्धान्ते चैतन्यस्य ज्ञानत्वादित्याशंक्य वृत्तिप्रतिफल-
तस्यैतस्य घटादिज्ञानत्वेन तदेकत्वसिद्ध्या तत्प्रतिफलितचैतन्यरूपघटा-
दिज्ञानस्याप्येकत्वं सिद्धयतीत्याशयेनाह—तथाचेति । वृत्तिभेदाभावे
सिद्धे सति तत्र धारावाहिकस्थले यावत्कालीनं घटस्फुरणं तावत्कालीन-
मेकमेवेति हेतोरव्याप्तिशंकापि नास्ति । नन्वेवमपि विरोधिवृत्त्युत्तरं पुनर्जा-
यमानस्य घटादिज्ञानस्याधिगतविषयत्वेन तत्राव्याप्तिरिति चेत्, न, अन-
धिगतविषयपदेन स्वाऽन्यूनविषयकानुभवाऽजन्यत्वस्य विवक्षितत्वात् ॥

ननु सिद्धान्ते घटादेर्मिथ्यात्वेन बाधितत्वात् तज्ज्ञानं
कथं प्रमाणम् । उच्यते । ब्रह्मसाक्षात्कारानन्तरं हि
घटादीनां बाधः । “यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन
कं पश्येत्” इति श्रुतेः ॥ न तु संसारदशायां बाधः ।
“यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति”
इति श्रुतेः । तथाचाबाधितपदेन संसारदशायामबा-
धितत्वं विवक्षितमिति न घटादिप्रमायामव्याप्तिः ।
तदुक्तम्—

“देहात्मप्रत्ययो यद्वत् प्रमाणत्वेन कल्पितः ।
लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वाऽऽत्मनिश्चयात् ॥”

ब्रह्मसाक्षात्कारपर्यन्तमित्यर्थः । लौकिकमिति घटा-
दिज्ञानमित्यर्थः ॥

ननु सिद्धांते घटादेः शुक्तिरूप्यवन्मिथ्यात्वेन बाधितत्वात् । तज्ज्ञान-
स्याऽप्रमात्वेन लक्ष्यत्वाभावात्तत्राव्याप्तिशंका तन्निरासावनुपपन्नावित्यां-
शयेन शङ्कते-नन्वितीति । कथं प्रमाणं प्रमात्वेन लक्ष्यं न भवतीत्यर्थः ॥
समाधानं प्रतिजानीते-उच्यते इति । किं ब्रह्मसाक्षात्कारानन्तरं घटादीनां
बाधः उत शुक्तिरूप्यवत् । संसारदशायामिति विकल्प्याद्यमङ्गीकरोति-
ब्रह्मेति । तत्र श्रुतिं प्रमाणयति-यत्रेति । यत्र यस्यां तत्त्वसाक्षात्कारदशा-
याम् । अज्ञानावस्थावैलक्षण्यद्योतकस्तुशब्दः । अस्य ब्रह्मसाक्षात्कारवतः
सर्वमात्मैवाभूत् तत्तस्यां दशायां केन करणेन कं विषयं पश्येत् ? सर्वस्यापि
तत्त्वज्ञानेन बाधितत्वादित्यर्थः । द्वितीयं निरस्यति-नन्वितीति । अत्रापि
श्रुतिं प्रमाणयति-यत्रेति । यत्र यस्यां संसारदशायां द्वैतमिव भवति तत्
तस्यामितरः सन्नितरं पश्यतीत्यर्थः । तथाच संसारदशायां घटादेरबाधित-
त्वेन तज्ज्ञानस्य लक्ष्यत्वात्तत्राव्याप्तिशंकातन्निरासावपेक्षितवेवेति भावः ।
नन्वेवं सति घटादेः कालत्रयेऽबाधितत्वाभावादुक्तलक्षणं तत्राऽव्याप्तमिति
चेत्तत्राह-तथाचेति । संसारदशायामाबाधितत्वेन घटादिप्रमायाः लक्ष्यत्वे
सति तत्राव्याप्तिनिरासायामाबाधितपदेन संसारदशायामेवाबाधितत्वं
विवक्षितमिति न तत्प्रमायामव्याप्तिरित्यर्थः । स्वीकृतं घटादिज्ञानप्रामाण्य-
मभियुक्तवचनेन द्रढयितुमाह-तदुक्तमिति । आत्मनिश्चयस्य संसार-
दशायामपि सत्त्वादाह-ब्रह्मेति । लौकिकं प्रत्यक्षजन्यज्ञानमात्रमिति
भ्रमव्यवच्छेदायाह-घटादीति । आ आत्मनिश्चयात् इत्युक्तत्वेन ब्रह्माति-
रिक्तवस्तुज्ञानं सर्वं तेन ग्राह्यमित्यर्थः । तेन स्वर्गैष्टसाधनतादिज्ञानस्या-
लौकिकत्वेऽपि न क्षतिः ॥

प्रमाणसंख्याप्रदर्शनम् ।

तानि च प्रमाणानि षट् । प्रत्यक्षानुमानोपमानाग-
मार्थापत्त्यनुपलब्धिभेदात् । तत्र प्रत्यक्षप्रमायाः

करणं प्रत्यक्षप्रमाणम् । प्रत्यक्षप्रमा चात्र चैतन्यमेव
 “ यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म ” इति श्रुतेः । अपरोक्षादि-
 त्यस्यापरोक्षमित्यर्थः । ननु चैतन्यमनादि तत्कथं
 चक्षुरादेस्तत्कारणत्वेन प्रमाणत्वमिति ? उच्यते ।
 चैतन्यस्यानादित्वेऽपि तदभिव्यञ्जकान्तःकरणवृत्ति-
 रिन्द्रियसन्निकर्षादिना जायते इति वृत्तिविशिष्टं
 चैतन्यमादिमदित्युच्यते । ज्ञानावच्छेदकत्वाच्च वृत्तौ
 ज्ञानत्वोपचारः । तदुक्तं विवरणे- “ अंतःकरण-
 वृत्तौ ज्ञानत्वोपचारात् ” इति ॥

एवं लक्षणलक्षितप्रमाकरणं प्रमाणं कतिविधमित्यपेक्षायामाह-तानीति ।
 प्रत्यक्षमेकमिति चार्वाकः, प्रत्यक्षानुमाने इति कणादसुगतमतानुयायिनः,
 शब्देन सह त्रीणीति सांख्याः, प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानीति
 नैयायिकाः, अथर्वित्या सह पंचेति प्रभाकराः । तेषां निराकरणायोक्तं
 षडिति । तानि कानीत्यपेक्षायामाह-प्रत्यक्षेति । तत्र प्रत्यक्षस्य सर्व-
 प्रमाणोपजीव्यत्वाज्ज्येष्ठत्वाच्च तन्निरूपणमेव प्रथममारभते-तत्रेति ।
 तेषु प्रमाणेष्वित्यर्थः । अनुमानादावतिव्याप्तिवारणाय प्रत्यक्षेति । शुक्ति-
 रूप्यज्ञानादिसाधने तन्निरासाय प्रमापदं प्रत्यक्षप्रमात्वमिन्द्रियजन्यज्ञा-
 नत्वं ज्ञानाजन्यज्ञानत्वं वा ज्ञानाकरणकज्ञानत्वं वा । नाद्यः, सिद्धांते
 मनसोऽनिन्द्रियत्वेन सुखादिप्रत्यक्षेऽव्यापकत्वात् । न द्वितीयः, मतांतरे
 प्रत्यक्षज्ञानमात्रस्यैवेश्वरज्ञानजन्यतया तत्राव्यापकतापातात् । नापि
 तृतीयः, अनुभवस्य संस्कारे उपक्षीणतया स्मृत्यकरणत्वेन तत्राति-
 व्याप्तेः संस्कारद्वाराकरणत्वे प्रत्याभिज्ञायामव्याप्तेरित्येवं प्रत्यक्षप्रमाया
 दुरुपपादत्वात्सूपपादः पक्षः आश्रयणीय इत्यभिप्रायवानाह-प्रत्यक्ष-
 प्रमा चेति । तत्र श्रुतिं प्रमाणयाति-यदिति । प्रमाणद्वारकप्रत्यक्षत्व-

व्यावृत्त्यर्थं साक्षात्पदं अपरोक्षप्रमाणाद्ब्रह्मणः साक्षात्त्वमिति भ्रम-
निरासायाह-परोक्षादिति । ननु चैतन्यस्याऽनादित्वेन करणाकांक्षा-
शून्यत्वात् चक्षुरादेस्तस्य करणत्वेन प्रमाणत्वं कथमिति शङ्कते-
नन्विति । तत् तस्मात् चैतन्यस्यानादित्वेऽपि चैतन्याभिव्यञ्जकांतः-
करणवृत्तेरिन्द्रियसन्निकर्षादिना जन्यत्वेन तद्विशिष्टचैतन्यस्यादिमत्तायाः
सुवचत्वेन चक्षुरादेस्तत्करणत्वसंभवेन प्रामाण्योपपत्तेर्मेवमिति परिहरति-
उच्यते इति । अवशिष्टचैतन्यं प्रति चक्षुरादेरकरणत्वं त्विष्टमेव । तस्य
स्वप्रकाशत्वेन स्वात्मनि प्रमाणव्यापारानपेक्षत्वादिति भावः । ननु वृत्ति-
रेव प्रत्यक्षप्रमा किं न स्यात् । तस्यां ज्ञानव्यवहारोपलब्धेः स्वरूपेणोन्द्रिय-
जन्यत्वोपपत्तेश्च इत्याशङ्क्य सत्यं ज्ञानमित्यादिश्रुत्या चैतन्यस्यैव मुख्य-
ज्ञानत्वावगमात् । वृत्तेश्च जडांतःकरणधर्मत्वेन जडत्वान्न तस्याः प्रत्य-
क्षप्रमात्वमापितु तस्यां चैतन्यरूपज्ञानावच्छेदकत्वात्तत्त्वोपचार इत्याश-
येनाह-ज्ञानेति । नन्विदं केनाचार्येणोक्तमित्याकांक्षायामाह-तदु-
क्तमिति । तथाच प्रकाशात्मसंज्ञकैराचार्यैर्विवरणाख्ये ग्रंथेऽभिहितत्वा-
न्नायमपसिद्धांत इति भावः ॥

प्रत्यक्षेऽन्तःकरणवृत्तिनिरूपणम् ।

ननु निरवयवस्यान्तःकरणस्य परिणामात्मिका
वृत्तिः कथम् ? इत्थम्-न तावदन्तःकरणं निरवयवं
सादिद्रव्यत्वेन सावयवत्वात्सादित्वं च “ तन्मनो-
ऽसृजत ” इत्यादिश्रुतेः वृत्तिरूपज्ञानस्य मनोधर्मत्वे
च “ कामःसंकल्पो विचिकित्सा श्रद्धा अश्रद्धा
धृतिरधृतिर्हीर्षीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव ” इति श्रुति-
मानम् । धीशब्देन वृत्तिरूपज्ञानाभिधानात् । अत
एव कामादेरपि मनोधर्मत्वम् ॥

ननु अंतःकरणं न परिणामि निरवयवत्वादाकाशवदित्यनुमानादतः-
 करणस्य परिणामात्मिकायावृत्तेरेवासंभवेन तदवृत्तिविशिष्टं चैतन्यं ज्ञान-
 मितिवक्तुमशक्यत्वेनाऽऽत्मभिन्नमेव ज्ञानम् । तच्चेन्द्रियजन्यत्वात् प्रत्यक्ष-
 मिति नैयायिकः शङ्कते-नन्विति । कथं कथमपि नास्तीत्यर्थः । अंतःकरणं
 निरवयवं न भवति सादिद्रव्यत्वात् । घटवदित्यनुमानेन भवदुक्तहेतोर-
 सिद्धत्वेन सादिद्रव्यत्वहेतुनासिद्धेन सावयवत्वेन तत्परिणामित्वानुमाना-
 त्तत्परिणामात्मिकाया वृत्तेः संभवात्तद्विशिष्टमात्मचैतन्यमेव ज्ञानं नतु
 तद्विन्नमित्याशयवान् परिहरति-इत्थमिति । आत्मादौ व्यभिचार-
 निरासाय सादीति । रूपादौ तद्वारणाय-द्रव्यत्वेति । नन्वंतःकरणस्य
 सादित्वे प्रमाणाभावाद्विशेषणासिद्धो हेतुरिति चेत्तत्सादित्वे भगवत्याः
 श्रुतेः प्रमाणत्वान्नेत्याह-सादित्वंचेति । तत् ब्रह्म मनोऽन्तःकरणमसृज-
 दित्यर्थः । एवमन्तःकरणस्य सादित्वे प्रमाणमुक्त्वा तत्परिणामित्वे न
 केवलमनुमानमेव प्रमाणमपि तु भगवतीश्रुतिरपीत्याह-वृत्तिरूपज्ञान-
 स्येति । चकारादनुमानसमुच्चयः । काम इच्छा, विचिकित्सा संशयः ।
 ननु श्रुतौ ज्ञानस्यानुक्तत्वात्तस्य मनोधर्मत्वे श्रुतेः कथं मानतेति चेत्तत्राह-
 धीशब्देनोति । ननु धीशब्दाभिहितज्ञानमंतःकरणोपादानकं न भवति
 मानसप्रत्यक्षत्वात् कामनादिवत्, नच श्रुतिविरोधः मनोजन्यत्वपरत-
 यापि तदुपपत्तेरित्याशङ्क्य मृदूघट इत्यादिवत्सर्वं मन एवेति सामानाधि-
 करण्यश्रुतेरनुपादानपरत्वानुपपत्त्या कामादेरपि तदुपादानकत्वात् । दृष्टां-
 तस्य साध्यविकलत्वेन ज्ञानमंतःकरणोपादानकमेवेत्याशयेनाह-अत-
 एवेति । सामानाधिकरण्यश्रुतेरेवेत्यर्थः ॥

ननु कामादेरन्तःकरणधर्मत्वेऽहमिच्छाम्यहं जानाम्यहं
 विभेमीत्याद्यनुभव आत्मधर्मत्वमवगाहमानः कथ-
 मुपपद्यते ? उच्यते-अयःपिंडस्य दग्धत्वाभावेऽपि
 दग्धत्वाश्रयवह्नितादात्म्याध्यासात् यथा अयो दह-
 तीति व्यवहारस्तथा सुखाद्याकारपरिणाम्यन्तःकर-
 णैक्याध्यासात् अहंसुखी-दुःखीत्यादिव्यवहारः ॥

नन्वहमिच्छाम्यहं जानामीत्याद्यनुभवस्य कामादेरात्मधर्मत्वेनावगाहमानस्य विरोधात्तेषामन्तःकरणधर्मत्वं नोपपद्यते । श्रुतिस्तु 'आयुर्वैधृतम्' इतिवत् हेतावुपचरितार्थेति शङ्कते—नन्विति । कामादेरन्तःकरणधर्मत्वमेव, उक्तव्यवहारस्तु सुखाद्याकारपरिणाम्यन्तःकरणैक्याध्यासादुपपद्यते । यथायःपिण्डस्य दग्धत्वाभावेऽपि दग्धत्वाश्रयवह्नितादात्म्याध्यासादयो दहतीतिव्यवहारस्तद्वादीति समाधत्ते—उच्यते इति । नन्वस्तु वह्नयःपिण्डयोरुभयोरपि प्रत्यक्षविषयत्वेन तादात्म्याध्यासादुक्तव्यवहारः, आत्मान्तःकरणयोस्तु प्रत्यक्षविषयतदविषयोस्तत्त्वाभावात्कथमुदाहृतव्यवहारः ॥

मनस इन्द्रियत्वखण्डनम् ।

नन्वन्तःकरणस्येन्द्रियतयाऽतीन्द्रियत्वात् कथमहमिति प्रत्यक्षविषयतेति ? उच्यते । न तावदन्तःकरणमिन्द्रियमित्यत्र मानमस्ति “ मनःषष्ठानीन्द्रियाणि ” इति भगवद्गीतावचनं प्रमाणमिति चेत्, न, अनिन्द्रियेणापि मनसा षट्त्वसंख्यापूरणाविरोधात् । नहीन्द्रियगतसंख्यापूरणमिन्द्रियेणैवेतिनियमः “ यजमानपंचमा इडां भक्षयन्ति ” इत्यत्र ऋत्विग्गतपंचत्वसंख्याया अनृत्विजापि यजमानेन पूरणदर्शनात् ॥ ११ ॥

नचान्तःकरणस्य प्रत्यक्षविषयता तस्येन्द्रियतयातीन्द्रियत्वाच्चक्षुरादीन्द्रियवदिति शङ्कते—नन्विति । अन्तःकरणस्येन्द्रियत्वे प्रमाणाभावादतीन्द्रियत्वासिद्ध्या प्रत्यक्षविषयताऽभावासिद्धिरित्याशयेन परिहरति—नेति । षष्ठस्य मनस इन्द्रियत्वप्रतिपादकस्य भगवद्वाक्यस्य परमप्रमाणस्य सत्त्वान्मानं नास्तीत्युक्तमिति चोदयाति—मन इति । अनिन्द्रियेणापि मनसेन्द्रियगतषट्त्वसंख्यापूरणाविरोधेनोदाहृतभगवद्वचसस्तदिन्द्रियत्वे प्रमाणत्वाभावान्मेवामित्याह—नेति । तथाच श्रुतेरनुपलंभात् स्मृतेश्च तदिन्द्रियत्वाबोधकत्वान्न मानमस्तीति सुस्थम् । नच मन इन्द्रियम् इन्द्रियगतसंख्यापूरकत्वादित्यनुमानं मानमिति

शङ्क्यम्, अनिन्द्रियेणापि तद्गतसंख्यापूरणाविरोधेनाप्रयोजकत्वात् । किंचोक्तानुमाने यदिन्द्रियगतसंख्यापूरकम् तदिन्द्रियमिति विशेषव्याप्ति-
मूलमुत यद्यद्गतसंख्यापूरकं तत्तज्जातीयम् ? यथा—“पशौ प्रतिप्रस्थातृषष्ठा-
ऋत्विजः” इत्यत्र ऋत्विग्गतसंख्यापूरकऋत्विग्जातीय इति सामा-
न्यव्याप्तिरिति विकल्प्य नोभयमित्याशयेनाह—नहीति । दृष्टान्ता-
भावेनाद्यनिरासमभिप्रेत्य द्वितीयो व्यभिचारान्नेत्याशयेन हेतुमाह—यज-
मानेनेति । तथाच यजमाने ऋत्विगात्तसंख्यापूरकत्वं वर्तते, तज्जाती-
यत्वं नास्तीति व्यभिचार इति भावः ॥

“ वेदानध्यापयामास महाभारतपंचमान् ”

इत्यत्र वेदगतपंचत्वसंख्याया अवेदेनापि महाभारतेन
पूरणदर्शनात् । “ इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था ह्यर्थेभ्य-
श्च परं मनः ” इत्यादिश्रुत्या मनसोऽनिन्द्रियत्वाव-
गमाच्च । नचैवं मनसोऽनिन्द्रियत्वे सुखादिप्रत्यक्षस्य
साक्षात्त्वं न स्यादिन्द्रियाजन्यत्वादिति वाच्यम् ।
नहीन्द्रियजन्यत्वेन ज्ञानस्य साक्षात्त्वम् । अनुमि-
त्यादेरपि मनोजन्यतया साक्षात्त्वापत्तेः, ईश्वर-
ज्ञानस्यानिन्द्रियजन्यस्य साक्षात्त्वानापत्तेश्च ॥

एवं श्रुतौ व्यभिचारं प्रदर्श्य स्मृतावपि तं दर्शयति— वेदानिति ।
अवेदेनापीति पौरुषेयस्येतिहासत्वेन प्रसिद्धस्य वेदत्वाप्रसिद्धेरिति भावः ।
यथा “नक्षत्राणामहं शशी” इति वचनं न शशिनो नक्षत्रतायां प्रमाणं, तथा
इन्द्रियाणां मनश्चास्मीति भगवद्वाक्यमपि मनस इन्द्रियत्वेन प्रमाणमित्यपि
ज्ञेयम् । ननु मनस इन्द्रियत्वे बाधकाभावात् किमर्थमेवमुच्यते इत्याशंका-
व्यवच्छेदाय हेतुवन्तरमाह—इन्द्रियेभ्य इति । इन्द्रियपरार्थेभ्यः परत्वप्रति-
पादनेन मनसोऽनिन्द्रियत्वबोधकायेत्यर्थः । ननु मनोव्यातिरिक्तेन्द्रियेभ्यः
परा ह्यर्था इति व्याख्यानसंभवेन न तस्य तत्त्वबाधकमिति शंकानिरासाय

“एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च” इत्येवमादिश्रुतिरादिपदेन संगृहीता । तथाचादिपदोपात्तश्रुत्येकवाक्यतामापन्नेयं श्रुतिरिन्द्रियपरेभ्यः परत्वं मनसः प्रतिपादयंती तस्यानिन्द्रियत्वं बोधयतीति भावः । ननु मनसोऽनिन्द्रियत्वे प्रत्यक्षस्येन्द्रियजन्यत्वादानिन्द्रियमनोजन्यसुखाद्युपलब्धेः प्रत्यक्षत्वं न स्यात्तस्मात्तत्प्रत्यक्षत्वसिद्धये तस्येन्द्रियत्वमवश्यमभ्युपेयमित्याशंक्य निराकरोति—नचेति । हि यस्मादिन्द्रियजन्यत्वं ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वे प्रयोजकं न भवति तस्मादिन्द्रियाजन्यत्वेन सुखाद्युपलब्धेरप्रत्यक्षत्वं स्यादिति नच वाच्यमित्यर्थः । तस्य तत्प्रयोजकत्वे किम्बाधकमिति चेत्तत्राह—अनुमित्यादेरिति । उक्तप्रयोजकानुसारेण सुखादिज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वसिद्धये मनसोऽपीन्द्रियत्वाश्रयणान्मनोजन्यानुमित्यादेः प्रत्यक्षत्वापत्तिर्बाधिकेत्यर्थः । नन्विन्द्रियत्वेनेन्द्रियजन्यत्वमेव तत्प्रयोजकम्, अनुमित्यादेश्च मनस्त्वेन तज्जन्यत्वान्नातिप्रसंग इत्यत आह—ईश्वरज्ञानस्येति ॥

प्रत्यक्षसामान्यलक्षणम् ।

सिद्धान्ते प्रत्यक्षत्वप्रयोजकं किमिति चेत् किंज्ञानगतस्य प्रत्यक्षत्वस्य प्रयोजकं पृच्छसि किंवा विषयगतस्य । आद्ये प्रमाणचैतन्यस्य विषयावच्छिन्नचैतन्याभेद इति ब्रूमः । तथाहि । त्रिविधं चैतन्यम्—प्रमातृचैतन्यं प्रमाणचैतन्यं विषयचैतन्यं चेति । तत्र घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यं विषयचैतन्यम्, अन्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नं चैतन्यं प्रमाणचैतन्यम् । अन्तःकरणावच्छिन्नं चैतन्यं प्रमातृचैतन्यम् ॥

एवं निरस्तस्वाभिमतप्रत्यक्षत्वप्रयोजकः सिद्धांतेऽपि प्रयोजकांतरमपश्यन्नाक्षिपति—सिद्धांत इति । किं न किमपीत्यर्थः । सिद्धांते तत्प्रयोजकस्य सत्त्वादाक्षेपप्रतिक्षेपाय पृच्छति—किमिति । ज्ञानगतप्रत्यक्षत्वस्य तत्पृच्छामीमि चेत्तत्राह—आद्य इति । नन्वद्वैतवादिनस्तव कथं चैतन्यभेदः,

येन प्रमाणचैतन्यस्य विषयचैतन्येनाभेदस्य ज्ञानगतप्रत्यक्षत्वप्रयोजकत्वं भवेदित्याशंक्यौपाधिकं भेदमुपपादयति—तथाहीति ॥

वृत्तेर्बाहेर्निर्गमप्रकारः ।

तत्र यथातडागोदकं छिद्रान्निर्गत्य कुल्यात्मना के-
दारान्प्रविश्य तद्वदेव चतुष्कोणाद्याकारं भवति तथा
तैजसमन्तःकरणमपि चक्षुरादिद्वारा निर्गत्य घटादि-
विषयदेशं गत्वा घटादिविषयाकारेण परिणमते,
स एव परिणामो वृत्तिरित्युच्यते । अनुमित्यादि-
स्थले तु नान्तःकरणस्य वह्न्यादिदेशगमनम्,
वह्न्यादेशश्चक्षुराद्यसंनिकर्षात् । तथाचायं घट इत्या-
दिप्रत्यक्षस्थले घटादेस्तदाकारवृत्तेश्च बहिरेकत्र
देशे समवधानात्तदुभयावच्छिन्नं चैतन्यमेकमेव ॥

नन्वन्तःकरणस्य वृत्तेरेवासंभवात् तदवच्छिन्नं चैतन्यं प्रमाणचैतन्यामित्यु-
क्तिरयुक्ता, नह्यणुपरिमाणस्य तस्य वृत्तिः संभवति । नच तत्परममहत्परि-
माणं प्राणशक्त्याश्रयस्य तस्यैवोत्क्रांतिगत्यादिश्रवणात् । नापि मध्यमपरि-
माणम्, तथात्वे देहवन्मंदगतित्वेन झटितिविषयप्रतिभासानुपपत्तेः । आंत-
रस्य तस्य बहिर्निर्गमनानुपपत्तेश्चेत्याशंक्यान्तःकरणस्याणुत्वे देहव्यापि-
सुखाद्युपलब्ध्यनुपपत्तिं तस्य प्राणशक्त्याश्रयस्य दूरवर्तिध्रुवादिपर्यंत-
गमने तदवच्छिन्नजीवस्यापि गतत्वेन देहस्य निर्जीवत्वापत्तिं चाभि-
प्रेत्य तस्य मध्यमपरिमाणत्वमाश्रित्योत्तरमाह—तत्रेति । तेषु त्रिषूपा-
धिष्वित्यर्थः । तैजसमित्यनेनातिस्वच्छविरलतैजसद्रव्यतया सवितृ-
किरणवच्छीघ्रप्रसरोपपत्तिर्बोधिता । ननु अनुमित्यादिस्थलेऽप्यन्तः-
करणस्य वह्न्यादिदेशगमनेन वृत्त्यवच्छिन्नस्य तदवच्छिन्नाभेदादुक्तप्रयो-
जकं तत्रातिव्याप्तमित्याशंक्याह—अनुमितीति । तत्र हेतुमाह—वह्न्या-
देरिति । ननु प्रत्यक्षस्थलेऽपि वृत्तिघटयोर्भेदाद्भिन्नोपाधिकयोः प्रमाणप्रमेय-

चैतन्ययोर्भेदावश्यंभावादुक्तप्रयोजकं तत्राव्याप्तमित्यत आह—तथा-
चेति । चक्षुरादिसंनिकर्षस्थले मनोनिर्गमने सिद्धे सतीत्यर्थः । समवधा-
नात्सहावस्थानात् तदुभयावच्छिन्नं घटादितदाकारवृत्त्युपहितम् ॥

प्रत्यक्षे शंकासमाधिः ।

विभाजकयोरप्यन्तःकरणवृत्तिवटादिविषययोरेकदे-
स्थत्वेन भेदाजनकत्वात् । अतएव मठान्तर्वर्ति-
घटावच्छिन्नाकाशो न मठावच्छिन्नाकाशाद्भिद्यते ।
तथा चायं घट इति घटप्रत्यक्षस्थले घटाकारवृत्तेर्घट-
संयोगितया घटावच्छिन्नचैतन्यस्य तद्वृत्त्यवच्छिन्न-
चैतन्यस्य चाभिन्नतया तत्र घटज्ञानस्य घटांशे
प्रत्यक्षत्वम् । सुखाद्यवच्छिन्नचैतन्यस्य तद्वृत्त्य-
वच्छिन्नचैतन्यस्य च नियमेनैकदेशस्थितोपाधि-
द्वयावच्छिन्नत्वात् नियमेनाहं सुखीत्यादिज्ञानस्य
प्रत्यक्षत्वम् । नन्वेवं स्ववृत्तिसुखादिस्मरणस्यापि
सुखाद्यंशे प्रत्यक्षत्वापत्तिरिति चेन्न, तत्र स्मर्यमाण-
सुखस्यातीतत्वेन स्मृतिरूपान्तःकरणवृत्तेर्वर्तमान-
त्वेन तत्रोपाध्योर्भिन्नकालीनतया तत्तदवच्छिन्न-
चैतन्ययोर्भेदात् । उपाध्योरेकदेशस्थत्वे सत्येक-
कालीनत्वस्यैवोपधेयाभेदप्रयोजकत्वात् ॥

ननु विशेषणयोरिवोपाध्योरेकदेशस्थितत्वेऽपि भेदजनकत्वात्कथमु-
पहितचैतन्यैकत्वमित्याशंक्योपाध्योर्भिन्नदेशस्थत्वेनैव भेदजनकत्वं, ननु-
विशेषणयोरिव स्वरूपेणापीत्याशयेनाह—विभाजकयोरपीति । भिन्न-
देशस्थत्वेनोपधेयभेदप्रयोजकयोरपीत्यर्थः । ननु लाघवात्स्वरूपेणैव भेद-
जनकत्वमुपाध्योरप्यस्त्वत आह—अतएवेति । एकदेशस्थितत्वेनोपाध्यो-

भेदाजनकत्वादेवेत्यर्थः । एवं च प्रामाणिकत्वादौर्वं न दोषावहमिति भावः । फलितमाह—तथाचेति । एकदेशस्थितत्वेनोपाध्योर्भेदाजनकत्वे सिद्धे सतीत्यर्थः । तद्वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य—घटवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य । तत्र—अयं घट इति प्रत्यक्षस्थले । ननु चक्षुराद्यासन्निकृष्टे सुखादौ तद्वृत्त्यनुदयात्कथं तदंशे प्रत्यक्षत्वमित्याशङ्क्य तस्यांतरत्वेन चक्षुरादिसंनिकर्षानपेक्षणादित्याशयेनाह—सुखादीति । तत्सुखादि एकस्मिन्नन्तःकरणरूपे देशे स्थितं यदुपाधिद्वयं सुखादितद्वात्तिरूपं तदवच्छिन्नत्वात् । प्रत्यक्षत्वमिति । सुखाद्यंशे इति शेषः । नन्वेवमुपाध्योरेकदेशस्थत्वेन भेदाजनकत्वेऽहंपूर्वं सुखीत्यादेः स्ववृत्तिसुखादिस्मरणस्यापि सुखाद्यंशे प्रत्यक्षत्वं स्यादिति शङ्कते—नन्विति । न केवलमुपाध्योरेकदेशस्थत्वमात्रमुपहिताभेदप्रयोजकमपि त्वेककालीनत्वमपीति, न स्मृतावतिव्याप्तिस्तत्रोपाध्योर्भिन्नकालीनत्वादिति परिहरति—नेति । तत्र स्ववृत्तिसुखादिस्मरणे । तत्र तयोः सुखतद्वात्तिरूपयोरुपाध्योः । तत्तदवच्छिन्नचैतन्ययोः सुखतद्वात्त्यवच्छिन्नचैतन्ययोः । उपधेयोति । उपहितचैतन्येत्यर्थः ॥

बह्व्यनुमितिस्थले पूर्वतांशे प्रत्यक्षत्वप्रतिपादनम् ।

यदि चैकदेशस्थत्वमात्रमुपधेयाभेदप्रयोजकं तदाहं पूर्व सुखीत्यादिस्मृतावतिव्याप्तिवारणाय वर्तमानत्वं विषयविशेषणं देयम् । नन्वेवमपि स्वकीयधर्माधर्मौ वर्तमानौ यदा शब्दादिना ज्ञायेते तदा तादृशशब्दज्ञानादावतिव्याप्तिः । तत्र धर्माद्यवच्छिन्नतद्वात्त्यवच्छिन्नचैतन्ययोरेकत्वादिति चेन्न, योग्यत्वस्यापि विषयविशेषणत्वात् । अंतःकरणधर्मत्वाविशेषेऽपि किंचिदयोग्यं किंचिद्योग्यमित्यत्र फलबलकल्प्यः स्वभाव-

एव शरणम्, अन्यथान्यायमतेऽप्यात्मधर्मत्वाविशेषात् सुखादिवद्धर्मादेरपि प्रत्यक्षत्वापात्तिर्दुर्वारा ॥

नन्वेवं तर्हि भिन्नकालीनयोरेकदेशस्थयोर्घटमठयोर्भेदकत्वापात्तिरुपधेयाभेदसमये उपाध्योरेककालत्वविवक्षायां त्वन्योन्याश्रय इत्यरुचेराहयदीति । उपाध्योरित्यनुषज्यते । प्रमाणचैतन्यस्य विषयचैतन्याभेद इत्यत्र वर्तमानत्वं विषयविशेषणं देयम्, तथाच स्मर्यमाणसुखादेरवर्तमानत्वेन स्मृतावतिव्याप्तिरित्यर्थः । यद्यप्यवर्तमानस्यानुपाधित्वेन विषयावच्छिन्नेनैवोक्तातिव्याप्तिनिरासस्तथापि विषयस्योपलक्षणत्वनिरासद्वारोक्तातिव्याप्तिनिरासाय वर्तमानत्वं विषयविशेषणमपेक्षितमिति ध्येयम् । ननु वर्तमानस्य विषयविशेषणत्वेऽपि धर्माधर्मविषयकशब्दादिज्ञानेऽतिव्याप्तिस्तयोर्वर्तमानत्वादिति शङ्कते-नन्विति । एकदेशस्थत्वं बोधयितुं स्वकीयेत्युक्तम् । भवान् धार्मिकस्त्वमधार्मिक इत्यादिशब्दः । आदिशब्देनाहं सुकृतादृष्टवान् सुखित्वाद्, अहं दुष्कृतादृष्टवान् दुःखित्वादित्यनुमानादिकं ग्राह्यम् । तत्र-शब्दज्ञानादौ । तद्धर्मादिप्रमाणचैतन्यस्य वर्तमानविषयावच्छिन्नचैतन्याभिन्नत्वमिति प्रत्यक्षत्वप्रयोजके योग्यत्वस्यापि विषयविशेषणत्वाद्वर्मादेश्चायोग्यत्वात्रातिव्याप्तिरिति परिहरति-नेति । योग्यत्वस्य प्रत्यक्षयोग्यत्वस्य । ननु सुखादेर्धर्मादेश्चांतःकरणधर्मत्वाविशेषात्कस्यचिद्योग्यत्वं कस्यचिन्नेत्यत्र किंनियामकमिति चेत्तत्राह-अन्तःकरणेति । विपक्षबाधकमाह-अन्यथेति । फलबलकल्प्यस्वभावस्याशरणत्व इत्यर्थः ॥

नचैवमपि वर्तमानतादशायां त्वं सुखीत्यादिवाक्यजन्यज्ञानस्य प्रत्यक्षता स्यादिति वाच्यम् । इष्टत्वात् “ दशमस्त्वमसि ” इत्यादौ सन्निकृष्टविषये शब्दादप्यपरोक्षज्ञानाभ्युपगमात् । अत एव पर्वतो वह्निमानि-

त्यादिज्ञानमपि बह्व्यंशो परोक्षं पर्वतांशोऽपरोक्षम्,
 पर्वतावद्यच्छिन्नचैतन्यस्य बहिर्निःसृतांतःकरण-
 वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्याभेदात् । बह्व्यंशो त्वन्तःकरण-
 वृत्तिनिर्गमनासम्भवेन बह्व्यवच्छिन्नचैतन्यस्य प्रमा-
 णचैतन्यस्य च परस्परं भेदात् । तथाचानुभवः—
 “ पर्वतं पश्यामि बह्निमनुमिनोमीति ” ॥

ननु योग्यत्वविशेषणदानेऽपि सुखवर्तमानतासमये त्वं सुखीति वाक्यज-
 न्यज्ञानस्य प्रत्यक्षता स्यादित्याशंक्येष्टापत्त्या परिहरति—नचैवमिति । ननु
 त्वं सुखीत्यादिवाक्यं न स्वाविषयापरोक्षज्ञानजनकं वाक्यत्वाज्ज्योतिष्टोमा-
 दिवाक्यवदित्यनुमानात्कथमुक्तवाक्यादपरोक्षज्ञानमिति चेत् दशमस्त्वम-
 सीत्यादिवाक्ये व्यभिचारान्नेत्याह—दशम इति । उक्तानुमाने सन्निकृष्टवि-
 षयत्वमुपाधिरपीत्याशयेनाह—सन्निकृष्टविषय इति । नन्वेवं तर्हि पर्वतो-
 बह्निमानित्याद्यनुमितेरपि प्रत्यक्षत्वं स्यादिति चेत् तत्र किं पर्वतांशे तदापा-
 द्यते बह्व्यंशे वा ? नाद्यः इष्टत्वादित्याशयेनाह—अत एवेति । प्रमाणचैतन्य-
 स्यं योग्यवर्तमानविषयचैतन्याभेदस्य प्रत्यक्षत्वप्रयोजकत्वाभ्युपगमादेवे-
 त्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह—बह्व्यंश इति । आद्ये हेतुमाह—पर्वतादीति ।
 द्वितीये हेतुमाह—बह्व्यंशे त्विति । ननु “ सिद्धानुगममात्रं हि कर्तुं युक्तं
 परीक्षकैर्न सर्वलोकसिद्धस्य लक्षणेन निवर्तनम् ” इति भट्टपादैरुक्तत्वात्
 लक्षणेन प्रसिद्धस्यानुमितित्वस्य निवर्तनमयुक्तमिति चेत्तत्राह—तथा-
 चोति । अनुभवोऽपीत्यर्थः । तमेवावेदयति—पर्वतमिति । तथाच तस्याः
 प्रसिद्धेर्बह्व्यंशविषयत्वात् तन्निवर्तनमस्माभिः क्रियत इति भावः ॥

न्यायमते तु पर्वतमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायापत्तिः ।
 असन्निकृष्टपक्षकानुमितौ तु सर्वांशेऽपि ज्ञानं परोक्षं
 सुरभिचंदनमित्यादिज्ञानमपि चंदनखंडांशे अपरोक्षम् ।

सौरभांशे तु परोक्षं सौरभ्यस्य चक्षुरिन्द्रियायोग्यत-
यायोग्यत्वघटितस्य निरुक्तलक्षणस्याभावात् ॥

एवं स्वपक्षे प्रसिद्धानुगमनं प्रदर्श्य परमते तदतिक्रमणमापादयति-
न्यायमत इति । स्वपक्षात्तत्पक्षे वैलक्षण्यद्योतकस्तुशब्दः, पृथिवीपरमाणवो
गंधवंतः पृथिवीत्वात्, घटादिवदित्यादावप्रत्यक्षपक्षकानुमितौ पक्षे साध्ये च
ज्ञानं परोक्षमेवेत्याह—असन्निकृष्टेति । ननु सुरभिचन्दनमित्यादौ सौरभ्यांशे
ज्ञानं परोक्षमपरोक्षं वा ? नाद्यः तत्सामग्र्यभावाद्योग्यविषयत्वाच्च ।
न द्वितीयस्तदाकारवृत्त्यभावादित्याशङ्क्याद्यपक्षमवलम्ब्याह—सुरभीति ।
आदिष्वेन मधुरमात्रफलमित्यादिपरिग्रहः । परोक्षमिति । आघ्रातपूर्वं
तत्सौरभं चेत्तर्हि तत्र ज्ञानं स्मृतिरनाघ्रातपूर्वं चेत्तर्हि चन्दनखण्डत्वाल्लिङ्गा-
दनुमितिरित्यर्थः । ननु सौरभ्यस्यापि योग्यविषयत्वात्तदंशेऽपि ज्ञानम-
परोक्षमेव किं न स्यादिति चेत्तत्राह—सौरभ्यस्येति । तथाच तत्तदिन्द्रिय-
योग्यत्वघटितलक्षणस्याभावाददोष इत्यर्थः ॥

प्रसंगाज्जातिखण्डनम् ।

नचैवमेकत्र ज्ञाने परोक्षत्वापरोक्षत्वयोरभ्युपगमे
तयोजातित्वं न स्यादिति वाच्यम् । इष्टत्वात् ।
जातित्वोपाधित्वपरिभाषायाः सकलप्रमाणागोच-
रतया अप्रमाणिकत्वात् । घटोऽयमित्यादिप्रत्यक्षं हि
घटत्वादिसद्भावे मानं नतु तस्य जातित्वेऽपि ॥

नन्वसन्निकृष्टपक्षकानुमितिस्थले पक्षापरोक्षतायां यथाऽसन्निकृष्टत्वं
बाधकं तथासन्निकृष्टपक्षकानुमितिस्थले सुरभिचन्दनमित्यादौ परोक्षत्वा-

१ सौरभ्यव्याप्यं चन्दनखण्डत्वमिति व्याप्तिज्ञानादिरूपपरोक्षज्ञानसामग्र्य-
भावादित्यर्थः । २ इदं चन्दनखण्डं सुरभिचन्दनखण्डत्वात् चन्दनखण्डान्तरवत् ।

परोक्षत्वयोरभ्युपगमे प्रसिद्धजातिबाधकसांकर्त्यप्रसंगो बाधकः तथाच नेदं युक्तमित्याशंक्य निराचष्टे-नचेति । एवम् उक्तप्रकारेण जात्युपाध्यु-दासीनिधर्ममात्रस्याभ्युपगमेन तयोर्जातित्वाभावस्येष्टत्वादिति हेतुमाह-इष्टत्वादिति । ननु घटत्वादिवत्परोक्षत्वापरोक्षत्वयोरपि प्रामाणिकतया प्रसिद्धस्यास्यानभ्युपगमेऽतिप्रसंग इति चेत्तत्राह-जातित्वेति । ननु नीलघट-त्वादावुपाधित्ववद् घटत्वादौ जातित्वं कुतो न प्रामाणिकमित्याशंक्यानिरा-सायोपाधित्वग्रहणं घटत्वादौ जातित्वमित्येवं रूपा परिभाषा तथा नील-घटत्वादावुपाधित्वमित्येवंरूपा या परिभाषा तयोर्द्वयोरपि सकलप्रमाणा-विषयतयाऽप्रामाणिकत्वादिति परिभाषाया एवोभयत्र संबंधः । अप्रामा-णिकत्वाज्जातित्वोपाधित्वयोरिति शेषः । इति केचित् । ननु कुतः सकल-प्रमाणागोचरताघटोऽयमिति प्रत्यक्षगोचरत्वादित्याशंक्य तस्य तत्सद्भाव एवोपक्षीणस्य तज्जातित्वसाधन उदासीनत्वादित्याह-घटोऽयमिति ॥

समवायखण्डनम् ।

जातित्वरूपसाध्याप्रसिद्धौ तत्साधकानुमानस्याप्य-नवकाशात् । समवायासिद्ध्या ब्रह्मभिन्ननिखिलप्र-पंचस्यानित्यतया च नित्यत्वसमवेतत्वघटितजा-तित्वस्य घटत्वादावसिद्धेश्च । एवमेवोपाधित्वमपि निरसनीयम् ॥

ननु प्रत्यक्षाभावेऽपि घटत्वादिकं जातिः, उपाधिभिन्नसामान्यधर्म-त्वात्सत्तावादित्यनुमानमस्तु तत्र प्रमाणमित्याशंक्याह-जातित्वेति । जाति-त्वरूपस्य नित्यानेकसमवेतत्वलक्षणस्य साध्यस्याप्रसिद्धौ तदायत्तव्याप्ति-ज्ञानाद्यभावेनानुमानानवसरादित्यर्थः । नन्वेवंभूतजातित्वाप्रसिद्धावपि

१ अपरोक्षत्वं विहाय परोक्षत्वं पृथिवीपरमाणवो गन्धवन्त इति ज्ञानऽस्ति परोक्षत्वं विहाय परोक्षत्वं घटोऽयमिति ज्ञानेऽस्ति तदुभयं च सुरभिचन्दनखण्ड-मिति ज्ञानेऽस्ति इत्यपरोक्षत्वपरोक्षत्वयोः सांकर्त्यमित्यर्थः । २ अनेकनिष्ठाधि-करणतानिरूपितसवायम्बन्धावाच्छिन्नाधेयेयतेत्यर्थः ।

तद्वट्कनित्यत्वैकत्वानेकसमवेतत्वानामस्त्यात्माकाशघटादिषु प्रसिद्धि-
रिति तामदाय तद्वटितजातित्वं घटत्वादौ सेत्स्यतीत्याशंक्याह-समवायेति ।
ननु रूपीघटो मृदि घट इतिप्रत्ययस्य संयोगानवगाहितया परिशेषात्स-
मवायसिद्धयतीति चेत्, न, गुणगुणिनोरवयवावयविनोश्चात्वंतभेदे
तत्संबन्धस्य च तथात्वे दंडपुरुषादाविव शुक्लो घटो मृद्वट इति समा-
नाधिकरणप्रत्ययानुपपत्तेः । किंच समवायिभ्यां संबद्धः समवायो विशिष्ट-
प्रत्ययनियामक उतासंबद्धः ? नाद्यस्तस्यान्यस्तस्याप्यन्यः संबन्धः, कल्प्य
इत्यनवस्थाप्रसंगात् । ननु समवायिभिर्नित्यसंबद्ध एवायं गृह्यतेऽतो
नोक्तदोष इति चेत्तर्हि संयोगोऽपि संयोगिभिर्नित्यसंबद्धत्वात्संबन्धांतरं
नापेक्षेतार्थांतरत्वादपेक्षत इति चेत्, तर्हि समवायोऽपि तथात्वात्कुतो
नापेक्षते, संयोगो गुणत्वात्तथेति चेन्न, गुणपरिभाषाया अतंत्रत्वादपेक्षा-
कारणस्य च तुल्यत्वान्न द्वितीयोऽतिप्रसंगात् । किंच स अनेक एको
वा ? आद्येऽपसिद्धांतो गौरवं च, द्वितीये रूपज्ञानादिसमवायस्य वायु-
घटादिवृत्तिसमवायाभेदादूपवान् वायुर्घटो ज्ञानवानिति प्रतीतिप्रसंगात् ।
नच तत्र रूपाद्यभावान्नोक्तप्रतीतिप्रसंग इति वाच्यम् । तद्वृत्तित्वप्रयो-
जकसंबन्धे सति तदभावव्यवहारस्य व्याहतत्वादित्येवं समवायसिद्ध्या
प्रत्यक्षेण कार्यत्वब्रह्मभिन्नत्वाल्लिङ्गकानुमानेन “ सदेवसोम्येदमग्र आसीत् ”
इति श्रुत्या च ब्रह्मभिन्नसकलप्रपञ्चस्यानित्यतया च नित्यत्वसमवेतत्व-
घटितजातित्वस्य घटत्वादावसिद्धेश्चेत्यर्थः । अप्रामाणिकत्वमिष्टत्वे
हेतुस्तत्र प्रत्यक्षस्य घटत्वादेर्जातित्वे मानाभावादिहेतुत्रयम् । ननूपाधित्व-
परिभाषाया अप्यप्रामाणिकत्वं प्रतिज्ञाय कथं जातित्वपरिभाषाया एव तत्त्वे
हेतूपन्यास इत्याशंक्योक्तहेतुभिरेव तस्या अप्यप्रामाणिकत्वसाधनस्य
सुवचत्वादित्याशयेनातिदिशति-एवमिति । तथाच नीलघटत्वादेरूपाधि-
त्वपरिभाषा न प्रामाणिकी । नीलोऽयं घट इत्यादिप्रत्यक्षस्य नीलघट-

१ अन्यच्चेत्यर्थः । किञ्चेत्यस्यान्यच्चेत्यर्थकाव्ययत्वात् । २ विशेषितविषयक-
प्रत्ययेत्यर्थः । ३ भूतलादौ घटाद्यभावेऽपि घटवद्भूतलमित्यादिप्रतीतिप्रसङ्गा-
दित्यर्थः । ४ रूपादिनिष्ठाधेयत्वेत्यर्थः । ५ अप्रामाणिकत्वे ।

त्वसद्भावे मानतया तस्योपाधित्वेऽमानत्वात् उपाधित्वरूपसाध्याप्रसिद्धौ तत्साधकनीलघटत्वादिकमुपाधिजातिभिन्नसामान्यधर्मत्वात् आकाशत्वादिवदित्यनुमानानवकाशात्समवायाद्यसिद्धयोपाधित्वासिद्धेश्चेत्येवं निरसनीयमित्यर्थः ॥

ज्ञानप्रत्यक्षनिष्कृष्टलक्षणम् ।

पर्वतो वह्निमानित्यादौ च पर्वतांशे वह्न्यंशे चान्तः-
करणवृत्तिभेदांगीकारेण तत्तद्वृत्त्यवच्छेदकभेदेन
परोक्षत्वापरोक्षत्वयोरेकत्र चैतन्ये वृत्तौ न विरोधः ।
तथाच तत्तदिन्द्रिययोग्यवर्तमानविषयावच्छिन्न-
चैतन्याभिन्नत्वं तत्तदाकारवृत्त्यवच्छिन्नज्ञानस्य तत्त-
दंशे प्रत्यक्षत्वम् ॥

नन्वेवमप्येकस्यैव चैतन्यस्य परोक्षत्वापरोक्षत्वात्मविरुद्धधर्माक्रांतत्वं विरुद्धमित्याशङ्क्याह—पर्वत इति । चैतन्ये प्रमात्मकचैतन्ये । एवं सतीदं फलितीत्याह—तथाचेति । तत्तद्वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य तत्तदिन्द्रिय-
योग्यवर्तमानविषयावच्छिन्नचैतन्याभिन्नत्वं तस्मिंस्तस्मिञ्ज्ञानांशे प्रत्यक्ष-
त्वप्रयोजकमिति ज्ञानगतस्य प्रत्यक्षत्वस्य प्रमाणचैतन्यस्य विषयावच्छिन्न-
चैतन्याभिन्नत्वमित्युक्तप्रयोजकेन विवक्षितमित्यर्थः ॥

विषयप्रत्यक्षलक्षणम् ।

घटादेर्विषयस्य प्रत्यक्षत्वं तु प्रमात्रभिन्नत्वम् । ननु
कथं घटादेरन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्याभेदः, अहमिमं
पश्यामि, इति भेदानुभवविरोधादिति चेत् । उच्यते ।
प्रमात्रभेदो नाम न तदैक्यम्, किंतु प्रमातृसत्ताति-
रिक्तसत्ताकत्वाभावः । तथा च घटादेः स्वावच्छिन्न-
चैतन्येऽध्यस्ततया विषयचैतन्यसत्तैव घटादिसत्ता ।
अधिष्ठानसत्तातिरिक्ताया आरोपितसत्ताया अनंगी-

कारात् । विषयचैतन्यं च पूर्वोक्तप्रकारेण प्रमातृचैत-
न्यमेवेति प्रमातृचैतन्यस्यैव घटाद्यधिष्ठानतया प्रमा-
तृसत्तैव घटादिसत्ता नान्येति सिद्धं घटादेरपरोक्षत्वम् ॥

एवं ज्ञानगतप्रत्यक्षत्वस्य प्रयोजकमभिधाय प्रमेयगतस्य तस्य तदाह-
घटादेरिति । तु शब्देनेन्द्रियजन्यज्ञानविषयत्वं विषयप्रत्यक्षत्वमित्या-
दितल्लक्षणनिरासः, मनोरूपेन्द्रियजन्यानुमितिज्ञानविषयेऽतिव्याप्तेः । प्रमा-
त्रभिन्नत्वम् इति । घटादेर्विषयस्येत्यनुपज्यते । ननु विषयस्य घटादेः
प्रमात्रभिन्नत्वमुच्यते तदवच्छिन्नचैतन्यस्य वा ? नाद्यः—तस्य जडत्वेन
तत्त्वासंभवात् । न द्वितीयः—अहं मनुष्य इतिवदहं घट इति प्रतीतिः स्यात् ।
न च सोपलभ्यते । उपलभ्यते च तद्विरुद्धाहमिमं पश्यामीतिभेदप्रतीतिरतः
कथं विषयस्य प्रमात्रभेद इति शङ्कते—नन्विति । प्रमात्रभेदो नाम घटादेः
तदवच्छिन्नचैतन्यस्य चैक्यं न विवक्षितं येनविरोधः स्यादपित्वन्यदेव-
तदभिन्नत्वमितिसमाधत्ते—उच्यत इति । प्रमातृसत्तेत्यस्य प्रमातृलक्षणसत्ते-
त्यर्थः । ननु तन्निष्ठसत्ताजातिः, प्रमातृप्रमेयनिष्ठसत्ताजातेरेकतया तन्निष्ठस-
त्तातिरिक्तसत्ताया असिद्धेः । तथाच प्रमात्रभेदस्योक्तलक्षणे सतीदं फलित-
मित्याह—तथाचेति । प्रमातृचैतन्यमेवेत्यतः प्रमातृसत्तातिरिक्तसत्ता-
शून्यत्वं घटादेरपरोक्षत्वं सिद्धमित्यर्थः ॥

अनुमित्यादिस्थले त्वन्तःकरणस्य बह्वयादिदेशानि-
र्गमनाभावेन बह्व्यवच्छिन्नचैतन्यस्य प्रमातृचैतन्या-
नात्मकतया बह्व्यादिसत्ताप्रमातृसत्तातोऽभिन्नेति
नातिव्याप्तिः । नन्वेवमपि धर्माधर्मादिगोचरानुमि-
त्यादिस्थले धर्माधर्मयोः प्रत्यक्षत्वापत्तिधर्माद्यव-
च्छिन्नचैतन्यस्य प्रमातृचैतन्याभिन्नतया धर्मादिस-

त्तायाः प्रमातृसत्तानतिरेकादिति चेत्, न, योग्यत्व-
स्यापि विषयविशेषणत्वात् ॥

अनुमेयवद्वाद्यादेश्चैतन्यसजातित्यरिक्तसत्ताशून्यत्वेऽपि तस्य प्रमात्रनात्म-
कतया नातिव्याप्तिरिति चैतन्यपदं विहाय प्रमातृपदोपादानमित्याशये-
नाह—अनुमित्यादीति । नन्वेवमप्यतिव्याप्तिरस्तीति शङ्कते—नन्विति ।
प्रत्यक्षयोग्यत्वस्यापि विषयविशेषणत्वेन योग्यविषयस्य प्रमात्रभिन्नत्व-
रूपलक्षणस्य धर्मादावभावान्नातिव्याप्तिरित्याह—नेति ॥

विषयप्रत्यक्षे शङ्कासमाधिः ।

नन्वेवमपि रूपी घट इति प्रत्यक्षस्थले घटगतपरि-
माणादेः प्रत्यक्षत्वापत्तिः रूपावच्छिन्नचैतन्यस्य
परिमाणाद्यवच्छिन्नचैतन्यस्य चैकतया रूपावच्छिन्न-
चैतन्यस्य प्रमातृचैतन्याभेदे परिमाणाद्यवच्छिन्न-
चैतन्यस्यापि प्रमात्रभिन्नतया परिमाणादिसत्तायाः
प्रमातृसत्तातिरिक्तत्वाभावादिति चेत्, न, तत्त-
दाकारवृत्त्युपहितत्वस्यापि प्रमातृविशेषणत्वात् ।
रूपाकारवृत्तिदशायां परिमाणाद्याकारवृत्त्यभावेन
परिमाणाद्याकारवृत्त्युपहित-प्रमातृचैतन्याभिन्नसत्ता-
कत्वाभावेनातिव्याप्त्यभावात् ॥

ननु घटगतरूपप्रत्यक्षदशायां तद्वत्परिमाणादावतिव्याप्तिः । रूपाव-
च्छिन्नचैतन्यस्यैव परिमाणाद्यवच्छिन्नचैतन्यरूपतया तस्य तदभिन्नप्रमातृ-
सत्तातिरिक्तसत्ताकत्वाभावादिति शङ्कते नन्वेवमपीति । परिमाणादेः प्रमा-
तृसत्तातिरिक्तसत्ताशून्यत्वेऽपि परिमाणाद्याकारवृत्त्युपहितप्रमातृचैतन्य-
सत्तातिरिक्तसत्ताशून्यत्वाभावान्नातिव्याप्तिरिति समाधत्ते—नेति ॥

नन्वेवं वृत्तावतिव्याप्तिः, अनवस्थाभिया वृत्ति-
गोचरवृत्त्यनंगीकारेण तत्र स्वाकारवृत्त्युपहितत्व-
घटितोक्तलक्षणाभावादिति चेत्, न, अनवस्थाभिया
वृत्तेर्वृत्त्यन्तराविषयत्वेऽपि स्वविषयत्वाभ्युपगमेन
स्वविषयवृत्त्युपहितप्रमातृचैतन्याभिन्न सत्ताकत्वस्य
तत्रापि भावात् । एवंचान्तःकरणतद्धर्मादीनां केवल-
साक्षिविषयत्वेऽपि तत्तदाकारवृत्त्यभ्युपगमेनोक्त-
लक्षणस्य तत्रापि सत्त्वान्नाव्याप्तिः ॥

ननु परिमाणादावतिव्याप्तिवारणाय तत्तदाकारवृत्त्युपहितत्वस्यापि
प्रमातृविशेषणत्वे वृत्तावव्याप्तिरिति शङ्कते—नन्वेवमिति । अनवस्थाभयेन
वृत्तिगोचरवृत्त्यनंगीकारेऽपि घटमहं जानामीति वृत्तेः स्वविषयत्वाभ्युप-
गमात्स्वेतरवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यप्रकाश्यतया स्वावच्छिन्नचैतन्यप्रकाश्यत्वे
सति प्रकाशमानत्वान्नाव्याप्तिरित्याशयेनाह—नेति । यथा वृत्तेर्वृत्त्यन्तरा-
विषयत्वेऽपि स्वविषयत्वाभ्युपगमादव्याप्तिनिरासः, एवमन्तःकरणस्य
तद्धर्माणां कामादीनां च केवलसाक्षिविषयत्वेऽपि वृत्तिविषयत्वस्वीकारान्न
तत्राव्याप्तिरित्याह—एवं चेति । आदिनाप्रातिभासिकरजतादिसंग्रहः ॥

नचान्तःकरणतद्धर्मादीनां वृत्तिविषयत्वाभ्युपगमे
केवलसाक्षिविषयत्वाभ्युपगमविरोध इति वाच्यम् ।
नहि वृत्तिं विना साक्षिविषयत्वं केवलसाक्षिवेद्यत्वम्,
किंत्विन्द्रियानुमानादिप्रमाणव्यापारमन्तरेण साक्षि-
विषयत्वम् । अतएवाहंकारटीकायामाचार्यैरहमा-
कारान्तःकरणवृत्तिरंगीकृता, अत एव च प्रातिभा-
सिकरजतस्थले रजताकाराविद्यावृत्तिः सांप्रदायिकै-

रंगीकृता, तथाचान्तःकरणतद्धर्मादिषु केवलसा-
क्षिवेद्येषु वृत्त्युपहितत्वघटितलक्षणस्य सत्त्वा-
न्नाव्याप्तिः ॥

ननु वृत्त्यादिव्यावर्तककेवलपदविरोधात्कथं वृत्तिविषयत्वमभ्युपगन्तुं
शक्यमित्याशंक्य परिहरति-नचेति । केवलपदं न वृत्तिनिरासार्थमपित्वि-
न्द्रियानुमानादिप्रमाणव्यापारनिवृत्त्यर्थमतो न तद्विरोध इत्याह-नहीति ।
स्वोक्तार्थे पद्मपादाचार्यसंमतिमाह-अतएवेति । यतो न वृत्तेः केवलपदव्या-
वर्त्यत्वमत एवाहंवृत्त्यवच्छिन्नमेवांतःकरणं चैतन्यविषयभावमापद्यत इत्य-
हंकारटीकायामाचार्यैरहमित्याकारान्तःकरणविषयावृत्तिरंगीकृतेत्यर्थः ।
सांप्रदायिकैरिति । सर्वज्ञमुनिप्रमुखैः अन्तःकरणादीनां वृत्तिविषयत्वे
निर्विवादे सति फलितमव्याप्तिनिगकरणमुपसंहरति-तथाचेति ॥

विषयप्रत्यक्षस्य निष्कृष्टलक्षणम् ।

तदयं निर्गलितोऽर्थः, स्वाकारवृत्त्युपहितप्रमातृ-
चैतन्यसत्तातिरिक्तसत्ताकत्वशून्यत्वे सति योग्यत्वं
विषयस्य प्रत्यक्षत्वम् । तत्र संयोगसंयुक्ततादात्म्या-
दीनां सन्निकर्षाणां चैतन्याभिव्यंजकवृत्तिजनने
विनियोगः ॥

श्रोतृमुखप्रतिपत्तये दत्तैर्विशेषणैर्निष्पन्नलक्षणं निष्कृष्य दर्शयति-
तदयमिति । तत्तस्य पूर्वोक्तस्यायं तत्तस्मादयमिति वा । स्वं विषयस्त-
दाकारात्तद्गोचराया वृत्तिस्तदुपहितं यत्प्रमातृचैतन्यं तद्रूपा या सत्ता तदति-
रिक्ता सत्ता यस्य स तथा तस्य भावस्तत्त्वं तेन शून्यत्वे सति तदतिरिक्त-
सत्तावत्त्वरहितत्वे सति प्रत्यक्षयोग्यत्वं प्रत्यक्षव्यवहारप्रयोजकमित्यर्थः ।
एवं ज्ञानगतस्य ज्ञेयगतस्य च प्रत्यक्षत्वस्य प्रयोजकमुक्तम्, तत्र तादृश-
वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य तादृशविषयावच्छिन्नचैतन्याभिन्नत्वं ज्ञानगतप्रत्यक्ष-
त्वप्रयोजकं तादृशविषयस्य तथाभूतप्रमातृचैतन्याभिन्नत्वं विषयगतप्रत्य-
क्षत्वस्य प्रयोजकमिति विवेकः । तत्र प्रत्यक्षस्य विषयस्य प्रत्यक्षज्ञानं

चैतन्यमेव, तच्चानादीतिसंयोगादिसन्निकर्षाणां क विनियोग इत्यपेक्षायामाह—तत्रेति । उक्तरीत्योभयप्रयोजके सिद्धे साति संयोगः संयुक्ततादात्म्यं संयुक्ताभिन्नतादात्म्यमित्येवंरूपाणां सन्निकर्षाणां घटतद्रतरूपरूपत्वशब्द-शब्दत्वावच्छिन्नचैतन्याभिव्यञ्जकवृत्त्युत्पादने विनियोग इत्यर्थः ॥

वृत्तेश्चातुर्विध्यम् ।

सा च वृत्तिश्चतुर्विधा-संशयो निश्चयो गर्वः स्मरणमिति ।
एवंविधवृत्तिभेदेन एकमप्यन्तःकरणं मन इति बुद्धि-
रिति अहंकार इति चित्तमिति व्याख्यायते । तदुक्तम्—

“ मनोबुद्धिरहंकारश्चित्तं करणमान्तरम् ॥

संशयो निश्चयो गर्वः स्मरणं विषया इमे ॥ ”

यस्याजनने एतेषां विनियोगः सा वृत्तिः कतिविधेत्यपेक्षायामाह—
सा चेति । सन्निकर्षजन्यवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य प्रत्यक्षत्वाद् वृत्तेश्चान्तः-
करणपरिणामत्वात्तद्रूपवृत्तिमदन्तःकरणनिरूपणं न प्रकृतसंगतमिति
द्रष्टव्यम् । संशयाकारानिश्चयाकारागर्वाकारास्मरणाकारा संशयाद्या-
कारेण परिणामरूपा वृत्तिश्चतुर्थेत्यर्थः । एवं संशयादिविषयाकारपरि-
णामाविविधवृत्तिभेदेनैकमप्यन्तःकरणं संशयाकारवृत्तिमन्मन इत्याख्या-
यते । निश्चयाकारवृत्तिमद्बुद्धिरित्युच्यते । गर्वाकारवृत्तिमदहंकारइत्यभि-
धीयते । स्मरणाकारवृत्तिमच्चित्तमिति व्यपदिश्यत इत्यर्थः । स्वोक्तविभागे
पूर्वाचार्यसंमतिमाह—तदुक्तमिति । वृत्तिभेदेन तत्तद्रूपवृत्तिमतो भेदादन्तः-
करणं मनआदिभेदेन चतुर्विधं संशयादयोऽमी विषया एतेषां विषयत्वे
एतदाकारवृत्तीनामप्येतन्नामकत्वान्न प्रकृतप्रतिकूलतेति भावः ॥

द्विविधप्रत्यक्षम् ।

तच्च प्रत्यक्षं द्विविधम् । सविकल्पकनिर्विकल्पक-
भेदात् । तत्र सविकल्पकं वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानम्, यथा
घटमहं जानामीत्यादि ज्ञानम् । निर्विकल्पकं तु

संसर्गानवगाहिज्ञानम् । यथा सोऽयं देवदत्तः तत्त्व-
मसीत्यादिवाक्यजन्यज्ञानम् ॥

प्रत्यक्षघटकवृत्तिस्वरूपमभिधाय विषयावच्छिन्नचैतन्याभिन्नवृत्त्य-
वच्छिन्नचैतन्यरूपमुक्तं प्रत्यक्षं विभज्य दर्शयति—तच्चेति । तत्र प्रथमो-
द्दिष्टत्वात्सकलवादिसंमतत्वादाखिलव्यवहारप्रयोजकत्वादादौ सविकल्पकं
लक्षयति—तत्रेति । तत्र—तयोर्मध्ये । विकल्पो वैशिष्ट्यं तेन सह वर्तत इति
सविकल्पकम् । वैशिष्ट्यविषयकमित्यर्थमभिप्रेत्याह—वैशिष्ट्यावगाहीति ।
तथात्वमिच्छादावतिव्याप्तमित्यत उक्तं ज्ञानमिति । तत्त्वं तु निर्विकल्पके-
ऽतिव्याप्तमित्यत उक्तं वैशिष्ट्यावगाहीति । उदाहरणमाह—यथेति । घट-
महं जानामीत्यादिज्ञानं घटविशेषणविशिष्टज्ञानावगाहिज्ञानत्वाद् वैशिष्ट्या-
वगाहीत्यर्थः । निर्गतो विकल्पो यस्मादिति निर्विकल्पकमित्यर्थ-
मभिप्रेत्य द्वितीयं लक्षयति—निर्विकल्पकं त्विति । संसर्गो विशेषण-
विशेष्यसंबन्धः । वैशिष्ट्यमिति यावत् । उदाहरणमाह—यथेति । देशकालो-
पलक्षितदेवदत्तलक्षणाभेदविषये सोऽयं देवदत्त इतीन्द्रियजन्यैक्यप्रत्यक्षे
सन्निकर्षवशादुपलक्षकदेशकालादेरपि भानसंभवात् । शाब्दे तु ज्ञाने
तात्पर्यविषयस्यैव भाननियमात् । अभेदमात्रविषयत्वाच्छाब्दमेवैतदु-
दाहरणमित्यभिप्रेत्याह—वाक्यजन्येति । प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्रः । “ सत्यं ज्ञान-
मनन्तं ब्रह्म ” इत्याद्यवान्तरवाक्यमादिशब्दार्थः ॥

इन्द्रियजन्यत्वस्य प्रत्यक्षे तत्रत्वाभावः ।

ननु शाब्दमिदं ज्ञानं न प्रत्यक्षमिन्द्रियाजन्यत्वादिति
चेन्न, नहि इन्द्रियजन्यत्वं प्रत्यक्षत्वम्, तत्रे दूषित-
त्वात् । किंतु योग्यवर्तमानविषयकत्वे सति प्रमाण-
चैतन्यस्य विषयचैतन्याभिन्नत्वमित्युक्तम् । तथा
च सोऽयं देवदत्त इति वाक्यजन्यज्ञानस्य सन्निकृष्ट-
विषयतया बहिर्निःसृतान्तःकरणवृत्त्यभ्युपगमेन देव-

दत्तावच्छिन्नचैतन्यवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्ययोरभेदेन सो-
ऽयं देवदत्तः इति वाक्यजन्यज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वम् ॥

ननु निर्विकल्पकप्रत्यक्षं लक्षयित्वा वाक्यजन्यज्ञानस्य तल्लक्ष्यत्वाभि-
धानमत्यन्तासंगतमित्याशयेन शङ्कते—नन्विति । शाब्दज्ञानस्य इन्द्रिया-
जन्यत्वेऽपि निरुक्तप्रत्यक्षत्वप्रयोजकसत्त्वात्सन्निहितविषयकवाक्यजन्य-
ज्ञानस्यापि प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमात्रासंगतिरित्याशयेनाह—नहीति । इन्द्रिय-
जन्यत्वस्य मनोरूपेन्द्रियजन्यानुमित्यादावतिव्याप्त्यादिप्रदर्शनेन दूषित-
त्वात्, उक्तं विस्मृत्य पृच्छति—किंत्विति । प्रोक्तं स्मारयति—योग्येति ।
यद्यपि प्रमाणचैतन्यस्य योग्यवर्तमानविषयावच्छिन्नचैतन्याभिन्नत्वं पूर्व-
मुक्तं तथापि तत्त्वे योग्यवर्तमानविषयकत्वे सति प्रमाणचैतन्यस्य
विषयावच्छिन्नचैतन्याभिन्नत्वे च विशेषाभावादेवमुक्तम्, तथाच प्रमाण-
चैतन्यस्य योग्यवर्तमानविषयावच्छिन्नचैतन्याभिन्नत्वं पूर्वमुक्तमिति भावः ।
तथा चेन्द्रियजन्यत्वस्याप्रयोजकत्वे निरुक्तस्य प्रयोजकत्वे च सतीदं
फालितमित्याह—तथाचेति ॥

वेदान्तानामखण्डार्थपरत्वम् ।

एवं तत्त्वमसि इत्यादिवाक्यजन्यज्ञानस्यापि तत्र
प्रमातुरेव विषयतया तदुभयाभेदस्य सत्त्वात् । ननु
वाक्यजन्यज्ञानस्य पदार्थसंसर्गविगाहितया कथं
निर्विकल्पकत्वम् ? उच्यते—वाक्यजन्यज्ञानविष-
यत्वे हि न पदार्थसंसर्गत्वं तत्रम् । अनभिमतसंसर्ग-
स्यापि वाक्यजन्यज्ञानविषयत्वापत्तेः किंतु तात्पर्य-
विषयत्वम् ॥

नन्वेवं लौकिकोदाहरणसंभवेऽपि वैदिकं न संभवति “ विज्ञातारमरे केन
विजानीयात् ” इत्यादिश्रुत्या प्रमातुर्विषयत्वनिरासात्तत्पदार्थाभिन्नत्वम् ।

१ योग्यवर्तमानविषयकत्वे सति प्रमाणचैतन्यास्य विषयचैतन्याभिन्नत्वमुक्त-
मित्यर्थः ।

पदार्थप्रमातृचैतन्यस्य विषयावच्छिन्नचैतन्यत्वाभावान्निरुक्तप्रयोजकस्या-
सत्त्वादित्याशंक्याह—एवमिति । तत्त्वमसीत्यादिवाक्यजन्यज्ञानस्यापि
सन्निकृष्टतत्त्वंपदलक्ष्यविषयतयोक्त—वाक्यजन्यान्तःकरणवृत्त्यभ्युपगमेन
लक्ष्यचैतन्यस्य वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्याभेदेन प्रत्यक्षत्वमित्यर्थः । तत्रेति ।
तस्मिन् ज्ञाने प्रमातृपदेन लक्ष्यं ग्राह्यम् । त्वंपदलक्ष्यात्तत्पदलक्ष्यस्या-
भिन्नत्वादेवमुक्तम् । श्रुतिस्तु फलव्याप्यत्वाविषेधपरा । ननु सोऽयं देवदत्त
इत्यादिवाक्यजन्यं ज्ञानं संसर्गावगाहिवाक्यजन्यज्ञानत्वाद्ग्राह्यमानयेति
वाक्यजन्यज्ञानवदुक्तवाक्यजन्यज्ञानं न निर्विकल्पकम् । संसर्गावगाहि-
त्वात्तद्वादितिवेत्याशयेन शंकते—नन्वाति । भवेदेवं यदि वाक्यजन्यज्ञान-
विषयत्वे पदार्थसंसर्गत्वं तत्र भवेन्नतु तथा, तथात्वे हि भोजनप्रकरणे
संधवमानयेत्यत्रानभिमतस्याश्वादिसंसर्गस्यापि तत्त्वापत्तेरित्याशयेनाह—
उच्यत इति । ननु पदार्थसंसर्गत्वस्य तत्र तन्त्रत्वाभाव किं तत्र तंत्र-
मिति पृच्छति—किंत्विति । यस्तात्पर्यविषयः स एव वाक्यजन्यज्ञान
गोचरः । सच संसर्गोऽसंसर्गो वेति विशेषो नादर्तव्य इत्याह—तात्पर्येति॥

प्रकृते च “ सदेवसोम्येदमग्र आसीत् ” इत्युपक्रम्य
“तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो—” इत्युपसं-
हारेण विशुद्धे ब्रह्मणि वेदान्तानां तात्पर्यमवसित-
मिति कथं तात्पर्याविषयसंसर्गमवबोधयेत् । इद-
मेव तत्त्वमस्यादिवाक्यानामखंडार्थत्वम्, यत्संसर्गा-
नवगाहि यथार्थज्ञानजनकत्वमिति ॥

प्रकृते तु पिंडमात्रे लौकिकवाक्यस्यैवोपक्रमोपसंहारादितात्पर्यालिंगै-
स्तत्त्वमस्यादिवेदांतवाक्यानामद्वितीये विशुद्धे ब्रह्मणि तात्पर्याविधारणाद-
संसर्गस्यैवतात्पर्यगोचरत्वात्सोऽयमित्यादिवाक्यानां तात्पर्याविषयसंसर्गा-
वगाहित्वं बाधितमित्याशयेनाह—प्रकृते इति । ननु तत्त्वमस्यादिवाक्यानां
प्रसिद्धमखंडार्थत्वं विहाय कथं संसर्गानवगाहिज्ञानजनकत्वमपूर्वमुक्त-
मित्याशंक्याह—इदमेवेति । एवकारोऽप्यर्थः ॥

तदुक्तम्—“संसर्गासंगिसम्यग्धीहेतुता या गिरामियम्।
उक्ताखंडार्थता यद्वा तत्प्रातिपदिकार्थता ॥ १ ॥”
प्रातिपदिकार्थमात्रपरत्वं वाऽखंडार्थत्वमिति चतुर्थ-
पादार्थः ॥

तेन च प्रातिपदिकार्थमात्रपरत्वमखंडार्थत्वमित्यस्य-समुच्चयस्तत्रा-
चार्य्यसम्मातिमाह—तदुक्तमिति । चित्सुखाचार्य्यैरिति शेषः । गिरां—
तत्त्वमस्यादिवाक्यानाम्। संसर्गासंगिसम्यग्धीहेतुता या सेयमखंडार्थतोक्ता
तदनवगाहियथार्थज्ञानहेतुत्वं यत्तदिदमखंडार्थत्वमुक्तमित्यर्थः । तासां
प्रातिपदिकार्थताऽखंडार्थतोक्तेति लक्षणस्य संसर्गपरे वाक्येऽतिव्याप्तिः ।
तत्रापि प्रातिपदिकार्थप्रातिपादकत्वसत्त्वादित्याशङ्क्याह—प्रातिपदिकेति ।
तथाच तत्र तन्मात्रप्रातिपदिकत्वाभावान्नातिव्याप्तिरिति भावः ॥

प्रत्यक्षस्य पुनर्द्वैविध्यम् ।

तच्च प्रत्यक्षं पुनर्द्विविधं, जीवसाक्षि ईश्वरसाक्षि चेति ।
तत्र जीवो नामान्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यं, तत्साक्षितु
अंतःकरणोपहितचैतन्यम्, अन्तःकरणस्य विशेषण-
त्वोपाधित्वाभ्यामनयोर्भेदः । विशेषणं च कार्यान्वयि
व्यावर्तकम् । उपाधिश्च कार्यान्वयी व्यावर्तको
वर्तमानश्च रूपविशिष्टो घटोऽनित्य इत्यत्र रूपं
विशेषणम् । कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं नभः श्रोत्रमित्यत्र
कर्णशष्कुल्युपाधिः । अयमेवोपाधिर्नैयायिकैः परि-
चायक इत्युच्यते ॥

उक्तप्रत्यक्षज्ञानस्य साक्षिद्वैविध्येन द्वैविध्यमाह—तच्चेति । संसर्गाविगा-
हित्वानवगाहित्वभेदेऽपि ज्ञानं चैतन्यरूपमेकमेव, तच्च जीवसाक्षीश्वरसाक्षि-
भेदेन द्विविधमित्यर्थः । यत्तु साक्षिपदं तज्जन्यपरम् । तथाच जीवसाक्षि-

जन्यमीश्वरसाक्षिजन्यमिति द्विविधमित्यर्थः इति केचित् । तन्नोपादेयम्, ज्ञानस्य चैतन्यरूपत्वप्रतिपादनात् । तत्र जीवसाक्षिनिरूपणस्य जीवनिरूपणाधीनत्वाज्जीवस्वरूपनिरूपणपूर्वकं तत्साक्षिस्वरूपं लक्षयति—तत्रेति । जीवसाक्षीश्वरसाक्षिणोर्मध्ये अन्तःकरणस्य विशेषणत्वे चैतन्यस्य जीवत्वं, तस्योपाधित्वे तस्य तत्साक्षित्वमिति तयोर्भेदः । एतदेव स्फोटयति—अन्तःकरणस्येति । विशेषणोपाध्योर्वर्तमानत्वे सति व्यावर्तकत्वं यद्यपि समानं तथापि कार्यान्वयित्वतदनन्वयित्वभेदात्तद्विशिष्टतदुपाहितचैतन्ययोरपि भेद इत्याशयेनाह—विशेषणं चेति । कार्यान्वयिव्यावर्तकं वर्तमानं चेत्यपि बोध्यम् । तथाच कार्यान्वयित्वे सति वर्तमानत्वे सति व्यावर्तकत्वं विशेषणत्वम् । कार्यान्वयित्वे सति यथोक्तत्वमुपाधित्वम् । कार्यपदमत्रावच्छेद्यान्वययोग्यपरम् । विशेषणोदाहरणमाह—रूपेति । रूपस्य कार्यान्वयित्वादिसत्त्वाद्विशेषणत्वम् । उपाध्युदाहरणमाह—कर्णेति । कर्णशङ्कुल्याः कार्यान्वयित्वादिसत्त्वादुपाधित्वम् । स्वोक्तोपाधेर्नैयायिकैर्व्यवहियमाणसंज्ञामाह—अयमेवेति ॥

प्रकृते चान्तःकरणस्य जडतया विषयभासकत्वायोगेन विषयभासकचैतन्योपाधित्वम् । अयं च जीवसाक्षी प्रत्यात्मं नाना एकत्वे मैत्रावगते चैत्रस्याप्यनुसंधानप्रसंगः । ईश्वरसाक्षि तु मायोपहितचैतन्यं तच्चैकम् । तदुपाधिभूतमायाया एकत्वात् । “ इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते ” इत्यादिश्रुतौ मायाभिरिति बहुवचनस्य मायागतशक्तिविशेषाभिप्रायतया मायागतसत्त्वरजस्तमोरूपगुणाभिप्रायतया वोपपत्तेः ॥

नन्वस्तु कर्णशङ्कुल्यादेरुपाधित्वमन्तःकरणस्य तु तत्त्वं प्रयोजनशून्यं नहिप्रमाताविषयभासनाय स्वसाक्षिणमपेक्षते । चक्षुरादिजन्यवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्येनैव विषयप्रकाशसंभवादित्याशंवयान्तःकरणस्य जडतया विषय-

भासकत्वायोगादृत्तीनां नानात्वेन तदवच्छिन्नचैतन्यस्याप्यनेकतया समस्त-
विषयानुसंधातृत्वानुपपत्तेः । प्रमातुश्चान्तःकरणावच्छिन्नत्वेन विषयानुसं-
धानार्थमन्यापेक्षत्वात्तदन्वितस्य ब्रह्माभिन्नस्य साक्षिण आवश्यकत्वात्तदु-
पाधित्वमन्तःकरणस्यावश्यमभ्युपेयमित्याशयेनाह—प्रकृत इति । ननु
जीवसाक्षिणो ब्रह्माभेदेन स्वयंप्रकाशत्वेन सर्वविषयानुसंधातृत्वाभ्युपगमे
ब्रह्मण एकत्वात्तदभिन्नसाक्षिणोऽपि एकत्वाच्चैत्रावगते मैत्रस्याप्यनुसंधान-
प्रसंग इत्याशङ्कयोपाधिभेदेन तस्य नानात्वस्वीकाराददोष इत्याह—
अयं चेति । एवं जीवसाक्षिणं निरूप्येश्वरसाक्षिणं निरूपयति—ईश्वर-
साक्षीति । तदपि जीवसाक्षिवन्नाना किंवैकमित्यपेक्षायामाह—तच्चैकमिति ।
तत्र हेतुमाह—तदिति । अनाद्यनिर्वचनीयत्वे सति विपर्ययोपादानभूता-
विक्षेपशक्तिप्रधाना माया । ननु तस्या एकत्वं मायाभिरिति श्रुतिविरुद्ध-
मित्याशङ्क्याह—इन्द्र इति । इन्द्रो निरंकुशैश्वर्यः परमात्मा मायाभिः पुरु-
रूपो बहुरूप ईयते प्रतीयते । यथा वह्न्यादेर्दाहकत्वप्रकाशकत्वादिकार्य-
दर्शनात्तदनुकूलाः शक्तिविशेषाः कल्प्यन्ते, तथा जगद्रूपविचित्रकार्यदर्शना-
न्मायायास्ते कल्प्यन्त इति तदभिप्रायतयेत्यर्थः ॥

मायागतैकत्वनिरूपणम् ।

“ मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ॥ ”

“ अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजास्सृजमानां
सरूपाः ॥ अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां
भुक्तभोगामजोऽन्यः ” ॥ “ तरत्यविद्यां विततां हृदि
यस्मिन्निवेशिते । योगीमायाममेयाय तस्मै विद्यात्मने
नमः ॥ ” इत्यादिश्रुतिस्मृतिषु एकवचनबलेन लाघ-
वानुगृहीतेन मायाया एकत्वं निश्चीयते । ततश्च तदुप-
हितचैन्यम् ईश्वरसाक्षि, तच्चानादि तदुपाधेर्मा-
याया अनादित्वात् ॥

ननु मुख्यार्थपरित्यागे किं कारणमित्याशंक्यानेकश्रुतिस्मृतिगतैक-
वचनसिद्धतदेकत्वानिश्चय एवेत्याह—मायां त्विति । नन्विदमेकवचनं
जात्यभिप्रायकं किं न स्यादित्याशंक्यैतच्छङ्कानिवर्तकैकपदयुक्तां श्रुतिं
पठति—अजामिति । जन्मशून्यामनादिभूतां स्वसमानजातीयेतरप्रकृति-
शून्यामेकां लोहितशुक्लकृष्णां रजःसत्त्वतमोमयीं बह्वीः प्रजास्समानरूपा-
स्त्रिगुणात्मिकाः सृजमानाम् एकः—अजन्मा जीवो जुषमाणः सेवमानो-
ऽनुशेते तत्तादात्म्यापन्नो भवति । जहात्येनां मुक्तभोगामजोऽन्य ईश्वर
इत्यर्थः । मायाया एकत्वं श्रुतितात्पर्यसिद्धमिति कथं ज्ञातं ? श्रुतितात्पर्यस्य
दुरूहत्वादित्याशंक्य स्मृतिकारानुसारेणेत्याशयेन पराशरस्मृतिं पठति—
तरतीति । यस्मिन्परात्मनि हृदि निवेशिते वृत्त्यारूढे कृते योगी अविद्यां
तरति तस्मै ज्ञानस्वरूपायामेयाय वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यागोचराय नमः ।
अविद्यां विशिनष्टि—विततामिति । प्रपञ्चाकारेण परिणतत्वात् सर्वत्रव्या-
प्तमित्यर्थः । ननु तन्निवृत्तावपि नानर्थनिवृत्तिः सर्वानर्थभूताया मायाया
अवाशिष्टत्वादित्याशंक्याह—मायामिति । स्वाश्रयाव्यामोहकत्वव्यामोह-
कत्वविशेषेऽपि वस्तुतो न तयोर्भेद इत्याशयः । ननु स्मृतावपि जातावे-
कवचनस्य संभवादेकपदस्यामुख्यार्थकताया अपि सुवचत्वात्कथं तदेकत्व-
निश्चय इत्याशंक्याह—लाघवेति । “ अविद्यायामंतरे वर्तमानाः ” “मम
माया दुरत्यया” इत्यादिश्रुतिस्मृतीनाम् आदिपदेन संग्रहः । उपसंहरति—
ततश्चेति । यथोपाधिभूतमायाया एकत्वात्तस्यैकत्वं तथा तस्या अनादि-
त्वात्तस्यानादित्वमपीत्याह—तच्चेति । तच्चैतन्यमनाद्यपीत्यर्थः ॥

मायाविशिष्टस्य जगत्कर्तृत्वम् ।

मायावच्छिन्नं चैतन्यं परमेश्वरः, मायाया विशेषणत्वे
ईश्वरत्वमुपाधित्वे साक्षित्वमिति ईश्वरत्वसाक्षित्वयो-
र्भेदः, नतु धर्मिणोरीश्वरतत्साक्षिणोः । स च परमेश्वर
एकोऽपि स्वोपाधिभूतमायानिष्ठसत्त्वरजस्तमोगुण-
भेदेन ब्रह्मविष्णुमहेश्वर इत्यादिशब्दवाच्यतां लभते ॥

ईश्वरसाक्षिज्ञानस्येश्वरज्ञानापेक्षत्वादाह—मायेति । पूर्ववदत्रापि मायाया विशेषणत्वोपाधित्वाभ्यामीश्वरत्वसाक्षित्वयोर्भेद इत्याह—मायाया इति । तथा च यथा नास्ति पाचकपाठकयोर्भेदः किंतु पाचकत्वपाठकत्वयोस्तद्वन्नेश्वरतत्साक्षिणोर्भेदोऽपि त्वीश्वरत्वसाक्षित्वयोरित्यर्थः । ननु मायाया एकत्वाद्यर्थेश्वरसाक्षिण एकत्वं तथा तद्वच्चिन्नस्याप्यकत्वावश्येभावात्कथं तस्य ब्रह्मादिरूपेण भेदस्तस्य विशेषणभेदमूलत्वात्तद्भेदे च तस्यैवोपाधितया तदुपहितस्याप्यनेकत्वौचित्यात्कथं तदेकतयाशङ्क्य यथा मायोपाधिगतगुणभेदाभिप्रायेण तदनेकत्वव्यपदेशस्तथा तद्गतगुणावच्छेदेनेश्वरभेदो नतु वस्तुत इत्याशयेनाह—स चेति । उपाधिपदमत्र विशेषणपरम् । तथाच मायावच्छिन्नेश्वरचैतन्यमेवोद्भूतसत्त्वगुणमायावच्छिन्नं पालयितृविष्णुनारायणादिशब्दवाच्यतां भजते । तदेवोद्भूतरजोगुणमायावच्छिन्नं स्रष्टृब्रह्मविधात्रादिशब्दप्रतिपाद्यतां लभते । तदेवोद्भूततमोगुमायावच्छिन्नं संहर्तृमहेश्वररुद्रादिशब्दाभिधेयतामधिगच्छति । “अथ यो ह खलु वावास्य राजसोऽसौ स योयं ब्रह्मा, अथ यो ह खलु वावास्य तामासोऽसौ स योयं रुद्रः, अथ यो ह खलु वावास्य सात्त्विकोऽसौ स योयं विष्णुः” इति मैत्रेयोपनिषदि तथैवावगतेरित्यत्यर्थः । उपास्यं तु त्रिगुणमायावच्छिन्नमेव विष्णुमेहशगणेशदिनेशदुर्गादिरूपेण स्थितं न त्वेकैकगुणप्रधानमायाविशिष्टमुपास्यम्, तस्य निरंकुशैश्वर्यवत्त्वाश्रवणादित्यादिद्रष्टव्यम् ॥

नन्वीश्वरसाक्षिणोऽनादित्वे “तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेय ” इत्यादिना सृष्टिपूर्वसमये परमेश्वरस्यागन्तुकमीक्षणमुच्यमानं कथमुपपद्यते ? । उच्यते—यथा विषयेन्द्रियसन्निकर्षादिकारणवशेन जीवोपाध्यन्तःकरणस्य वृत्तिभेदा जायन्ते तथा सृज्यमानप्राणिकर्मवशेन परमेश्वरोपाधिभूतमायाया वृत्तिविशेषा इदमिदानीं स्रष्टव्यमिदमिदानीं पालयितव्यमिद-

मिदानीं संहर्तव्यमित्याद्याकारा जायन्ते । तासां च वृत्तीनां सादित्वात्तत्प्रतिबिम्बचैतन्यमपि सादीत्युच्यते । एवं साक्षिद्वैविध्येन प्रत्यक्षज्ञानद्वैविध्यम्, प्रत्यक्षत्वं च ज्ञेयगतं ज्ञप्तिगतं चेति निरूपितम् ॥

नन्वीक्षणस्येश्वरसाक्षिणः सृष्टिपूर्वकालीनत्वप्रतिपादनात्तस्यानादित्वं बाधितम्, तस्य सादित्वे ईश्वरस्याप्यनादित्वं—बाधितमिति शङ्कते—नन्विति । यथाभिव्यञ्जकान्तःकरणवृत्तेः सादित्वेन तत्प्रतिबिम्बितजीवसाक्षितस्वरूपज्ञानस्यापि सादित्वम्, तथेक्षणाद्यभिव्यञ्जकमायावृत्तेः सादितया तत्प्रतिबिम्बितेश्वरसाक्षिचैतन्यस्येक्षणादिज्ञानस्वरूपस्यापि सादित्वमतो न तयोः स्वतोऽनादित्वे बाधकमित्याशयेनाह—उच्यत इति । एवं साक्षिद्वैविध्यप्रतिपादनात्तस्यैव तत्तद्वृत्त्यनुगतस्य ज्ञानत्वात्प्रत्यक्षज्ञानद्वैविध्यमपि सिद्धमित्याह—एवमिति । एवं साक्षिद्वैविध्यनिरूपणाज्जीवेश्वरसाक्षिजन्य-प्रत्यक्षभेदेन प्रत्यक्षज्ञानस्य द्वैविध्यं सिद्धमिति तु न रम्यम्, ज्ञप्तिगतं प्रत्यक्षत्वाच्चित्तमेवेत्युत्तरग्रन्थविरोधात् । कंचिद्विशेषमभिधातुं वृत्तमनुब्रूयति—प्रत्यक्षत्वमिति ॥

तत्र ज्ञप्तिगतप्रत्यक्षत्वस्य सामान्यलक्षणं चित्त्वमेव, पर्वतो वह्निमानित्यादावपि वह्न्याद्याकारवृत्त्युपहितचैतन्यस्य स्वात्मांशे स्वप्रकाशतया प्रत्यक्षत्वात् । तत्तद्विषयांशप्रत्यक्षत्वं तु पूर्वोक्तमेव, तस्य च भ्रांतिरूपप्रत्यक्षे नातिव्याप्तिः । भ्रमप्रमासाधारणप्रत्यक्षत्वसामान्यनिर्वचनेन तस्यापि लक्ष्यत्वात् । तदा तु प्रत्यक्षप्रमाया एव लक्षणं वक्तव्यम् । तदा पूर्वोक्तलक्षणे ऽबाधितव्यं विषयविशेषणं देयम् । शुक्तिरूप्यादिभ्रमस्य संसारकालीनबाधविषयप्रातिभासिकरजतादिविषयकत्वेनोक्तलक्षणाभावान्नातिव्याप्तिः ॥

तत्रेति । ज्ञेयगतज्ञप्तिगतप्रत्यक्षत्वयोर्मध्ये नन्वनुमित्यादावतिव्याप्ति-
रित्याशंक्य सर्वत्रापि तत्तदाकारवृत्त्युपहितचैतन्यस्य स्वात्मांशे प्रत्य-
क्षत्वेन सर्वस्यापि ज्ञानस्य लक्षत्वान्नातिव्याप्तिरित्याह—पर्वत इति ।
'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म' इत्यादिश्रुत्या चित्त्वस्यैव प्रत्यक्षत्वाभिधानाच्चि-
द्रूपस्य । ज्ञानस्य स्वात्मांशे स्वप्रकाशयता सर्वस्यापि ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वादि-
त्यर्थः । नन्वनुमित्यादौ प्रत्यक्षत्वव्यवहारः कुतो नास्तीत्याशंक्य, तत्तद्वि-
षयांशनिरूपितप्रत्यक्षत्वप्रयोजकस्य पूर्वोक्तस्याभावादित्याशयेनाह—तत्त-
दिति । ननु योग्यविषयस्य स्वगोचरवृत्त्युपहितप्रमातृचैतन्यस्य सत्ताति-
रिक्तसत्ताशून्यस्य शुक्तिरूप्यादेर्ज्ञानेऽतिव्याप्तिरित्याशंक्याह—तस्येति ।
प्रत्यक्षप्रमाणनिरूपणे भ्रमप्रमासाधारणप्रत्यक्षत्वसामान्यनिर्वचनमनुपपन्नं
मत्वाह—यदेति । प्रत्यक्षप्रमाया ज्ञेयगतस्य यथार्थप्रत्यक्षस्येत्यर्थः । नन्व-
बाधितत्वं परमार्थिकत्वम् उत सत्त्वमात्रम्?, नाद्यः, घटादिज्ञानेऽव्याप्तेः । न
द्वितीयः; शुक्तिरूप्यादिज्ञानेऽतिव्याप्तेस्तादवस्थ्यादित्याशंक्य संसारदशा-
यामबाधित्वं विवक्षितमित्याह—शुक्तीति । भ्रमस्य भ्रांतिज्ञानस्य
प्रातिभासिकत्वम् । प्रतीतिकालमात्रवृत्तित्वमिति यावत् । तथा च
तदानीमनिर्वचनीयं रजताद्युत्पद्यते तस्य शुक्तिज्ञानबाध्यत्वात्
तज्ज्ञानस्य बाधितविषयकत्वमिति भावः ॥

शुक्तिरजते प्रत्यक्षविचारः ।

ननु विसंवादिप्रवृत्त्या भ्रांतिज्ञानसिद्धावपि तस्य
प्रातिभासिकतत्कालोत्पन्नरजतादिविषयकत्वे न
प्रमाणं देशांतरीयरजतस्य क्लृप्तस्यैव तद्वि-
षयत्वसंभवादिति चत्;—न । तस्यासन्निकृष्टतया
प्रत्यक्षविषयत्वायोगात् । न च ज्ञानं तत्र प्रत्यासत्तिः
ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वे तत एव वह्न्यादेः प्रत्यक्षत्वा-
पत्तावनुमानाद्युच्छेदापत्तेः ॥

इदमसहमानोन्यथाख्यातिवादी शङ्कते—नन्विति । यद्यपि विसंवादि-
प्रवृत्त्या भ्रांतिज्ञानं सिध्यति तस्य च विषयं विनानुपपत्तिः तद्विषयं साध-
यति तथापि स विषयः प्रातिभासिकस्तत्कालोत्पन्न इत्यत्र नास्ति प्रमाण-
मित्याह—विसंवादीति । यद्विषयकप्रवृत्तिस्तस्य लाभे तस्याः संवादित्व-
मलाभे तु विसंवादित्वं तच्च भ्रांतिजन्यप्रवृत्तेरित्यर्थः । ननु विषयांतरानुप-
पत्तिस्तत्र प्रमाणमित्याशङ्क्याह—देशांतरीयेति । असन्निकृष्टदेशांतरीयं
वस्तु न प्रत्यक्षविषयत्वयोग्यमिति दूषयति—नेति । असन्निकृष्टस्य भ्रमे
भानं नोपपद्यते प्रत्यक्षसामग्र्याः सन्निकर्षघटितत्वेन तद्रहितस्य प्रत्यक्षविष-
यत्वायोगादितिभावः । नन्वस्तु अलौकिकः सन्निकर्ष इत्याशङ्क्य स च
किं सामान्यात्मकः किंवा ज्ञानरूप इति विकल्प्यः नाद्यः । तत्रप्रमाणा-
भावात्सन्निकृष्टधूमादिकमेव प्रत्यक्षविषयीभूतं नतु तन्मात्रं येन सामान्य-
प्रत्यासत्तिरिति कल्पना स्यादिति । प्रथमपक्षपरिहारं मनसि निधाय द्वितीयं
पक्षं परिहरति—नचेति । तत्र भ्रांतिप्रत्यक्षविषये ज्ञेयेन रजतादिना ज्ञान-
मेव सन्निकर्ष इति, न च प्रमाणाभावादितिभावः । विपक्षे बाधकं हेतुमाह—
ज्ञानस्येति । तत एव ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तेरेव अलौकिकापि प्रत्यक्षसा-
मग्री अनुमितिसामग्रीतो बलवती लाघवादितिभावः ॥

अनिर्वचनीयरजतोत्पत्तिः ।

ननु रजतोत्पादकानां रजतावयवानामभावे शुक्तौ
कथं तवापि रजतमुत्पद्यते इतिचेत् ; उच्यते । नहि
लोकसिद्धसामग्री प्रातिभासिकरजतोत्पादिका किं
तु विलक्षणैव । तथा हि—काचकामलादिदोषदूषित-
लोचनस्य पुरोवर्तिद्रव्यसंयोगादिदमाकारा चाक-
चिक्याकारा काचिदन्तःकरणवृत्तिरुदेति तस्यां च
वृत्ताविदमवच्छिन्नचैतन्यं प्रतिबिंबते । तत्र पूर्वोक्त-
रीत्या वृत्तेर्निर्गमनेनेदमवच्छिन्नचैतन्यं वृत्त्यवच्छिन्न-
चैतन्यं प्रमातृचैतन्यं चाभिन्नं भवति । ततश्च प्रमातृ-

चैतन्याभिन्नविषयचैतन्यनिष्ठा शुक्तित्वप्रकारिका-
विद्या चाकचिक्यादिसादृश्यसंदर्शनसमुद्बोधितरजत-
संस्कारसध्रीचीना काचादिदोषसमवहिता रजतरूपा-
र्थकारेण रजतज्ञानाभासाकारेण च परिणमते ॥

नन्वेवं तर्हि अपूर्वरजतोत्पत्तिपक्षोऽप्यसंगतो रजतोपादानलौकिकतद-
वयवाभावात्। अलौकिकानां तेषां तदुपादानत्वे प्रमाणाभावादिति शङ्कते-
नन्विति । अन्यथोपपत्त्यभावात्पारिशेष्याद्रजतोत्पत्त्यङ्गीकारस्यावश्य-
कत्वात्तदनुकूला तत्सामग्री कल्पनीयेति समाधानं प्रतिजानीते-उच्यते
इति । लौकिकोपादानाभावात् रजतोत्पत्तिर्न संभवतीति न सांप्रतम् ॥
उपादानोपादेययोः सादृश्यावश्यंभावादलौकिकरजतोत्पादनेन लौकिक-
सामग्र्यपेक्षेत्याह-न हीति । तद्व्यतिरिक्तसामग्र्यभावात्पृच्छति-किंत्वाति ।
यथाप्रातिभासिकं रजतं लौकिकरजतविलक्षणं तथा तदुत्पादिका
सामग्र्यपि लोकप्रसिद्धसामग्रीतो विलक्षणैवेत्युत्तरमाह-विलक्षणेति ।
तर्हि तत्स्वरूपं वक्तव्यमित्यपेक्षायां प्रतिज्ञातमर्थमुपपादयति-तथा-
हीति । तत्र चैतन्ये प्रतिबिम्बिते सति पूर्वोक्तरीत्या तडागोदकमि-
त्याद्युक्तरीत्या, ततश्च त्रिविधचैतन्याभेदसंपत्त्यनंतरं च अविद्यारजत-
रूपार्थकारेण रजतज्ञानाभासाकारेण च परिणमत इत्यन्वयः । ननु अवि-
द्याया एवाकाशादिप्रपञ्चोपादानत्वाभ्युपगमात्प्रतिज्ञाहानिरित्याशङ्कानि-
रासाय प्रमातृचैतन्येत्यादिविशेषणद्वयम् । ननु यथोक्ताविद्या सर्वदा-
यथोक्ताकारेण कुतो न परिणमत इति चेत्, निमित्तकारणविरहादित्याभि-
प्रेत्य निमित्तकारणमाह-रजतसंस्कारेति । यद्यपि संस्कारोपि सर्वदा
वर्तते तथाप्युद्बोधितस्य निमित्ततेत्यभिप्रेत्योक्तम्-चाकचिक्यादीति ।
चाकचिक्यादेः सादृश्यस्य संदर्शनेन समुद्बोधितो रजतसंस्कारस्तल्लक्ष-
णया सामग्र्या सहकृता, ननु चाकचिक्यादिसादृश्यसंदर्शने नीलपृष्ठ-
त्रिकोणताऽदर्शने च किं निमित्तमित्यपेक्षायामाह-काचादीति । नेत्र-
निष्ठकाचादिदोषसंयुक्ता परिणमत इत्युक्तम् ॥

परिणामादिलक्षणम् ।

परिणामो नाम उपादानसमसत्ताककार्यापत्तिः ।
 विवर्तो नाम उपादानविषमसत्ताककार्यापत्तिः ।
 प्रातिभासिकरजतं चाविद्यापेक्षया परिणामः चैतन्या-
 पेक्षया विवर्त इति चोच्यते । अविद्यापरिणामरूपं च
 तद्रजतमविद्याधिष्ठाने इदमवच्छिन्नचैतन्ये वर्तते ।
 अस्मन्मते सर्वस्यापि कार्यस्य स्वोपादानाविद्या-
 धिष्ठाश्रितत्वनियमात् । ननु चैतन्यनिष्ठस्य रजतस्य
 कथमिदं रजतमिति पुरोवर्तितादात्म्यम् ॥

तत्र किं लक्षणः परिणाम इत्यपेक्षायां तल्लक्षणमाह—परिणाम इति ।
 यदभिन्नं कार्यमुत्पद्यते तदुपादानकारणं तेन समासत्ता यस्य कार्यस्य
 तथाभूतकार्यस्यापत्तिः यथोक्तकार्याकारेणोद्भवो यथा व्यावहारिकसत्ताक-
 दुग्धे तत्समसत्ताकदधिरूपकार्यापत्तिरित्यर्थः विवर्तेऽतिव्याप्तिवारणाय
 समसत्ताकेति । समसत्ताकपदव्यावर्त्यत्वात् वक्ष्यमाणोपयुक्तत्वाच्च विवर्तं
 लक्षयति—विवर्तो नामेति । उपादानाद्विषमा सत्ता यस्य कार्यस्य तदापत्ति-
 परिणामेऽतिव्याप्तिनिरासाय विषमसत्ताकेत्युक्तम् । प्रातिभासिकरजतादेः
 परिणामत्वं विवर्तत्वं चास्तीत्याह—प्रातिभासिकेति । नन्वविद्यापरिणामस्य
 रजतस्याविद्यायां तादात्म्यसंबन्धेन वर्तमानस्य चैतन्ये तत्संबन्धेनावर्तमान-
 त्वाच्चैतन्योपादानकत्वासंभवात् । कथमुक्तविवर्तता रजतस्येत्याशङ्क्या-
 ऽविद्यापरिणामस्य तदधिष्ठानाश्रितत्वनियमान्नोक्तदोष इत्याह—अविद्येति ।
 नन्वेवं तर्हि पुरोवर्तितादात्म्यप्रत्ययानुपपत्तिरिति शङ्कते—नन्विति ।

रजतस्य साक्षिण्यध्यासः ।

उच्यते । यथा न्यायमते आत्मनिष्ठस्य सुखादेः शरीर-
 निष्ठत्वेनोपलम्भः शरीरस्य सुखाद्यधिकरणतावच्छेद-
 कत्वात् तथा चैतन्यमात्रस्य रजतं प्रत्यधिष्ठानतया

इदमवच्छिन्नचैतन्यस्य तदधिष्ठानत्वेनेदमोऽवच्छे-
दकतया रजतस्य पुरोवर्तिसंसर्गप्रत्यय उपपद्यते ।
तस्य च विषयचैतन्यस्य तदन्तःकरणोपहितचैतन्या-
भिन्नतया विषयचैतन्याध्यस्तमपि रजतं साक्षिण्य-
ध्यस्तं केवलसाक्षिवेद्यं सुखादिवदनन्येवद्यमिति
चोच्यते । ननु साक्षिण्यध्यस्तत्वेऽहं रजतमिति
प्रत्ययः स्यात्, अहं सुखीतिवदिति चेत्—॥

अविद्यापरिणामस्याविद्याधिष्ठानाश्रितत्ववच्चैतन्याध्यस्तस्य रजतादेः
तदवच्छेदकपुरोवर्तितादात्म्यप्रत्ययोपपत्तिरित्याशयेन समाधत्ते—उच्यते
इति । ब्राह्मणोऽहं सुखी मम देहः सुखीत्येवं शरीरनिष्ठत्वेन देहस्यात्मनि
सुखाद्युपलब्ध्यवच्छेदकत्ववदिदमश्चैतन्ये रजताध्यासस्यावच्छेदकत्वाद्दु-
क्तप्रत्यय उपपद्यत इत्याह—तथाचैतन्येति । नन्विदमवच्छिन्नचैतन्याध्य-
स्तरजतादेः साक्षिण्यनध्यस्ततया तस्य केवलसाक्षिवेद्यता सुखादेरिवान-
न्यवेद्यता च सांप्रदायिकैरुच्यमाना कथमुपपद्यत इत्याशंक्याह—तस्य
चेति । ननु सुखादीनामवच्छेदकशरीरनिष्ठत्वेनोपलंभो न सर्वदा अहं
सुखीत्यात्मनिष्ठत्वेनाप्युपलंभदर्शनात् । तथा रजतादेरप्यन्तःसाक्षिण्यध्य-
स्तत्वाभ्युपगमादहं मनुष्य इतिवदहं रजतमहं सुखीतिवदहं रजतवान्
इत्येवं वा प्रत्ययः कदापि कुतो न भवति इत्याशंकते—नन्विति ॥

उच्यते । नहि सुखादीनामन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्य-
निष्ठाविद्याकार्यत्वप्रयुक्तम्; अहं सुखीति ज्ञानं सुखा-
दीनां घटादिवच्छुद्धचैतन्य एवाध्यासात्, किन्तु
यस्य यदाकारानुभवाहितसंस्कारसहकृताविद्या-
कार्यत्वं तस्य तदाकारानुभवविषयत्वमित्येवानुगत-
नियामकम् । तथा च इदमाकारानुभवाहितसंस्कार-

सहकृताविद्याकार्यत्वात्, घटादेरिदमाकारानुभव-
विषयत्वम् । अहमाकारानुभवाहितसंस्कारसहिता-
विद्याकार्यत्वादन्तःकरणादेरहमाकारानुभवविषय-
त्वम् । शरीरेन्द्रियादेरुभयविधानुभवसंस्कारसहिता-
विद्याकार्यत्वादुभयविधानुभवसंस्कारसहिताविद्या-
कार्यत्वादुभयविधानुभवविषयत्वम् । तथा चोभय-
विधोऽनुभव इदं शरीरमहं देहोऽहं मनुष्योऽहं ब्राह्मण
इदं चक्षुरहं काण इदं श्रोत्रमहं बधिर इति ॥

नहि यत्र यदज्ञानाध्यासस्तस्य तन्निष्ठाविद्याकार्यत्वप्रयुक्तं तन्निष्ठत-
यैवभानमिति नियमः संभवति । सुखादेर्घटादिवत् शुद्धचैतन्याध्यस्तत्वे-
ऽप्यहं सुखीति प्रत्ययदर्शनात् इत्याशयेन समाधत्ते—उच्यत इति । तर्हि-
घटादेः सुखादेः शुक्तिरूप्यादेश्च तत्तत्प्रतीविषयत्वे पृथक् पृथक् निया-
मकम्, उत एकमिति पृच्छति—किंत्विति । नाना नियामाकाभ्युपगमे
गौरवादनुगतैकनियामकस्वीकार उचित इत्युत्तरमाह—यस्येति । उक्त-
नियामकं सर्वत्र योजयति । तथाचेति । निरुक्तानुगतनियामके सति अयं
घटोऽहमितीदमाकारानुभवस्याहमाकारानुभवस्य च स्पष्टत्वमभिप्रेत्यो-
भयविधाकारानुभवमावेदयति—तथाचेति । यस्योभयविधानुभवस्य विष-
यत्वदेहेन्द्रियादेः स चोभयविधानुभव एवेत्यर्थः ॥

विविधाध्यासिकप्रत्ययः ।

प्रकृते च प्रातिभासिकरजतस्य प्रमातृचैतन्याभिन्ने-
दमंशावच्छिन्नचैतन्यनिष्ठाविद्याकार्यत्वेऽपि इदं रजत-
मिति सत्यस्थलीयेदमंशाकारानुभवाहितसंस्कार-
जन्यत्वादिदमाकारानुभवविषयता, नत्वहं रजत-

मित्यहमाकारानुभवविषयतेत्यनुसंधेयम् । न न्वेव-
मपि मिथ्यारजतस्य साक्षात्साक्षिसंबंधितया भान-
संभवे रजतगोचरज्ञानाभासरूपाया अविद्यावृत्ते-
रभ्युपगमः किमर्थ इति चेत्, स्वगोचरवृत्त्युपहित-
चैतन्यभिन्नसत्ताकत्वाभावस्य विषयापरोक्षरूपतया
रजतस्यापरोक्षत्वसिद्धये तदभ्युपगमात् ॥

निरुक्तनियामकं प्रकृते योजयति-प्रकृते चेति । यद्यपि शुक्ति-
रूप्यादेः प्रमातृचैतन्याभिन्नेदमंशावच्छिन्नचैतन्यनिष्ठाविद्याकार्यत्वमस्ति,
तथापि सत्सहकारिकारणम् इदं रजतमित्यादिसत्यरजतस्थलीयेदमाका-
रानुभवाहितसंस्कारोऽतस्तस्येदमाकारानुभवविषयत्वम्, नत्वहमनुभव-
विषयत्वमिति भावः । नन्वस्तु शुक्तिरूपस्येदमाकारानुभवविषयत्वम्,
तथापि न तद्विषयाविद्यावृत्तिराश्रयणीया, तस्य साक्षादनावृत्तसाक्षिसंब-
ंधितयापरोक्षभानसंभवादिति । स्वयूथ्यं शङ्कते-नन्वेवमपीति । यद्यपि
साक्ष्यध्यस्तरजतस्य साक्षिचैतन्याभिन्नसत्ताकत्वमस्ति, तथापि न तस्या-
परोक्षत्वं संभवति । साक्षिचैतन्यस्य रजतगोचरवृत्त्युपहितत्वाभावात् ।
तस्मात्तदपरोक्षतार्थमविद्यावृत्तेरावश्यकतेति समाधत्ते-नेति । चैतन्य-
भिन्नसत्ताकत्वाभावस्य चैतन्याभिन्नसत्ताकत्वस्य ॥

रजतज्ञाने गुरुमतप्रवेशशंका ।

नन्विदंवृत्ते रजताकारवृत्तेश्च प्रत्येकमेकैकविषयत्वे
गुरुमतवत् विशिष्टज्ञानानभ्युपगमे कुतो भ्रमज्ञान-
सिद्धिरिति चेत् । वृत्तिद्वयप्रतिबिंबितचैतन्यस्यैकस्य
मिथ्यावस्तुतादात्म्यावगाहित्वेन भ्रमत्वस्य स्वीका-
रात् । अत एव साक्षिज्ञानस्य सत्यासत्यविषयतया
प्रामाण्यानियमात् अप्रामाण्योक्तिः सांप्रदायिकानाम् ॥

नन्वेवमेकं संधातुं प्रवृत्तस्यापरं हीयत इति न्यायापातः, रजतापरोक्षतासिद्धये विद्यावृत्त्यभ्युपगमे प्राभाकरमतवद्विशिष्टज्ञानानभ्युपगमप्रसंगेन रजतज्ञानस्य भ्रमत्वहानात् । प्रभाकरमते हीदं रजतमित्यत्र ज्ञानद्वयमङ्गीकृतम् । तत्रेदमिति पुरोवर्तिविषयमनुभवात्मकं ज्ञानं रजतमित्यसन्निकृष्टरजतविषयं स्मरणात्मकम्, अतो वस्तुद्वयतादात्म्यावगाहिविशिष्टज्ञानं कापि नास्तीति । सर्वमपि ज्ञानं यथार्थमेवेति भ्रमज्ञानासिद्धिस्तद्भवन्मतेऽपि वृत्तितद्विषयभेदाभ्युपगमे वस्तुद्वयतादात्म्यावगाह्येकज्ञानानभ्युपगमात् । भ्रमज्ञानं न सिध्यतीति स एव शङ्कते-नन्विदमिति । वृत्तिभेदेऽपि नास्ति ज्ञानभेदः, तयोरेकदेशस्थत्वेन तत्प्रतिबिम्बितचैतन्यस्यैकत्वान्मैवमित्याह-नेति । यत एकस्यैव साक्षिज्ञानस्य सत्यासत्यवस्तुविषयत्वमत एव तस्याप्रामाण्योक्तिः सांप्रदायिकानां संगता इत्याह-अत एवेति ॥

प्रातिभासिकव्यावहारिकपदार्थानां भेदः ।

ननु सिद्धान्ते देशान्तरीयरजतमप्यविद्याकार्यमध्यस्तं चेति कथं शुक्तिरूप्यस्य ततो वैलक्षण्यमिति चेत्;-न । त्वन्मते सत्यत्वाविशेषेऽपि केषांचित्क्षणिकत्वम्, केषांचित्स्थायित्वमित्यत्र यदेव नियामकं तदेव स्वभावविशेषादिकं ममापि । यद्वा । घटाद्यध्यासे अविद्यैव दोषत्वे नापि हेतुः । शुक्तिरूप्याद्यध्यासे तु काचादयो दोषा अपि । तथा चागन्तुकदोषजन्यत्वं प्रातिभासिकत्वे प्रयोजकम् । अत एव स्वप्नोपलब्धरथादीनामागन्तुकनिद्रादिदोषजन्यत्वात्प्रातिभासिकत्वम् ॥

नन्वेवं महता प्रयासेन शुक्तिरूप्यस्याविद्याकार्यत्वाध्यस्तत्वसाधनं देशान्तरीयरजताद्वैलक्षण्यसिद्धयर्थम्, तच्च न संभवति, भवत्सिद्धांते देशान्तरीयरजतादेरपि तथात्वाभ्युपगमात् । तथाचोपलभ्यमानवैलक्षण्ये को हेतुरिति नैयायिकः शङ्कते—ननु सिद्धांत इति । त्वन्मते सत्यत्वाविशेषेऽपि शब्दज्ञानेच्छादीनां क्षणिकत्वं घटादीनां स्थायित्वमिति वैलक्षण्ये यन्नियामकं तदेव ममाप्यस्त्विति परिहरति—नेति । कालान्तरोपलम्भानुपलम्भादिकमादिपदेन गृह्यते । तथाच पक्षद्वयेऽपि दोषपरिहारयोः समत्वादेकस्य नियोगोऽनुपपन्न इति भावः । मम त्वन्यदपि वैलक्षण्यनियामकमित्याशयेनाह—यद्वेति । अत एवागंतुकदोषजन्यत्वस्य प्रातिभासिकत्वप्रयोजकत्वादेव ॥

स्वप्नप्रदार्थविचारः ।

ननु स्वप्नस्थले पूर्वानुभूतरथादेः स्मरणमात्रेणैव व्यवहारोपपत्तौ न रथादिसृष्टिकल्पनम् गौरवादिति चेत्, न; रथादेः स्मरणमात्राभ्युपगमे रथं पश्यामि स्वप्ने रथमद्राक्षमित्याद्यनुभवविरोधापत्तेः । “ अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते ” इति रथादिसृष्टिप्रतिपादकश्रुतिविरोधापत्तेश्च । तस्माच्छुक्तिरूप्यवत् स्वप्नोपलब्धरथादयोऽपि प्रातिभासिका यावत्प्रातिभासमुपतिष्ठन्ते ॥

ननु स्वप्नोपलब्धरथादीनां प्रातिभासिकत्वाभ्युपगमे तेषां तात्कालिकोत्पत्तिरायाता-सा चानुपपन्ना, स्मरणमात्रेण लब्धव्यवहारोपपत्त्या सृष्टिकल्पनानौचित्यादित्यख्यातिवादी शङ्कते—ननु स्वप्नस्थल इति । प्रतीतिविरोधान्मैवमित्याह—नेति । स्वप्ने रथादेः स्मरणमात्रमस्तीत्ययुक्तं रथं पश्यामि, गीतं शृणोमीत्याद्यनुभवविरोधात् । ननु दोषवशात् स्मरामीत्यस्य प्रमोषात्पश्यामीत्याद्याकारा प्रतीतिरित्याशङ्क्याह—स्वप्न

इति । दोषनिवृत्तिकालेऽपि स्वप्ने रथमद्राक्षमित्येव प्रतीतिर्न तु स्मृतवानिति प्रतीतिः, अत उक्तप्रत्ययव्यवहारस्य न स्मृतिमात्रादुपपत्तिरीति भावः । अत्रानुभवपदं प्रतीतिपरम् । ननु जाग्रत्कालीनप्रतीतिरपि न विरुद्धयते, स्वप्ने स्मृतेरनुभवाकारतयोत्पन्नत्वेन तथैव परामर्शोचित्यात् । तस्माद्गौरवग्रस्तरथादिसृष्टिर्न कल्पनीयेत्याशङ्क्याह-अथेति । जाग्रद्भोगप्रदकर्मापरमे स्वाप्नभोगप्रदकर्माभिव्यक्त्यनंतरं रथान् रथयोगान् तदुपकरणभूतानश्वादीन्, तद्योग्यमार्गांश्च सृजत इति तत्सृष्टिप्रतिपादकश्रुत्या गौरवस्य प्रामाणिकतयोक्तप्रतीतेरन्यथानयनमयुक्तमिति भावः । उक्तश्रुतिविरोधादन्यथारूपातिरप्ययुक्तेति मनसि निधायोपसंहराति-तस्मादिति । प्रातिभासिकपदविवरणं यावत्प्रातिभासमवातिष्ठत इति प्रातिभासनियतसत्ताका इति यावत् ॥

ननु स्वप्नरथाद्याधिष्ठानतयोपलभ्यमानदेशविशेषस्यापि, तदासन्निकृष्टतयाऽनिर्वचनीयप्रातिभासिकदेशोऽभ्युपगन्तव्यः । तथा च रथाद्यध्यासः कुत्रेति चेन्न, चैतन्यस्य स्वयंप्रकाशस्य रथाद्यधिष्ठानत्वात् प्रतीयमानरथाद्यस्तीत्येव प्रतीयते इति सद्रूपेण प्रकाशमानं चैतन्यमेवाधिष्ठानम्, देशविशेषोऽपि चिदध्यस्तः प्रातिभासिकः । रथादाविन्द्रियग्राह्यत्वमपि प्रातिभासिकम् । तदा सर्वेन्द्रियाणामुपरमात् ' अहं गजः ' इत्यादिप्रतीत्यापादनं तु पूर्ववन्निरसनीयम् ॥

ननु शुक्तिरूप्यादेर्यथा पुरोवर्तिवस्त्वधिष्ठानं तथा स्वप्नरथादेरप्यधिष्ठानं वक्तव्यम् । तर्हि चैतन्यम्, उत देशविशेषः ? आद्येऽपि तर्हि शुद्धम्, उतान्तःकरणावच्छिन्नम् ? नोभयमपि, तयोरधिष्ठानत्वेनाप्रतीतेः । द्वितीयेऽपि स किं बाह्यः उत स्वाप्तिकः ? नाद्यः, तस्यासन्नि-

कृष्टतया प्रत्यक्षज्ञानविषयत्वायोगात् । न द्वितीयः, अधिष्ठानतयोपलभ्य-
मानस्यापि तस्य सन्निकृष्टतया प्रातिभासिकत्वावश्यंभावेनाधिष्ठानसापेक्ष-
तया तत्त्वायोगादित्याशयेन शङ्कते-ननु स्वप्नेति । तदा स्वप्नाव-
स्थायां रथाद्याधिष्ठानतयोपलभ्यमानदेशविशेषस्यापि सन्निकृष्टतया-
निर्वचनीयप्रातिभासिकदेशोऽभ्युपगन्तव्य इत्यन्वयः । प्रथमपक्षमवलम्ब्य
परिहरति-नेति । ननु चैतन्यस्य पुरोवर्तिवत् वृत्त्यवच्छिन्नज्ञानविषय-
त्वाभावात् कथमधिष्ठानता इत्याशङ्क्याह-स्वयंप्रकाशस्येति । स्वप्रकाश-
परप्रकाश्यसाधारणं ज्ञायमानत्वमेवाधिष्ठानत्वप्रयोजकं लाघवादिति
भावः । ननु स्वयंप्रकाशस्यापि तस्य न तदा चिद्रूपेण भानम्, रथादि-
जडाद्याधिष्ठानत्वनिर्वाहकं प्रतिकूलरूपत्वात्, नाप्यानंदरूपेण तस्य
मूलाज्ञाननिवृत्तिमंतराभानासंभवादित्याशङ्क्याह-प्रतीयमानेति । अत्रायं
रथ इत्यधिष्ठानतया प्रतीयमानस्यापि देशविशेषस्य प्रातिभासकत्वान्ना-
धिष्ठानतेत्याह-देशविशेषोऽपीति । किञ्च इन्द्रियग्राह्यत्वमपि तत्र कल्पि-
तमित्याह-रथादाविति । तत्र हेतुमाह-तदेति । ननु स्वप्नगजाधि-
ष्ठानं यद्यपि चैतन्यम्, तथापि तस्यांतःकरणावच्छिन्नत्वमस्त्येव, “सधीः
स्वप्नो भूत्वेमंलोकमनुसंचरेत् ” इत्यादिश्रुतेः । तथाचाहं गज इति
प्रतीत्यापत्तिरित्याशङ्क्याह-अहं गज इति । पूर्ववादिति-यथा शुक्ति-
रजतादेरिदमाकारानुभवाहितसंस्कारसहकृताविद्याजन्यत्वादहं रजतमिति
प्रतीत्यापादानमयुक्तम्, तद्वदहं गज इति प्रतीत्यापादानमपीत्यर्थः ॥

द्विविधकार्यविनाशः ।

स्वप्नगजादयः साक्षान्मायापरिणामा इति केचित्,
अन्तःकरणद्वारा तत्परिणामा इत्यन्ये । ननु गजादेः
शुद्धचैतन्याध्यस्तत्वे इदानीमधिष्ठानसाक्षात्कारा-
भावेन जागरणेऽपि स्वप्नोपलब्धगजादयोऽनुवर्तैरन् ।
उच्यते । कार्यविनाशो हि द्विविधः-कश्चिदुपादा-
नेन सह, कश्चिद्विद्यमान एव । उपादाने आद्यो बाधः,

द्वितीयस्तु निवृत्तिः । आद्यस्य कारणमधिष्ठानत-
त्त्वसाक्षात्कारः, तेन विनोपादानभूताया अविद्याया
अनिवृत्तेः । द्वितीये विरोधिवृत्त्युत्पत्तिर्दोषनिवृत्तिश्च ।
तदिह ब्रह्मसाक्षात्काराभावात् स्वप्नप्रपञ्चो मा
बाधिष्ठ मुसलप्रहारेण घटादेरिव । विरोधिप्रत्य-
यान्तरोदयेन स्वप्नजनकीभूतनिद्रादिदोषनाशेन वा
गजादिनिवृत्तौ को विरोधः ॥

ननु स्वप्नगजादेस्तत्कालोत्पन्नत्वमनुपपन्नम्, तेषामुपादानासंभवात् ।
न तावच्चैतन्यं तदुपादानम्, तस्यापरिणामित्वात् । नापि मूलाविद्या,
तस्यास्तत्तदवयवसापेक्षायाः साक्षात्तदुपादानत्वासंभवात् । नापि तूला-
विद्या, तस्या बाह्यदेशवच्छिन्नचैतन्याश्रितायास्तत्त्वादित्याशङ्क्याह-
स्वप्नगजादय इति । मायापरिणामा मूलाविद्योपादानकाः स्वप्नगजादीनां
प्रातिभासिकत्वात् लौकिकावयवापेक्षा । नचैवं सुषुप्तौ तत्प्रातिभासाप-
त्तिरिति वाच्यम् । रागद्वेषादिवन्निमित्तकारणस्यान्तःकरणस्य तदानी-
मभावात् । “ अन्तःकरणस्य निमित्तकारणत्वकल्पनापेक्षया तद्वारावि-
द्यापरिणामित्वकल्पनं वरम् ” इत्यभिप्रायवतां पक्षमाह-अन्तःकरणेति ।
नन्वध्यस्तस्याधिष्ठानसाक्षात्कारनिवर्त्यत्वनियमात् तत्साक्षात्काराभावा-
ज्जागरणे तेषामनुवृत्तिप्रसंगो दुर्वार इति शङ्कते-ननु गजादेरिति ।
यद्यप्यधिष्ठानसाक्षात्कारं विनाऽध्यस्तस्य बाधो न संभवति तथापि तं
विनापि तन्निवृत्तिसंभवात् न तदनुवृत्तिप्रसंग इति समाधानं प्रतिजानीते-
उच्यते इति । बाधरूपनाशाभावेऽपि निवृत्तिरूपनाशं प्रकृते दर्शयितुं
नाशद्वैविध्यमाह-कार्यविनाशो हीति । उपादानेनाज्ञानेन आद्यस्य बाध-
संज्ञस्य उपादानेन सह नाशस्य तत्तस्मान्नाशस्य द्वैविध्याद्वेतोरिह जाग-
रणे ब्रह्मसाक्षात्काराभावात् । स्वप्नप्रपञ्चो मा बाधिष्ठ गजादिनिवृत्तौ को
विरोध इत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह-विरोधीति । यथोपादानसत्त्वेऽपि मुसल-
प्रहारेण घटादिनिवृत्तिर्भवति तथा विरोधिवृत्त्यन्तरोदयेन गजादेरपि

निवृत्तिरूपपद्यते, स्वप्न एव अश्वादिप्रत्यये गजादिनिवृत्तिदर्शनात् विरो-
धिवृत्त्यंतरानिवृत्तौ पुनरुत्पत्तिमाशङ्क्य हेत्वन्तरमाह—स्वप्नजनकीभूतेति ।
स्वप्नप्रतीतिजनकीभूतेत्यर्थः । आदिपदेनादृष्टादिसंग्रहः ॥

एवं च शुक्तिरूप्यस्य शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यनिष्ठ-
तूलाविद्याकार्यत्वपक्षे शुक्तिरिति ज्ञानेन तदज्ञानेन
सह रजतस्य बाधः । मूलाविद्याकार्यत्वपक्षे तु
मूलाविद्याया ब्रह्मतत्त्वसाक्षात्कारमात्रनिवर्ततया
शुक्तित्वज्ञानेनानिवर्त्यतया रजतस्य तत्र शुक्ति-
ज्ञानान्निवृत्तिमात्रं मुसलप्रहारेण घटस्येव । ननु
शुक्तौ रजतस्य प्रतिभाससमये प्रातिभासिकसत्त्वा-
भ्युपगमे नेदं रजतमिति त्रैकालिकनिषेधज्ञानं न
स्यात् । किंत्विदानीम् इदं न रजतमिति, इदानीं घटः
श्यामो नेतिवदिति चेत्—न । नहि तत्र रजतत्वाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो निषेधीविषयः, किंतु
लौकिकपारमार्थिकत्वावच्छिन्नप्रातिभासिकरजत प्र-
तियोगिताकः, व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकाभावाभ्युपगमात् ॥

ननु शुक्तिरूप्यस्य बाधो निवृत्तिर्वेत्यपेक्षायामाह—एवं चेति ।
कार्यनाशस्य द्वैविध्ये सिद्धे सति शुक्तिरिति ज्ञानेनेति नेदं रजतमिति-
ज्ञानं त्वनुवादः, शुक्तित्वप्रकारकज्ञानस्य रजतादिभेदाज्ञाननिवर्तक-
त्वात् । तदुक्तं पंचपादिकायाम्—“ शुक्तित्वज्ञानमेवबाधकं नेदं रजत-
मित्यनुवादः ” इति । रजतस्य बाधः उपादानेन सह नाशः । तूलाविद्याश्च
मूलाज्ञानस्यैवावस्थाविशेषाः । तदुक्तं शिवरणे—“मूलाज्ञानस्यैवावस्थाभेदा
रजताद्युपादानानि शुक्तिकादिज्ञानैः सहाध्यासेन निवर्तते” इति । मूला-

विद्याकार्यत्वपक्षे तु स्वप्नगजादिवन्निवृत्तिरित्याह—मूलाविद्येति । नन्वस्मिन् पक्षे शुक्तिरूप्यज्ञाने प्रमात्वप्रसंगः, संसारदशायामबाधितत्वघटितस्य लक्षणस्य सत्त्वादिति चेन्न, अबाधितपदेनागंतुकदोषाजन्यस्य विवाक्षितत्वात् । ननु शुक्तिरजतस्याविद्याकार्यत्वात् प्रतिभाससमये सत्त्वस्वीकारे नेदं रजतमिति त्रैकालिकनिषेधानुपपत्तिरिति शङ्कते—ननु शुक्ताविति । विषयभेदादविरोध इति परिहरति—नेति । हि यस्मात्तत्र नेदं रजतमिति त्रैकालिकनिषेधज्ञाने रजतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो निषेधज्ञानविषयो न भवति । तर्हि कीदृशो भावस्तद्विषय इति पृच्छति—किंत्विति । व्यावहारिकत्वावच्छिन्नप्रातिभासिकरजतप्रतियोगिताको भावो निषेधबुद्धिविषयः । तत्र हेतुमाह—व्यधिकरणेति । विरुद्धं व्यावहारिकं रजताद्यधिकरणं यस्य स व्यधिकरणः स चासौ धर्मश्च लौकिकपारमार्थिकत्वं तदवच्छिन्ना प्रातिभासिकरजते प्रतियोगिता यस्य तादृशाभावस्याभ्युपगमात् ॥

अन्यथाख्यात्यनिर्वचनीयाख्यात्याभेदः ।

ननु प्रातिभासिके रजते पारमार्थिकत्वमवगतं न वा ? अनवगमे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नरजतत्वज्ञानाभावादभावप्रत्यक्षानुपपत्तिः, अवगमेऽपरोक्षावभासस्य तत्कालीनविषयसत्तानियतत्वात् । रजते पारमार्थिकत्वमप्यनिर्वचनीयं रजतवदेवोत्पन्नमिति तदवच्छिन्नरजतसत्त्वे तदवच्छिन्नाभावस्तास्मिन् कथं वर्तते इति चेत्; न । पारमार्थिकत्वस्याधिष्ठाननिष्ठस्य रजते प्रतिभाससंभवेन रजतनिष्ठपारमार्थिकत्वोत्पत्त्यनभ्युपगमात् । यत्रारोप्यमसन्निकृष्टं तत्रैव प्रातिभासिकवस्तूत्पत्तेरङ्गीकारात् ॥

नन्विदमनुपपन्नं व्यधिकरणधर्मस्यावगमेऽनवगमे चानुपपत्तेरिति शङ्कते—नन्विति । अवगमपक्षमवलम्ब्य परिहरति—नेति । नन्वत्र लौकिकपारमार्थिकत्वोत्पत्तिः कुतो नाभ्युपगम्यत इत्याशङ्क्याह—यत्रेति ॥

अत एवेन्द्रियसन्निकृष्टतया जपाकुसुमगतलौहित्यस्य स्फटिके भानसंभवात्, न स्फटिकेऽनिर्वचनीयलौहित्योत्पत्तिः । नन्वेवं यत्र जपाकुसुमं द्रव्यान्तरव्यवधानादसन्निकृष्टं तत्र लौहित्यप्रतीत्या प्रातिभासिकलौहित्यं स्वीक्रियतामिति चेत्;—न, इष्टत्वात् । एवं प्रत्यक्षभ्रमांतरेष्वपि प्रत्यक्षसामान्यलक्षणानुगमो यथार्थप्रत्यक्षलक्षणासद्भावश्च दर्शनीयः ॥

यत एवमत एव यत्रारोप्यं सन्निकृष्टं न तत्र प्रातिभासिकवस्तुत्पत्तिः स्वीक्रियत इत्याह—अत एवेति । ननु सन्निकृष्टमपि जपाकुसुमहस्तादिद्रव्यान्तरव्यवधानादसन्निकृष्टम्, तत्र स्फटिके निर्वचनीयलौहित्योत्पत्तिरंगीकार्येति शङ्कते—नन्विति । इष्टापत्त्या परिहरति—नेति । नन्विन्द्रियसन्निकृष्टप्रभायाः स्फटिके भानसंभवादनिर्वचनीयलौहित्योत्पत्तिरनुपपन्नोति चेन्न, अस्वच्छद्रव्यस्य जपाकुसुमस्य प्रभाया एवासिद्धेः । तदुक्तं पंचपादिकायाम्—“ यथा पद्मरागादिप्रभा निराश्रयाप्युन्मुखोपलक्ष्यते, न तथा जपाकुसुमादेरिति । ” तथाचासन्निहितस्य परत्रावभासोऽध्यास इत्यध्यासलक्षणं न क्वापि व्यभिचरितमिति भावः । ननु शुक्त्यादौ रजताध्याससंभवेऽप्यहंकारादेरात्मनि स न संभवति, तस्याधिष्ठानत्वानुपपत्तेः । अधिष्ठानं ह्यध्यस्यमानसदृशमंशद्वयवत्परिच्छिन्नमध्यस्यमानेन सहैकज्ञानविषयत्वयोग्यं च दृष्टमिति चेदुच्यते—अहंकारादिकार्ये ह्यज्ञानविकल्पित एवाध्यस्यते, कार्यस्य कारणावच्छिन्न एवाध्यासौचित्यात् । नचैतावता समानाश्रयत्वभंगः । बिम्बप्रतिबिम्बयोरेकत्वेन तद्भंगाभावात्, तस्मादहंकाराद्यधिष्ठानचैतन्यस्याभिधेयत्वादिसंभवात् । प्रतीतितो घटादिव्यावृत्तत्वाकारेणाप्यहंकारादिभिरात्मनः सादृश्यसंभवादविद्यया सांशत्वं विषयत्वपरिच्छिन्नत्वानामपि संभवादात्माधिष्ठानं भवत्येव, नापि प्रमाणदोषाभावः, अविद्याया एव दोषत्वात् । नचात्मनो विषयत्वादिसमाश्रयणेऽपसिद्धांतः शङ्क्यः, अमुख्यस्य तस्य

न तावदयमेकांतेनाविषयोऽस्मत्प्रत्ययविषयत्वादित्यादिवदङ्घ्रिर्भाष्यकारैरेव समाश्रितत्वात् । किंचाव्यवधानेन प्रकाशमानत्वमेवाधिष्ठानत्वप्रयोजकम्, नत्वधिष्ठानस्य विषयत्वमपि गौरवात् । नच विषयत्वं विनाधिष्ठानस्याव्यवधानेन प्रकाशमानत्वमेव न दृष्टमिति वाच्यम् । यथाधिष्ठानस्यापरोक्षत्वं परमते कचिन्मनसा कचिन्नेत्राभ्यां तथास्मन्मते स्वतोऽपीत्यत्र बाधकाभावात् । ननु स्वतोऽपरोक्षे कस्याध्यासो दृष्ट इति चेदज्ञानशोकमोहस्वप्नादेरिति गृहाण । तथाच परैर्यथाक्षिगम्ये शुक्तिकादौ रजतादिविभ्रमः स्वीकृतस्तथा स्वतोऽपरोक्ष आत्मन्यहंकारादिविभ्रमेऽपि नास्ति बाधकम् । ननु स्वयं प्रकाशस्यात्मनो ज्ञाताज्ञातांशासंभवात्कथमधिष्ठानतेति चेत् ? उच्यते—दूरस्थयोर्वृक्षत्वेन प्रतीयमानयोरपि तावन्मात्रस्वरूपो भेदो न ज्ञायत इत्यङ्गीकार्यम् । अन्यथाभेदभ्रान्त्यनुदयापातादेवं ज्ञातेऽप्यात्मन्यज्ञातत्वसंभवात्तस्याधिष्ठानत्वमुपपद्यते । भेदो हि वस्तुनः स्वरूपं न धर्मः, अन्योन्याश्रयापातादित्यन्यत्र विस्तरः । उक्तमर्थमन्यत्राप्यतिदिशति—एवमिति । प्रत्यक्षभ्रमान्तरेषु पीतः शंखस्तिक्तो गुड इत्यादिषु प्रत्यक्षसामान्यलक्षणं चित्त्वं प्रमाणचैतन्यस्याबाधितयोग्यवर्तमानविषयावाच्छिन्नचैतन्याभिन्नत्वं यथार्थप्रत्यक्षलक्षणम् ॥

उक्तप्रत्यक्षं पुनर्द्विविधम् ।

उक्तं प्रत्यक्षं प्रकारान्तरेण द्विविधम्—इन्द्रियजन्यं, तदजन्यं चेति । तत्रेन्द्रियजन्यं सुखादिप्रत्यक्षम्, मनस इन्द्रियत्वनिराकरणात् । इन्द्रियाणि पञ्च घ्राणरसनचक्षुःश्रोत्रत्वगात्मकानि । सर्वाणि चेन्द्रियाणि स्वस्वविषयसंयुक्तान्येव प्रत्यक्षज्ञानं जनयन्ति । तत्र घ्राणरसनत्वगिन्द्रियाणि स्वस्थानस्थितान्येव गंधरसरूपशौपलंभान् जनयन्ति । चक्षुःश्रोत्रे तु स्वत एव विषयदेशं गत्वा स्वस्वविषयं गृहीतः । श्रोत्रस्यापि चक्षुरादि-

वत् परिच्छिन्नतया भेर्यादिदेशगमनसंभवात् । अत
एवानुभवो भेरीशब्दो मया श्रुत इति वीचीतरङ्गादि-
न्यायेन कर्णशष्कुलीप्रदेशोऽनंतशब्दोत्पत्तिकल्पना-
गौरवम् । भेरीशब्दो मया श्रुत इति प्रत्यक्षस्य भ्रम-
त्वकल्पनागौरवं च स्यात् । तदेवं व्याख्यातं प्रत्यक्षम् ॥

इति प्रत्यक्षपरिच्छेदः ॥

उक्तप्रत्यक्षं पुनर्विभजते-उक्तमिति । यथाचेन्द्रियजन्यमित्यत्रे-
न्द्रियशब्देन ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च गृह्यन्ते नतु नैयायिकवत् षट्, नापि-
दश कर्मेन्द्रियाणां ज्ञानाजनकत्वादित्याशयेनाह-इन्द्रियाणि पञ्चेति ।
तान्यापि कानीत्यपेक्षायामाह-घ्राणेति । तत्सद्भावे च रूपादिज्ञानानि
सकरणकानि क्रियात्वाच्छिदिक्रियावद्, इत्यनुमानं प्रमाणम् । “ अनू-
त्क्रामंतं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति । ” इत्याद्या श्रुतिश्च मानम् । इन्द्रियाण्य-
प्राप्यकारिणीति सौगतास्तान्निराकर्तुमाह-सर्वाणि चेति । तत्रापि फलबहु-
कल्प्यस्वभावविशेषमाश्रित्याह-तत्रेति । ननु चक्षुषस्तत्संभवेऽपि कर्ण-
शष्कुल्यवच्छिन्ननभोरूपश्रोत्रस्य विषयदेशगमनं न संभवति इत्याशं-
क्याह-श्रोत्रस्यापीति । आकाशादुत्पन्नं श्रोत्रमपि चक्षुरादिवत्परिच्छि-
न्नमिति भावः । यतः श्रोत्रस्य शब्ददेशगमनमत एव नैयायिकप्रक्रिया
तु गौरवग्रस्तत्वादुपेक्ष्येत्याह-वीचीति । यथा वीचेस्तरंगस्ततोऽपि
वीच्यंतरम्, ततोऽपि तरंगांतरमिति न्यायवत् भेरीदण्डसंयोगान्नभस्युत्प-
न्नाच्छब्दादसमवायिकारणाच्छब्दांतरस्योत्पत्तिस्तोन्यस्येति परंपरयाऽ-
न्त्यशब्दस्य श्रोत्रसंबंधकल्पनागौरवम् कदंबमुकुलन्याय आदिपदाज्ज्ञेयः ।
प्रदेशो संबंधार्थं परमप्रकृतमुपसंहरति-तदेवमिति ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यबालगोपालतीर्थश्रीपादशिष्यदत्तवं-

शावतंसरामकुमारसूनुधनपतिसूरिसुतशिवदत्तविरचितायां वेदा-

न्तपरिभाषार्थदीपिकायां प्रत्यक्षपरिच्छेदः समाप्तः ॥ १ ॥

अथानुमानपरिच्छेदः २.

अनुमाननिरूपणम् ।

अथानुमानं निरूप्यते-अनुमितिकरणमनुमानम् ।
 अनुमितिश्च व्याप्तिज्ञानत्वेन व्याप्तिज्ञानजन्या-
 व्याप्तिज्ञानानुव्यवसायादेस्तत्त्वेन तज्जन्यत्वा-
 भावान्नानुमितित्वम् । अनुमितिकरणं च व्याप्ति-
 ज्ञानं तत्संस्कारोऽवांतरव्यापारः, नतु तृतीय-
 लिंगपरामर्शोऽनुमितौ करणम् तस्यानुमिति-
 हेतुत्वासिद्ध्या तत्करणत्वस्य दूरनिरस्तत्वात् ॥

एवं सर्ववादिसंमतं ज्येष्ठं प्रत्यक्षप्रमाणं प्रथमं निरूप्य बहुवादि-
 सम्मतत्वात्तदनंतरमनुमाननिरूपणं प्रतिजानीते-अथेति । अनुमी-
 यतेऽनेनेत्यनुमानम् । अनुमितिकरणमिति व्युत्पन्नमनुमानपदं लक्षण-
 मव्युत्पन्नं लक्ष्यमित्याशयेनानुमानं लक्षयति-अनुमितीति । अनु-
 मानलक्षणघटकानुमितेर्लक्षणमाह-अनुमितिश्चेति । व्याप्तिज्ञानत्वेन, नतु
 विषयत्वादिना । व्याप्तिश्च वक्ष्यमाणा, तज्ज्ञानं च व्यभिचारज्ञानविरो-
 धिज्ञानमिति पर्यवस्यति । नन्वत्र व्याप्तिपदं व्यभिचारज्ञानविरोधिपरं
 नतु ग्रंथकृदभिमतव्याप्तिपरम्, तेन तज्जनकेत्यंताभावगर्भसाध्याभाववद-
 वृत्तित्वादिरूपव्याप्तिज्ञाने अन्योन्याभावगर्भसाध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्या-
 भावासामानाधिकरण्यादिरूपव्याप्तिज्ञाने च कारणतावच्छेदकत्वादनु-
 मितिर्भवति, इदानीं तु न स्यादिति चेन्न अत्यंताभावादिगर्भव्याप्तिज्ञान-
 स्यापि व्यभिचारज्ञानविरोधिज्ञान एव पर्यवसानात् । वस्तुतो व्यतिरेक-
 व्याप्तिज्ञानस्यानुमित्यहेतुत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च तादृशावच्छेदकविवक्षायाः
 फलमावेदयति-व्याप्तिज्ञानेति । तत्त्वेन व्याप्तिज्ञानत्वेन आदिपदं
 तज्जन्यस्मृतिशाब्दज्ञानादिसंग्रहार्थम् । अनुव्यवसायस्मृतिशाब्दज्ञानादिषु

विषयत्वस्वसमानविषयानुभवत्वपदार्थज्ञानत्वादिना हेतुत्वात्तत्त्वेनाहेतुत्व-
मित्यर्थः । ननु व्याप्तिज्ञानस्य किमनुमितिजनकत्वमात्रम्, उत तत्करण-
त्वमित्यपेक्षायामाह—अनुमितिकरणं चेति । एतेन व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्म-
ताज्ञानजन्यं ज्ञानमनुमितिस्तत्करणमनुमानम्, तच्च लिंगपरामर्श इति
प्रत्युक्तम् । व्याप्तिज्ञानस्यैव तत्करणत्वसंभवे तदतिरिक्तपरामर्शाङ्गीकार-
स्यानौचित्यात्, नाप्यनुमितौ लिंगं करणमयोग्यलिंगकानुमितौ पराम-
र्शस्य व्यापारत्वासंभवेन तत्करणत्वासंभवतया व्यभिचारात् । तस्मादनु-
मितिकरणत्वाद् व्याप्तिज्ञानमेवानुमानशब्दाभिधेयं नतु लिंगतत्परामर्श-
विति भावः । ननु व्याप्तिज्ञानस्य करणत्वे तद्व्यापारो वक्तव्यः, व्यापार-
वदसाधारणकारणस्य करणत्वादित्यपेक्षायामाह—तत्संस्कार इति । व्याप्ति-
ज्ञानसंस्कार इत्यर्थः । ननु महानसादौ धूमादिज्ञानं प्रथमं पक्षे ततो द्वितीयं
ततो व्याप्तिं स्मृत्वा पक्षे धूमादिपरामर्शात्मकं तृतीयं ततो वह्न्याद्यनुमिति-
रिति तृतीयलिंगपरामर्शात्मकज्ञानमनुमितिकरणमिति वदन्ति नैयायिकाः
अतो भवद्भिरपि तथैव किमिति नाभ्युपगम्यते इत्याशङ्क्याह—नतु तृती-
येति । व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानं परामर्शः । प्रातियोग्यसमानाधिकरणं
यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं यत्र भवति
तेन समं तस्य सामानाधिकरण्यं व्याप्तिः । व्याप्यस्य पक्षवृत्तित्वं पक्ष-
धर्मता । तथाच वह्निव्याप्यधूमवानयमित्यादिज्ञानमुक्तलक्षणपरामर्श-
त्मकं तत्तु नानुमितिकरणमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—तस्यानुमितीति ।
पक्षधर्मताज्ञानद्वारोद्बुद्धे संस्कारे व्याप्तिज्ञानस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामनु-
मितिजनकत्वाभ्युपगमस्यावश्यकतया तद्रहितस्य परामर्शस्य तद्धेतु-
त्वासिद्ध्या तत्करणत्वस्य दूरनिरस्तत्वमित्यर्थः । उपलक्षणमिदम्, अनु-
मितिकरणं लिंगं, तत्परामर्शोऽवांतरव्यापार इति वैशेषिका मन्वते ।
तत्र साधु, विनष्टस्यानागतस्य च लिंगस्य तदानीमभावेन ततोऽनुमि-
त्यानापत्तेरित्यपि द्रष्टव्यम् ॥

१ धूमः । २ प्रातियोगितावच्छेदकं घटत्वादिकं तदवच्छिन्नं घटादिकं
तद्भिन्नवह्निरूपं साध्यम् । ३ वह्निना समम् । ४ धूमस्य । ५ अन्वयव्यतिरेक-
रहितस्य ।

नच संस्कारजन्यत्वेनानुमितेः स्मृतित्वापत्तिः,
स्मृतित्व-प्रयोजकतया संस्कारध्वंससाधारण-
संस्कारजन्यत्वस्य तदप्रयोजकत्वात् । नच यत्र
व्याप्तिस्मरणादनुमितिस्तत्र कथं संस्कारो हेतु-
रिति वाच्यम् । व्याप्तिस्मृतिस्थलेऽपि तत्संस्कार-
स्यैवानुमितिहेतुत्वात् । नहि स्मृतेः संस्कारनाश-
कत्वनियमः, स्मृतिधारादर्शनात् । नचानुद्बुद्ध-
संस्कारादप्यनुमित्यापत्तिः, तदुद्बोधस्यापि सह-
कारित्वात् ॥

ननु संस्कारजन्यं ज्ञानं हि स्मृतिरिति स्मृतिलक्षणम्, तस्य चानुमि-
तावप्यनुगमात् । तस्यापि स्मृतित्वापत्तिरित्याशंक्य परिहरति-नचेति ।
तत्र हेतुमाह-स्मृतीति । नन्वेवं तर्हि तत्तत्प्रागभावजन्यत्वरूपप्रयोज-
कस्य सर्वत्र सुलभात् । तत्र तत्र प्रयोजकांतराभ्युपगमोऽनर्थकः स्यादि-
त्यरुचेः पक्षांतरमाह-संस्कारमात्रेति । ननु व्याप्तिस्मरणादनुमितिस्थले
संस्कारजन्यत्वं व्यभिचरितं व्याप्तिस्मृत्या संस्कारनाशादित्याशंक्य परि-
हरति-नचेति । व्याप्तिस्मृतिजन्यानुमितिस्थलेऽपि संस्कारनाशानभ्यु-
पगमेन व्यभिचाराभावादित्याह-व्याप्तिस्मृतीति । स्मृतिधारादर्शना-
त्स्मृतेः संस्कारनाशकत्वनियमो नास्तीत्याह-नहीति । ननु संस्कार-
स्यैवानुमितिहेतुत्वेऽनुद्बोधादपि तस्मादनुमितिप्रसंग इत्याशंक्य परिहरति-
नचेति । तदुद्बोधस्य-पक्षधर्मताज्ञानजन्यस्य संस्कारोद्बोधस्य ॥

एवं चायं धूमवानिति पक्षधर्मताज्ञानेन धूमो वह्नि-
व्याप्य इत्यनुभवाहितसंस्कारोद्बोधे च सति वह्नि-
मानित्यनुमितिर्भवति; नतु मध्ये व्याप्तिस्मरणं

तज्जन्यवह्निव्याप्यधूमवानित्यादिविशेषेणविशिष्टं
ज्ञानं वा हेतुत्वेन कल्पनीयम्, गौरवात् मानाभा-
वाच्च । तच्च व्याप्तिज्ञानं वह्निविषयकज्ञानांश
एव करणं, नतु पर्वतविषयकज्ञानांश इति, पर्वतो
वह्निमानिति ज्ञानस्य वह्न्यंश एवानुमितित्वं न
पर्वताद्यंशे, तदंशे प्रत्यक्षत्वस्योपपादितत्वात् ॥

फलितमाह—एवं चेति । व्याप्तिज्ञानस्य करणत्वे व्याप्तिज्ञानसंस्का-
रस्य तद्व्यापारत्वे पक्षधर्मताज्ञानजन्यसंस्कारोद्बोधस्य सहकारित्वे च
सिद्धे सति पर्वतो वह्निमानित्येकमेव ज्ञानमनुमित्यात्मकमिति येऽभिमन्यन्ते
तान्निराकर्तुमाह—तच्चेति । सन्निकृष्टपक्षकानुमितिस्थले ज्ञानद्वयस्योपपा-
दितत्वादित्याह—पर्वत इति । पर्वतं पश्यामि वह्निमनुमिनोमीत्यनुभवबला-
ज्ज्ञानद्वयस्यावश्यकतया जातित्वोपाधित्वपरिभाषायाश्चाप्रामाणिक-
त्वात् । ज्ञानस्यांशभेदेन परोक्षत्वापरोक्षत्वयोरुपपादितत्वादित्यर्थः ॥

व्याप्तिश्च अशेषसाधनाश्रयाश्रितसाध्यसामानाधि-
करण्यरूपा । सा च व्यभिचारादर्शने सति सहचार-
दर्शनेन गृह्यते । तच्च सहचारदर्शनं भूयो दर्शनं सकृ-
दर्शनं वेति विशेषो नादरणीयः, सहचारदर्शनस्यैव
प्रयोजकत्वात् । तच्चानुमानमन्वायिरूपमेकमेव, नतु
केवलान्वयि । सर्वस्यापि धर्मस्यास्मन्मते ब्रह्मनिष्ठा-
त्यन्ताभावप्रतियोगित्वेनात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्य-
कत्वरूपकेवलान्वयित्वस्यासिद्धेः ॥

ननु अनुमितिकरणव्याप्तिज्ञाने स्वीकृते का व्याप्तिरित्यपेक्षायां
व्याप्तिस्वरूपमाह—व्याप्तिश्चेति । अशेषं च तत्साधनं च तस्याश्रयस्तदा-
श्रितं यत्साध्यं तेन समं हेतोः सामानाधिकरण्यं रूपं यस्याः सा । साधनता-

वच्छेदकावच्छिन्नसाधनाश्रयाश्रितसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यरूपेति यावत् । एवं च यत्किंचिद्ब्रह्मादिसाधनाश्रयाश्रितं यत्किंचिद्भूमादिसाध्यसामानाधिकरण्यमादाय पर्वतो धूमवान् बह्नेरित्याद्यसद्वेतौ नातिप्रसंगः । नन्वेवंभूता व्याप्तिः केन गृह्यते ? न तावत्तर्केण व्याप्यारोपेण, व्यापकारोपरूपस्य तस्य व्याप्यधीनत्वात् । नापि सहचारदर्शनेन सकृद्दर्शने भूयोदर्शने च, तस्मिन् कचिद्व्य भिचरोपलंभादित्याशङ्क्याह—सा चेति । तच्च सकृद्दर्शनं भूयोदर्शनं वा इत्यपेक्षायामाह—तच्चेति । गृहीतसहचारस्य व्याप्तिग्रहदर्शनादगृहीतसहचारस्य व्याप्तिग्रहादर्शनाच्चेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां सहचारदर्शनस्य हेतुत्वसिद्ध्या लाघवात् तस्यैव प्रयोजकत्वं नतु तद्विशेषस्येत्याह—सहचारेति । एवं व्याप्तिज्ञानस्यानुमितिकरणत्वेनानुमानत्वं प्रसाध्येदानीमनुमानत्रैविध्यमपि नैयायिकादिवदस्मन्मते नास्तीत्याशयेनाह—तच्चानुमानमिति । नतु केवलान्वयिकेवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकिभेदात्रिविधमित्यर्थः । अन्वयिरूपम्—अन्वयमुखव्याप्तिज्ञानरूपम् । ननु परोक्षभेदानां जागरूकत्वे कथमनुमानस्यैकरूपत्वमित्याशङ्क्याद्यभेदं निराचष्टे—नत्विति । तदत्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यकम् । नचास्मन्मते ब्रह्मातिरिक्तं किंचिदप्यत्यन्ताभावाप्रतियोगी “नेह नानास्ति किंचन” इत्यादिश्रुत्या सर्वस्यापि ब्रह्मनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वावधारणादिति तथाभूतकेवलान्वयित्वस्यासिद्धेरित्याह—सर्वस्यापीति ॥

नाप्यनुमानस्य व्यतिरेकिरूपत्वम्, साध्याभावे साधनाभावनिरूपितव्याप्तिज्ञानस्य साधनेन साध्यानुमितावनुपयोगात् । कथं तर्हि धूमादावन्वयव्याप्तिमविदुषोऽपि व्याप्तिज्ञानादनुमितिः ? अर्थापत्तिप्रमाणादिति वक्ष्यामः । अत एवानुमानस्य नान्वयव्यतिरेकिरूपत्वम्, व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्यानुमित्यहेतुत्वात् ॥

एवं प्रथमभेदं निराकृत्य केवलव्यतिरेकिरूपं द्वितीयभेदं निराचष्टे-
नाप्यनुमानस्येति । व्यतिरेकिरूपत्वं केवलव्यक्तिरेकिरूपत्वं साधनेन हि
साध्यमनुमीयते । तत्र च साध्यसाधनयोर्व्याप्तिज्ञानमुपयुज्यते, नतु साध्या-
भावसाधनाभावयोरित्याह—साध्याभावे इति । तथाच—पृथिवी इतरेभ्यो
भिद्यते गंधवत्त्वात् । यदितरेभ्यो न भिद्यते न तद्गंधवद्यथा जलादीनीत्या-
द्युदाहरणानि त्वर्थापत्तेर्गंधवत्त्वस्येतरभेदोपपादकत्वादिति भावः । नन्व-
न्वयव्याप्तिज्ञानरहितस्य व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानादनुमितिर्भवति भवन्मते सा
कथमुपपद्यते इति शङ्कते—कथं तर्हीति । तस्यार्थापत्तिप्रमाणाद्वद्वादि-
ज्ञानं न त्वनुमानादतो नोक्तदोष इत्याह—अर्थापत्तीति । वक्ष्यमाणरीत्या
अर्थापत्तिप्रमाणस्यावश्यकतया व्यतिरेक्यनुमानस्य तदंतर्भावसंभवे
तत्पृथक्त्वस्याभ्युपगमो न युक्त इति भावः । तृतीयभेदं निराकरोति—
अतएवेति । यतो व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्य नानुमितिजनकत्वमतएवेत्यर्थः ।
अन्वयव्यतिरेकिरूपे त्वन्वयव्याप्तिज्ञानस्यैवानुमितिजनकत्वे व्यतिरेक-
व्याप्तिज्ञानस्य तज्जनकत्वाभ्युपगमस्य वैयर्थ्यादित्याह—व्यतिरेकेति ।
अत्र केचित्—स्ववृत्तिविरोधिवृत्तिमदत्यंताभावाप्रतियोगित्वम् । साध्यस्य
केवलान्वयित्वं तत्साध्यकत्वकेवलान्वयिलिंगलक्षणं प्रमेयत्वादेश्च स्वस-
मानाधिकरणपारमार्थिकत्वावच्छिन्नात्यंताभावप्रतियोगित्वेऽपि स्ववृत्ति-
विरोधिवृत्तिमदत्यंताभावाप्रतियोगित्वात्केवलान्वयित्वम् । नच श्रुति-
विरोधः शङ्क्यः, तस्या अपि पारमार्थिकत्वावच्छिन्नद्वैताभावपरत्वात् ।
तदुक्तं विवरणे—“आगमेन च द्वैतस्य तत्त्वांशबाधात्” इति ॥ नच लक्षणे
स्ववृत्तिविरोधीति व्यर्थं तस्याव्याप्यवृत्तिकस्यापि संयोगात्यंताभावादि-
संग्रहार्थत्वात् । नच ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वेन तत्र स्वरूपेणापि प्रमेयत्वा-
भावात्कथं केवलान्वयित्वमिति वाच्यम्, ब्रह्मणोऽपि वृत्तिलक्षणप्रमाविष-
यत्वात् । नचैतावता स्वप्रकाशत्वविरोधः, अनुपहितस्यैव तथात्वात् ।
नचैवमपि नाभिधेयत्वं केवलान्वयि ब्रह्मणोऽनभिधेयत्वादिति वाच्यम्;
ब्रह्मणो लक्ष्यतया वाच्यत्वाभावेऽपि पदजन्यज्ञानविषयत्वाद्वाच्यत्वस्यापि

१ घट—। २ स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वमव्याप्यवृत्तित्वम् । ३ इतराप्र-
काशत्वे सति प्रकाशवत्त्वं स्वप्रकाशत्वं तेन स्वप्रकाशत्वेन ।

ग्रंथकृता वक्ष्यमाणत्वाच्च । नचैवं प्रमेयत्वादिविरोधिवृत्तिमदत्यंताभाव-
स्याप्रासिद्धत्वात्तत्र लक्षणाव्याप्तिः, स्ववृत्तिविरोधिवृत्तिमदत्यंताभावप्रति-
योगिनो घटादयः प्रसिद्धास्तदन्यत्वस्य प्रमेयत्वादावपि सत्त्वात् । एवं
धूमादावन्वयव्याप्तिमविदुषोऽपि व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानाद्वह्निज्ञानमित्यवि-
वादम् । तच्चानुमितेरेव वह्निमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायात् । नच क्लृप्त-
कारणव्याप्तिज्ञानस्याभावात् कथमनुमितिरित्युक्तमिति वाच्यम्, व्यतिरे-
कव्याप्तिज्ञानस्य सत्त्वात् । नचैतदनुमित्यकरणमिति वाच्यम्, स्वव्यभिचा-
रधीविरोधिधीविषयव्याप्तिज्ञानत्वेन व्याप्तिज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वात् । अस्य
च व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानसाधारणत्वात् । नन्वनुमानस्य व्यतिरेकितयापि
प्रामाण्याभ्युपगमे तत्रैवार्थापत्तेरंतरभावापत्तौ सा पृथक्प्रमाणमिति राद्धां-
तो भज्येतेति चेत्, तर्ह्यनुमानस्य प्रामाण्ये संशयाद्युत्तरप्रत्यक्षस्थले चक्षु-
रादेः प्रामाण्यं न स्यात्तत्रानुमितिसामग्रीसत्त्वेनानुमितेरेवोत्पत्तेः । तथा
शाब्दस्थलेऽपि शब्दो न प्रमाणं स्यात् एते पदार्थास्तात्पर्यविषयपरस्पर-
संसर्गवन्तः आकांक्षादिमत्पदकदम्बस्मारितत्वादित्यनुमानेनैव क्लृप्त-
प्रमाणभावेन तात्पर्यविषयसंसर्गप्रतीतेः संभवात् । यदि स्थाणुं साक्षा-
त्कारोपिशब्दादमुमर्थं जानामीत्यनुव्यवसायात्प्रत्यक्षशब्दयोः पृथक्
प्रामाण्यं तदाव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानादिघटिकायामनुमितिसामग्र्यां सत्या-
मपि वह्निज्ञानानंतरं धूमेन वह्निं कल्पयामीति पदानुव्यवसायः, तदा
धूमस्यार्थापत्तिविधया प्रामाण्यमिति तुल्यम् । यद्वा निरुपाधिव्यतिरेक-
सहचारेणान्वयव्याप्तिरेव गृह्यते इति व्यतिरेकिण्यप्यन्वयव्याप्तिज्ञानमे-
वानुमिति हेतुः, नचैवं सत्यन्वयिव्यतिरेकिणोर्भेदो न स्यादिति वाच्यम्,
व्यतिरेकसहचारमात्रज्ञानजन्यान्वयव्याप्तिधीर्यत्रानुमितिहेतुः स व्यतिरेकी
यत्रान्वयसहचारमात्रज्ञानजन्यान्वयव्याप्तिधीरनुमितिहेतुः सोन्वयी, यत्रो-
भयसहचारज्ञानजन्यान्वयव्याप्तिधीरनुमितिहेतुः सोन्वयव्यतिरेकीति
विभागोपपत्तेः ॥ अस्मिंश्च पक्षे पदान्वयसहचारेणैवान्वयव्याप्तिस्फुरणं
तदा धूमस्य केवलान्वयितया गमकत्वम् । यदा व्यतिरेकसहचारेणै-

१ यत्र धूमस्तत्राग्निरित्यन्वयसहचारेण वह्निय्याप्यो धूम इत्यन्वयव्याप्ति-
स्फुरणमित्यर्थः ।

बान्वयव्याप्तिस्फुरणं तदा केवलव्यतिरेकितया यदान्वयव्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिस्फुरणं तदान्वयव्यतिरेकितया यदा व्यतिरेकसहचारेण व्यतिरेकव्याप्तेरेव ज्ञानं तदार्थापत्तिविधया धूमस्य प्रामाण्यं नच व्यतिरेक्यनुमानस्य पृथक्प्रमाणत्वेऽपसिद्धान्तः, मूलग्रंथेषु शुक्तिरूप्यमिथ्यात्वादौ तत्र तत्र व्यतिरेक्यनुमानस्यापि प्रमाणत्वेनोपन्यासात्तस्मात्रिविधमेवानुमानमिति युक्तमिति वदन्ति । तत्रेदं वक्तव्यम्—न तावदौषनिषदमतेऽनुमानस्य केवलान्वयित्वं संभवति, सर्वस्यापि प्रपञ्चस्य ब्रह्मनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभिधानात् । ब्रह्मणि प्रपञ्चात्यन्ताभावो व्यावहारिक इति पक्षे स्ववृत्तिविरोधिवृत्तिमदत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं प्रमेयत्वादेरायाति नतु तदप्रतियोगित्वम् । नन्वेवं तर्हि निषेधस्य बाध्यत्वेन पारमार्थिकसत्त्वाविरोधित्वादर्थान्तरमिति चेत्, न, स्वप्रार्थस्य स्वाप्रनिषेधेन बाध्येनापि बाधदर्शनात् । नच निषेधस्य बाध्यत्वं पारमार्थिकसत्त्वाविरोधित्वे तन्त्रम्, किंतु निषेध्यापेक्षया न्यूनसत्ताकत्वं प्रकृते च तुल्यसत्ताकत्वाद्विरोधित्वमविरुद्धम् । तत्र हि निषेधस्य निषेधे प्रतियोगिसत्त्वमायाति, यत्र निषेधस्य निषेधबुद्ध्या प्रतियोगिसत्त्वं व्यवस्थाप्यते निषेधमात्रं तु निषिध्यते । यथा रजते नेदं रजतमिति प्रतीत्यनंतरमिदं नारजतमिति ज्ञाने न रजतं व्यवस्थाप्यते तन्निषेधमात्रं तु निषिध्यते । यत्र तु प्रतियोगिनिषेधयोरुभयोरपि निषेधस्तत्र न प्रतियोगिसत्त्वम् । यथा ध्वंससमये प्रागभावप्रतियोगिनोरुभयोर्निषेधः, तथा च प्रकृतेऽपि निषेधस्य बाध्यत्वेऽपि प्रपञ्चस्य न तात्त्विकत्वम्, निषेधबाधकेन प्रतियोगिनः प्रपञ्चस्य तन्निषेधस्य च बाधनात् । उभयोरपि निषेध्यतावच्छेदकस्य दृश्यत्वादेस्तुल्यत्वात् । नचातात्त्विकनिषेधबोधकत्वाच्छ्रुतेरप्रामाण्यं शङ्क्यम्, ब्रह्मभिन्नस्यातात्त्विकत्वं बोधयतः शास्त्रस्याप्रामाण्यायोगात् । एतन्निषेधप्रतियोगित्वं च स्वरूपेणैव, नतु सद्विलक्षण-

१ यत्र वह्निर्नास्ति तत्र धूमोऽपि नास्तीति व्यतिरेकसहचारेण वह्निव्याप्यो धूम इत्यन्वयव्याप्तिस्फुरणमित्यर्थः । २ निरुक्तोभयसहचारेण निरुक्तान्वयव्याप्तिस्फुरणं यदा तदान्वयव्यतिरेकीति भावः ।

स्वरूपानुपमर्दितपारमार्थिकत्वाकारेण स्वरूपेण त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वस्य प्रपञ्चे शुक्तिरजतादौ चाभ्युपगमात्। रजतभ्रमानन्तरमधिष्ठान-साक्षात्कारे रजतस्य रजतं नास्ति नासीत् न भविष्यतीति स्वरूपेणैव 'नेहनाना०' इति श्रुत्या च प्रपञ्चस्य स्वरूपेणैव निषेधप्रतीतिः । नच तत्र लौकिकपारमार्थिकरजतमेव स्वरूपेण निषेधप्रतियोगीति वाच्यम्, भ्रम-बाधयोर्वैयधिकरण्यापत्तेः अप्रसक्तप्रतिषेधापत्तेश्च । नचैवं विवरणाचार्य्यवाक्यविरोध इति वाच्यम् । तस्य पक्षान्तरपरत्वात् ॥ अन्यथा बाध्य-त्वरूपपारमार्थिकत्वस्य बाध्यत्वरूपमिथ्यात्वनिरूप्यत्वेनान्योन्याश्रया-पातात् । किञ्च नात्र रजतमिति प्रतीतौ यथा रजतस्य स्वरूपेण पारमा-र्थिकत्वेन च निषेधो विषयस्तथा नेह नानास्ति किञ्चनेत्यत्रापि प्रपञ्च-स्वरूपेण पारमार्थिकत्वेन च निषेधो विषयः । भिन्नविभक्त्यन्तोपस्थापिते धर्मिणि प्रतियोगिनि च नञः संसर्गाभावबोधकत्वनियमस्य व्युत्पत्ति-सिद्धत्वात् । अस्तु वा पारमार्थिकत्वाकारेणैव निषेधः तथापि प्रमेय-त्वादेर्ब्रह्मरूपधर्मिन्यूनसत्ताकत्वे कथं केवलान्वयित्वम् । तत्त्वे च समसत्ता-कत्वावश्यंभावात् कथं बाध्यत्वम् ? तस्माद्ब्रह्मातिरिक्तं सर्वं मिथ्येति वादिनः केषांचिद्धर्माणां केवलान्वयित्वकथनं केवलसाहसविजृम्भितम्, एतेन ब्रह्मणि अभिधेयत्वस्थापनमपि निरस्तम् । “ यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि । अविज्ञातं विजानताम् । प्रतिबोधविदितं मतम् ” इत्यादिश्रुत्या ब्रह्मणि वाच्यत्वादेर्निषिद्धत्वात् । नच ग्रन्थकृता तत्र वाच्यत्वं वक्ष्यमाणमिति भ्रमितव्यम् । लक्षणां विना शक्त्यापि महावाक्ये-नाखंडार्थो बोधयितुं शक्यते इत्येतत्परोत्तरग्रन्थस्य ब्रह्मणि वाच्यत्वमस्ती-त्येतत्कथनपरत्वाभावात्, यदपि व्यतिरेक्यनुमानोपपादनं तदप्यसंगतम्, अर्थापत्तिवादिनां तदावश्यकत्वे तदादिनामर्थापत्तेरावश्यकत्वापत्तेः । यत्तु प्रत्यक्षशब्दयोर्यथा पृथक् प्रामाण्यं तथार्थापत्तेरपीत्यादि, तदपि न,

१ व्युत्पत्तिश्चात्रानुभवः । २ अविचारविलसितमित्यर्थः । ३ अनुपदं वक्ष्यमाणहेतुना । ४ बोधशब्देन बौद्धाः प्रत्यया उच्यन्ते, सर्वे प्रत्यया विषया भवन्ति यस्य तत्तथा सर्वप्रत्ययदर्शीत्यर्थः । ५ व्यतिरेकव्याप्तेः । ६ व्यतिरेक्यनुमानवादिनाम् ।

व्यतिरेकव्याप्तेरेवार्थापत्तिप्रमाणत्वेन द्वयोः सामग्रीभेदाभावेन वैषम्यात् । तथाच व्यतिरेकव्याप्तिज्ञाने यत्र बह्व्यादिज्ञानं तत्र वद्विं कल्पयामि इत्याकारकानुव्यवसायोपलंभात् तत्करणमर्थापत्तिरेव न त्वनुमानं तस्यानुमित्यहेतुत्वात् । यत्तु व्यतिरेकसहचारमात्रज्ञानजन्यान्वयव्याप्तिधीर्यत्रानुमित्यहेतुः स व्यतिरेकीत्यादि, तदपि न; अन्वयसहचारदर्शनस्यान्वयव्याप्तिज्ञानजनकताया व्यतिरेकसहचारदर्शनस्य व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानजनकतायाः सर्वलोकानुभवसिद्धतया तद्विरुद्धकार्यकारणभाववर्णनानौचित्यात् । तथा च नास्त्यर्थापत्तिव्यतिरिक्तं व्यतिरेक्यनुमानम् । एतेन तस्यान्वयव्यतिरेकिरूपत्वमपि प्रत्युक्तम् । तस्मादनुमानमन्वयिरूपमेवेति सुपूक्तम् मूलकृद्भिरन्यथापसिद्धांतापातः । सांप्रदायिकग्रंथेषु केवलान्वयिकेवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेक्यनुमानानां काप्यनुपन्यासात्क्वचित्प्रयोगस्तु परमतानुसारेण द्रष्टव्य इत्यास्तां तावत् ॥

तच्चानुमानं स्वार्थपरार्थभेदेन द्विविधम् । तत्र स्वार्थतूक्तमेव, परार्थं तु न्यायसाध्यम् । न्यायो नामावयवसमुदायः । अवयवाश्च त्रय एव प्रसिद्धाः—प्रतिज्ञाहेतूदाहरणरूपाः, उदाहरणोपनयनिगमनरूपा वा, नतु पंचावयवरूपाः । अवयवत्रयेणैव व्याप्तिपक्षधर्मतयोरुपदर्शनसंभवेनाधिकावयवद्वयस्य व्यर्थत्वात् । एवमनुमाने निरूपिते तस्माद्ब्रह्मभिन्ननिखिलप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वसिद्धिः ॥

यथोक्तानुमानस्य द्वैविध्यमाह—तच्चेति । तत्र द्विविधे, स्वार्थं स्वविवादगोचरार्थसाधकम् उक्तमेव । व्यभिचारादर्शने सति सहचारदर्शनेन गृह्यत इत्युक्ताया निरुक्तव्याप्तेर्ज्ञानमेव परार्थं परविवादविषयार्थसाधकम् । न्यायसाध्यं न्यायप्रयोज्यम् । न्यायशब्दार्थमाह—न्यायोनामेति । वक्ष्यमा-

णावयवघटितवाक्यम् अवयवसमुदायः । तथाचानुमानप्रयोजकवाक्यार्थ-
ज्ञानजनकवाक्यत्वं न्यायत्वं तादृशन्यायजन्यज्ञानप्रयोज्यं व्याप्तिज्ञानं
परार्थानुमानमित्यर्थः । अवयवाश्च कर्तृत्वपेक्षायामाह-अवयवाश्चेति ।
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यविषयताविलक्षणविषयताकबोधाजनकत्वे
सति प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यबोधजनकमहावाक्यैकदेशत्वं प्रतिज्ञावयवत्वम् ।
यथा पर्वतो वह्निमानित्यादि । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यान्वितस्वार्थ-
कतादृशैकदेशत्वं हेत्ववयवत्वं, यथा धूमोदित्यादि । साधनवत्ताप्रयुक्तसाध्य-
वत्तानुभावकोक्तावयवत्वमुदाहरणावयवत्वं, यथा यो यो धूमवान् स सो-
ऽग्निमान् यथा महानसः इत्यादि । प्रकृतोदाहरणोपदर्शितव्याप्तिविशिष्टपक्ष-
बोधजनकन्यायैकदेशत्वमुपनयावयवत्वं, यथा-वह्निव्याप्यधूमवांश्चायं तथा
चायामिति वा । व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्महेतुज्ञाप्यसाध्यविशिष्टपक्षबोधकन्यायै-
कदेशत्वम् तादृशसाध्यबोधकन्यायैकदेशत्वं वा निगमनावयवत्वम्, यथा
तस्मादाग्निमानित्यादि । ननु “प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनरूपाः पंचा-
वयवा” इति वदतां नैयायिकानां पक्षमनादृत्याध्वरमीमांसकानां पक्षाभ्यु-
पगमे को हेतुरित्य आह-अवयवत्रयेणैवेति । तथा च प्रथमपक्षे उपनयानि-
गमनकृत्यं हेतुप्रतिज्ञाभ्यां द्वितीयपक्षे हेतुप्रतिज्ञाकृत्यं ताभ्यां कर्तुं शक्य-
मनुमित्युपयोगिज्ञानं च सर्वावयवकृत्यामिति भावः । निरूपितानुमानस्य
प्रकृते उपयोगमाह-एवमिति । तस्मात्-अनुमानात् ॥

अनुमानस्य सिद्धान्त उपयोगः ।

तथाहि । ब्रह्मभिन्नं सर्वं मिथ्या ब्रह्मभिन्नत्वाद्यदेवं
तदेवं यथा शुक्तिरूप्यम् । नच दृष्टान्तासिद्धिः तस्य
साधितत्वात् । नचाप्रयोजकत्वं शुक्तिरूप्यरज्जुसर्पा-
दीनां मिथ्यात्वे ब्रह्मभिन्नत्वस्यैव लाघवेन प्रयो-
जकत्वात् ॥

१ हेतुवाक्यार्थकम् । २ पंचम्या ज्ञाप्यत्वं धूमज्ञानजन्यज्ञानविषयः । ३ उप-
नयनिगमनाभ्याम् ।

कीदृशं तदनुमानमित्यपेक्षायामाह—तथाहीति । पूर्वोक्तपक्षद्वये प्रथमपक्षोऽस्मत्संमत इति द्योतयितुं प्रतिज्ञाद्यवयवत्रयात्मकं वाक्यमाह—ब्रह्मेति । शुक्तिरूप्यादौ सिद्धसाधनवारणाय सर्वमिति । ब्रह्मणि बाधनिरासाय ब्रह्मभिन्नमिति । रज्जुसर्पादौ साध्यासिद्धावपि न सिद्धसाधनम्, पक्षतावच्छेदकनानात्वाभावात्पक्षतावच्छेदकनानात्वएवतदभ्युपगमादतएवानित्ये वाङ्मनसे इत्यत्र अंशतस्सिद्धसाधनस्य परैरप्यङ्गीकृतत्वात् । नन्वसिद्धोऽयं दृष्टान्तः, तन्मिथ्यात्वे प्रमाणाभवात् । अनुमानांतरस्य तत्र प्रमाणत्वेऽनवस्थापातादित्याशंक्य परिहरति—न चेति । तस्य दृष्टान्तस्य साधितत्वात् प्रत्यक्षपरिच्छेदे साधितत्वात् । नन्विदमनुपानमप्रयोजकं सत्यत्वेऽपि ब्रह्मभिन्नत्वोपपत्तेरित्याशंक्य परिहरति—नचेति । शुक्तिरजतादीनां मिथ्यात्वे नाविद्यातिरिक्तदोषजन्यत्वं प्रयोजकमपि तु ब्रह्मभिन्नत्वं, लाघवात् । तथाच लाघवरूपानुकूलतर्कसत्त्वान्नाप्रयोजकत्वमिति भावः॥

मिथ्यात्वलक्षणम् ।

मिथ्यात्वं च स्वाश्रयत्वेनाभिमतयावन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वम् । अभिमतपदं वस्तुतः स्वाश्रयाप्रसिद्ध्या असंभववारणाय । यावत्पदमर्थान्तरवारणाय॥

ननु शुक्तिरूप्यादौ किं लक्षणं मिथ्यात्वं प्रत्यक्षसिद्धं यदनुमानेन प्रपञ्चे साध्यत इत्यपेक्षायां मिथ्यात्वलक्षणमाह—मिथ्यात्वं चेति । स्वाश्रयत्वेनाभिमते यावति स्थितोऽत्यन्ताभावस्तत्प्रतियोगित्वम् । ननु स्वाश्रयावन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमित्येतावदेवास्त्वित्याशंक्याह—अभिमेति । यावति स्वाश्रये स्वात्यन्ताभावासंभवस्तद्धारणाय तदावश्यकम् । तथा च वस्तुतोऽस्वाश्रयेऽपि शुक्त्यादौ स्वाश्रयत्वेनाभिमते वर्तमानोयोऽत्यन्ताभावस्तत्प्रतियोगित्वं शुक्तिरूप्यादेरस्तीति तत्सार्थक्यमिति भावः । ननु एतावतैव निर्वाहे यावत्पदं व्यर्थमित्यत आह—यावदिति । तथाच यावत्पदाभावे कपिसंयोगाश्रयत्वेनाभिमते वृक्षे मूलावच्छेदेन वर्तमानो यस्तदत्यन्ताभावस्तत्प्रतियोगित्वं शाखावच्छेदेन स्थितस्य कपिसंयोगस्यास्तीति सामानाधिकरण्यरूपार्थान्तरसिद्धिस्तद्धारणाय तदावश्यकम् ।

तद्दाने तु स्वाश्रयत्वेनाभिमते यावति शाखादौ तदत्यन्ताभावासत्त्वान्न-
दोष इत्यर्थः । अस्मन्मते ' तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः '
इत्यादिश्रुत्या आकाशादेरपि जन्यत्वावगमात्तस्यापि स्वकारणाश्रितत्वा-
वश्यंभावात् न तत्राव्याप्तिः ॥

तदुक्तम्—“सर्वेषामेवभावानां स्वाश्रयत्वेन सम्मते ।

प्रतियोगित्वमत्यन्ताभावं प्रति मृपात्मता ॥” इति ॥

स्वोक्तलक्षणे चित्सुखाचार्य्यसम्मतिमाह—तदुक्तमिति ।

मिथ्यात्वे अनुमानम् ।

यद्वा अयं पट एतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगी-

पटत्वात्, पटान्तरवदित्याद्यनुमानं मिथ्यात्वे प्रमाणम् ॥

एवं प्राचीनोक्तमनुमानप्रयोगमुपपाद्य नवीनोक्तमनुमानप्रयोगमाह—य-
द्वेति । तादात्म्यसंबन्धेनैकावच्छेदेनेत्यपि द्रष्टव्यम् । तथाच पूर्ववन्नार्थांतरता
एवं व्यधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमत्यन्ताभावविशेषणं देयम् ।
तेन तस्मादाय नार्थांतरं तथा एतद्दोषवारणायैतत्कालीनत्वमपि तद्विशेषणं
देयम् । नचैतत्तन्तुषु पटसमवाय इति प्रत्यक्षबाध इति वाच्यम् । तस्य
प्रत्यक्षस्य भ्रमप्रमासाधारणतया चंद्रप्रादेशिकत्वप्रत्ययवदप्रमाण्यशंका-
स्कन्दितत्वेन बाधितत्वात् ॥

तदुक्तम्—“अंशिनः स्वांशगात्यन्ताभावस्य प्रतियोगिनः।

अंशित्वादितरांशीवदिगेषैव गुणादिषु ॥” इति ॥

अत्रापि चित्सुखाचार्य्यसम्मतिमाह—तदुक्तमिति । दिगेषैव एष
एव मार्गः रूपं रूपिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिगुणत्वात् स्पर्शवदित्येवं
क्रियादिष्वप्यूहनीयम् ॥

प्रपञ्चमिथ्यात्वे शङ्कासमाधिः ।

नच घटादेर्मिथ्यात्वे सन् घट इति प्रत्यक्षेण

बाधः, अधिष्ठानब्रह्मसत्तायास्तत्र विषयतया घटादेः

सत्यत्वासिद्धेः । नच नीरूपस्य ब्रह्मणः कथं चाक्षु-
षादिज्ञानविषयतेति वाच्यम् ? नीरूपस्यापि रूपादेः
प्रत्यक्षविषयत्वात् । नच नीरूपस्य द्रव्यस्य चक्षु-
राद्ययोग्यत्वमिति नियमः । मन्मते ब्रह्मणो द्रव्यत्वा-
सिद्धेः । गुणाश्रयत्वं समवायिकारणत्वं वा द्रव्यत्वमिति
तेऽभिमतम् । नहि निर्गुणस्य ब्रह्मणो गुणाश्रयता
नापि समवायिकारणता, समवायासिद्धेः ॥

ननूक्तं मिथ्यात्वानुमानं सन् घट इत्यादिप्रत्यक्षबाधितमित्याशंक्य
परिहरति—नचेति । ननु रूपादिहीनस्य ब्रह्मणश्चाक्षुषादिज्ञानविषयत्व-
मनुपपन्नमित्याशंक्य निषेधयति—नच नीरूपस्येति । नीरूपस्य प्रत्यक्षविष-
यत्वं नास्तीति नियमस्य व्यभिचारमाह—नीरूपस्यापीति । विशेषनियम-
माशंक्य परिहरति—नचेति । नियमशरीरस्योक्तरूपत्वेऽपि नास्त्यस्माकं
क्षतिरित्याह—मन्मते इति । ननु कथं ब्रह्मणो द्रव्यत्वं नास्तीति चेत्तत्र
तल्लक्षणद्वयाननुगमादित्याह—गुणेति । निर्गुणस्य “ साक्षी चेता केवलो
निर्गुणश्च ” इत्यादिश्रुत्या निर्गुणत्वेन बोधितस्य ॥

अस्तु वा द्रव्यत्वं ब्रह्मणस्तथापि नीरूपस्य कालस्येव
चाक्षुषादिज्ञानविषयत्वेऽपि न विरोधः । यद्वा त्रिविधं
सत्त्वम्—पारमार्थिकं व्यावहारिकं प्रातिभासिकं च ।
पारमार्थिकं सत्त्वं ब्रह्मणः, व्यावहारिकं सत्त्वमाका-
शादेः, प्रातिभासिकं सत्त्वं शुक्तिरजतादेः । तथा च
घटः सन् इति प्रत्यक्षस्य व्यावहारिकसत्त्वविषयत्वेन
प्रामाण्यम् । अस्मिन्पक्षे च घटादेर्ब्रह्मणि निषेधो न
स्वरूपेण किन्तु पारमार्थिकत्वेनैवेति न विरोधः ।

अस्मिन्पक्षे च मिथ्यात्वलक्षणे पारमार्थिकत्वावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकत्वमत्यन्ताभाव इति विशेषणं द्रष्ट-
व्यम् । तस्मादुपपन्नं मिथ्यात्वानुमानमिति ॥

इत्यनुमानपरिच्छेदः समाप्तः ॥ २ ॥

अस्तु यथाकथंचित् ब्रह्मणोऽपि द्रव्यता तथापि न दोष इत्यभ्युपे-
त्याप्याह-अस्तु वेति । अस्मिन्काले घटो नास्तीति प्रतीतिबलात्काल-
स्येन्द्रियवेद्यत्वम् । यथा स्वीकृतमध्वरमीमांसकैस्तथा तदनन्यथासिद्ध-
प्रतीतिबलात् ब्रह्मणश्चाक्षुषत्वमस्माभिरप्यंगीक्रियते । तथाच ब्रह्मव्यति-
रिक्तचाक्षुषतायामेव महत्त्वे सत्युद्भूतरूपवत्त्वं प्रयोजकमिति भावः । नन्वेवं
तर्ह्यकाशे बलाकेति प्रतीतिबलादाकाशस्यापि चाक्षुषता स्यादित्यरु-
चेराह-यद्वेति । पारमार्थिकत्वव्यावहारिकत्वप्रातिभासिकत्वभेदात् त्रिविधं
विषयभेदादविरोध इत्याह-तथाचेति । सत्त्वत्रैविध्ये सतीत्यर्थः । ननु
अस्मिन् पक्षे निषेधप्रतियोगिनोः सामानाधिकरण्यं सिद्धयति नतु घटादि-
मिथ्यात्वमित्याशंक्याह-अस्मिन्निति । स्वरूपेण व्यावहारिकत्वेन रूपेण ।
तथा चैतत्पक्षे मिथ्यात्वलक्षणे इदं विशेषणं देयमित्याह-अस्मिन्निति ।
मिथ्यात्वानुमानोपपादनमुपसंहरति-तस्मादिति ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य्यबालगोपालतीर्थश्रीपादशिष्यदत्त-

वंशावतंसरामकुमारसूनुधनपतिसूरिसुतशिवदत्तविरचितायां

परिभाषार्थदीपिकायामनुमानपरिच्छेदः समाप्तः ॥ २ ॥

अथोपमानपरिच्छेदः ३.

उपमाननिरूपणम् ।

अथोपमानं निरूप्यते । तत्र सादृश्यप्रमाकरणमुपमानम् ।

अथ क्रमप्राप्तमुपमाननिरूपणं प्रतिजानीते-अथेति । अनुमाननिरूप-
णानंतरमित्यर्थः । तत्रेति । अनुमाननिरूपणानंतरनिरूपणविषयीभूतोप-

माने सतीत्यर्थः। अत्राप्युपमीयतेऽनेनेत्युपमानमिति व्युत्पन्न उपमानशब्दो
लक्षणम् । अव्युत्पन्नस्तु लक्ष्यमित्याशयेनाह—सादृश्येति । सादृश्यप्रमाया
उपमिति प्रमायाः करणमसाधारणकारणमुपमानमित्यर्थः ॥

तथाहि, नगरेषु दृष्टगोपिण्डस्य पुरुषस्य वनंगतस्य
गवयेन्द्रियसन्निकर्षे सति भवति प्रतीतिरयं पिण्डो
गोसदृश इति । तदनंतरं भवति निश्चयः, अनेन
सदृशी मदीया गौरिति । तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां
गवयनिष्ठगोसादृश्यज्ञानं करणम्, गोनिष्ठगवयसा-
दृश्यज्ञानं फलम् ॥

ननूपमानस्य प्रत्यक्षाद्यंतर्भावान्न पृथक्प्रमाणतेति सांख्यादिभिरुक्त-
त्वात्कथमुपमानस्य सादृश्यज्ञानकरणतेत्याशंक्याह—तथाहीति । यथो-
पमानस्य सादृश्यप्रमाकरणत्वं तथा प्रदर्श्यते इत्यर्थः । गोसदृशः
गोभिन्नत्वे सति गोगतभूयोधर्मवान् । तत्र निश्चयद्वयमध्येऽयं पिण्डो
गोसदृश इति गोनिरूपितगवयपिण्डनिष्ठसादृश्यज्ञानं करणम् । अनेन सदृशी
मदीया गौरिति गवयपिण्डनिरूपितगोनिष्ठसादृश्यज्ञानं फलम् । प्रथम-
ज्ञाने जाते सति द्वितीयज्ञानस्योपदर्शनात्तद्विना तदभावादित्यन्वयव्यति-
रेकाभ्यां प्रथमज्ञानस्योपमानत्वं द्वितीयज्ञानस्योपमितित्वमित्यर्थः ॥

नचेदं प्रत्यक्षेण संभवति, गोपिण्डस्य तदेन्द्रियासन्नि-
कर्षात् । नाप्यनुमानेन गवयनिष्ठगोसादृश्यस्यात-
ल्लिङ्गत्वात् ॥

नचास्य प्रत्यक्षेण गतार्थतेत्याह—नचेति । इदं—गवयप्रतियोगिकगो-
निष्ठसादृश्यज्ञानं । तदा गवयपिण्डेनेन्द्रियसन्निकर्षसमये । तथाचेन्द्रियास-
न्निकृष्टगोपिण्डनिष्ठसादृश्यज्ञानं न प्रत्यक्षप्रमाणफलमित्यर्थः । एतेन यत्तु
गवयस्य चक्षुःसन्निकृष्टस्य गोसादृश्यज्ञानं तत्प्रत्यक्षमेवात एव स्मर्य-
माणायां गवि गवयसादृश्यज्ञानं प्रत्यक्षम्, न ह्यन्यद्गविसादृश्यमन्यच्च

गवये भूयोवयवसामान्ययोगो जात्यंतरवर्ती जात्यंतरसादृश्यमुच्यते । सामान्ययोगश्चैकः स चेद्गवये प्रत्यक्षो गव्यपि तथेति नोपमानस्य प्रमाणंतरत्वमस्तीति प्रत्युक्तम् । प्रोक्तविधया सादृश्यैकत्वेऽपि प्रतियोगिधर्मिभेदेन भेदाभ्युपगमादिन्द्रियसन्निकृष्टगवयनिष्ठसादृश्यज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि तदसन्निकृष्टगोनिष्ठस्य तस्य प्रत्यक्षत्वासंभवात् । नाप्यनुमानेनास्य गतार्थतेत्याह—नापीति । नहि मदीया गौरेतन्निरूपितसादृश्यवर्ती गोनिरूपितसादृश्यवत्त्वादस्येत्यनुमातुं शक्यम् । गोनिरूपितगवयनिष्ठसादृश्यस्य गव्यवर्तमानत्वेन पक्षावृत्तितया तल्लिङ्गत्वाभावादित्याह—गवयनिष्ठेति ॥

नापि मदीया गौरेतद्गवयसदृशी, एतन्निष्ठसादृश्यप्रतियोगित्वात् । यो यद्गतसादृश्यप्रतियोगी, स तत्सदृशः । यथा मैत्रनिष्ठसादृश्यप्रतियोगी चैत्रः मैत्रसदृश इत्यनुमानात्तत्संभव इति वाच्यम् ॥

अनुमानांतरेण तत्संभवमाशंक्य परिहरति—नापीति । तत्संभवः गवयनिरूपितगोनिष्ठसादृश्यप्रमासंभवः ॥

एवंविधानुमानानवतोरप्यनेन सदृशी मदीया गौरिति प्रतीतेरनुभवसिद्धत्वात् । उपमिनोमीत्यनुव्यवसायाच्च । तस्मादुपमानं मानान्तरम् ।

इत्युपमानपरिच्छेदः ॥ ३ ॥

अस्त्वेवं यथाकथंचिदनुमानोत्थानं तथापि गोनिष्ठं सादृश्यं नानुमानप्रमेयं तथाभूतानुमानानुत्थानेऽपि निरुक्तज्ञानस्य सर्वानुभवसिद्धत्वादननुमानस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्करणतासिद्धेः । अन्यथा यत्र यत्रानुमानावतरणसंभवस्तस्य तस्यानुमानप्रमेयत्वे प्रत्यक्षसिद्धस्य घटादेरपि तत्प्रमेयतया तत्सिद्धाधायिषया सर्वत्रायं घटः कंबुग्रीवादिमत्त्वात् घटान्तरवदित्येवमादिनानुमानसंभवात्प्रत्यक्षप्रमाणस्याप्यनुमानेऽन्तर्भावः स्या-

दित्याशयेनाह—एवंविधेति । अनुव्यवसायादपि सादृश्यज्ञानमुपमान-
फलमित्याह—उपमिनोमीत्यनुव्यवसायाच्चेति । एतेन योऽप्ययं गोस-
दृशस्य गवयशब्दो वाचक इति प्रत्ययः सोऽप्यनुमानमेव । यो हि शब्दो
यत्र वृद्धैः प्रयुज्यते सोऽसति वृत्त्यन्तरे तस्य वाचको यथा गोशब्दो
गोत्वस्य प्रयुज्यते चैष गवयशब्दो गोसदृश इति तस्यैव वाचक इति
प्रत्युक्तम् । अत एव न तज्ज्ञानमागमस्यापि फलं गवयसदृशी मदीया
गौरिति वाक्यमश्रुतवतोऽपि तथाभूतज्ञानोत्पत्तिदर्शनात्तस्मादुपमानं न
प्रत्यक्षाद्यन्तरगतमित्युपसंहरति—तस्मादिति ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यबालगोपालतीर्थश्रीपादशिष्यदत्ता-
वतंसरामकुमारसूनुधनपतिसूरिसुतशिवदत्तकृतायां वेदांतपरि-
भाषार्थदीपिकायामुपमानपरिच्छेदः समाप्तः ॥ ३ ॥

अथागमपरिच्छेदः ४.

आगमनिरूपणम् ।

अथागमो निरूप्यते ॥

क्रमप्राप्तमागमनिरूपणं प्रतिजानीते—अथेति । उपमाननिरूपणानंतरं
शब्दो निरूप्यत इत्यर्थः ॥

प्रमाणीभूतवाक्यलक्षणम् ।

यस्य वाक्यस्य तात्पर्यविषयीभूतसंसर्गो मानान्तरेण
न बाध्यते तद्वाक्यं प्रमाणम् ॥

शब्दबोधकारणानि ।

वाक्यजन्यज्ञाने च आकांक्षा योग्यताऽऽसत्तयस्ता-
त्पर्यज्ञानं चेति चत्वारि कारणानि । तत्र पदार्थानां
परस्परजिज्ञासाविषयत्वयोग्यत्वमाकांक्षा ॥

तत्रागमप्रमाणं लक्षयति—यस्येति मानांतराबाधिततात्पर्यगोचरीभूत-
पदार्थसंसर्गबोधकवाक्यं शब्दप्रमाणमित्यर्थः । शब्दसमानार्थके प्रमाणा-

स्वरेऽतिव्याप्तिवारणायोक्तम् । वाक्यस्येति वद्विनासिंचेदिति वाक्यस्य प्रमाणतानिरासायोक्तम् । मानांतरेण न बाध्यते इति “स प्रजापतिरात्मनो वषा-मुदसिदत्” इत्यादावव्याप्तिवारणाय तात्पर्यविषयीभूतेत्युक्तम् । मानांतरेणेत्यस्य सजातीयप्रमाणांतरेणेत्यर्थः । साजात्यं च व्यावहारिकतत्त्वावेदकत्वेन बोध्यम् । तेन पारमार्थिकतत्त्वावेदकैः “नेहनानास्ति किंचन” इति वेदांतैः घटानयनादिसंसर्गस्य यागस्वर्गादिसाध्यसाधनभावस्य च बाधेऽपि न क्षतिः । एतेनानुमानात्पृथक्शब्दमनंगीकुर्वतो वैशेषिकाः पराकृता वेदेतव्याः ॥

ते हि लौकिकानि “ गामानय ” इत्यादीनि, वैदिकानि “ज्योति-ष्टोमेन स्वर्गकामोयजेत” इत्यादीनि तात्पर्यविषयपदार्थसंसर्गप्रमापूर्वकाणि योग्यतासत्तिमत्पदकदंबकत्वात्पटमानयेत्यादिवदित्याद्यनुमानेनैवशब्दार्थसिद्धे शब्दो न पृथक् प्रमाणमिति वदन्ति । कथमागमोऽनुमानात्पृथक् प्रमाणमित्याशंक्य योग्यतादिसहकारजनितज्ञानस्यानुमानफलत्वाभावात्तथाभूतज्ञानजनकं वाक्यं पृथक् प्रमाणमवश्यमभ्युपेयमित्याशयेनाह-वाक्यजन्यज्ञाने चेति । तथा चासत्यपि व्याप्तिज्ञाने विद्यमानेष्व्वाकांक्षादिषु संसर्गज्ञानोपलंभान्नागमस्यानुमानेऽन्तर्भावः । क्लृप्तेनानुमानप्रमाणेनैव निर्वाहे पृथक् प्रमाणं न कल्पनीयमिति यद्याग्रहस्तर्हि मनसैव क्लृप्तेन प्रत्यक्षप्रमाणेन निर्वाहादनुमानमप्यतिरिक्तप्रमाणं नाभ्युपेयम् । यद्यनुमिनोमीत्यनुव्यवसायबलादभ्युपेयते तर्हि शब्दादमुमर्थं जानामीत्यनुव्यवसायबलादागमोऽवश्यमभ्युपगंतव्य इति भावः । तात्पर्यज्ञानस्य बहुवादिभिरनंगीकारात्पृथगुपादानं क्रमेणाकांक्षादिस्वरूपमाह-तत्रेति । आकांक्षादिषु चतुर्षु कारणेषु मध्ये ॥

क्रियाश्रवणे कारकस्य कारकश्रवणे क्रियायाः करण-श्रवणे इतिकर्तव्यतायाश्च जिज्ञासाविषयत्वादजिज्ञासोरपि वाक्यार्थबोधात् योग्यत्वमुपात्तम् ॥

कुत एतदित्याशंक्य क्रियादिश्रवणे कारकादेर्जिज्ञासाविषयत्वोपलं-
भात्पदार्थानां परस्परजिज्ञासाविषयत्वयोगत्वमाकांक्षास्वरूपमित्याह-
क्रियेति । आनयेतिक्रियायाः श्रवणे घटमिति कारकस्य जिज्ञासाविष-
यत्वम् घटमिति कारकस्य श्रवणे आनयेति क्रियाया दर्शपूर्णमासाभ्यां
'स्वर्गकामो यजेत' इति स्वर्गकरणश्रवणे 'समिधो यजाति, इडा यजति'
इत्यादीतिकर्तव्यतायास्तच्छ्रवणे करणस्य चेत्यर्थः । ननु लाघवादा-
वश्यकत्वाच्च विषयत्वपर्यंतमेवाऽऽकांक्षालक्षणमस्तु किं योग्यत्वोपादाने-
नेति चेत्तत्राह-अजिज्ञासोरपीति । तथा च जिज्ञासारहितस्य वाक्य-
जन्यज्ञाने पदार्थानां परस्परजिज्ञासाविषयत्वाभावेऽपि तद्योग्यत्वसत्त्वा-
न्नाव्याप्तिरित्यर्थः ॥

तदवच्छेदकं च क्रियात्वकारकत्वादिकमिति नाति-
व्याप्तिः, गौरश्च इत्यादौ ॥

ननु अत्र सास्तीत्याकांक्षाग्राहकं तदवच्छेदकं किमित्याकांक्षायामाह-
तदिति । तथाच गौरश्च इत्यादौ क्रियात्वादेस्तदवच्छेदकस्याभावादा-
कांक्षासत्त्वान्नाव्याप्तिरित्यर्थः ॥

अभेदान्वये च समानविभक्तिकपदप्रतिपाद्यत्वं

तदवच्छेदकमिति तत्त्वमस्यादिवाक्येषु नाव्याप्तिः ॥

ननु तत्संहितेषु नीलमुत्पलं तत्त्वमस्यादिवाक्येष्वकांक्षावच्छेदक-
राहित्यादव्याप्तिरित्याशंक्याह-अभेदान्वय इति । अभेदेनान्वयो यत्र
तत्त्वमस्यादिवाक्येष्ववच्छेद्ययोग्यत्वलक्षणाकांक्षया अनुगतत्वादवच्छेद-
काऽननुगमो न दोषावह इति मंतव्यम् ॥

आकांक्षाप्रसङ्गेन बलाबलाधिकारविचारः ।

एतादृशाकांक्षाभिप्रायेणैव बलाबलाधिकरणे "सा वै-
श्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्योवाजिनम् " इत्यत्र वैश्वदेव-
यागस्यामिक्षान्वित्वेन न वाजिनाकांक्षेत्यादिव्यवहारः ॥

नन्वन्वयबोधाभाव एवाकांक्षा किं न स्यात् ? तस्याः प्रागभावात्मकतया शाब्दज्ञानकारणत्वेन क्लृप्तत्वादित्याशङ्क्यैवंविधाकांक्षाभिप्रायेणैव मीमांसकैः श्रुतिलिंगादिबलाबलाधिकरण आकांक्षाया व्यवहृतत्वात् मेवमित्याह-एतादृशेति । तथा च तृतीयाध्यायतृतीयपादस्थजैमिनिसूत्रं “ श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानं समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात् ” इति । अत्र श्रुत्यादीनामेकविषयत्वसमवायेन विरोधे सति कस्य प्राबल्यं कस्य दौर्बल्यमिति चिन्त्यते । तत्र निरपेक्षो रवः श्रुतिः यथा-‘ व्रीहीनवहन्ति ’ इत्यत्र क्रियाफलभागित्वं कर्मत्वं बोधयन्ती द्वितीया श्रुतिर्निरपेक्षैव व्रीहीणामवघातशेषत्वं प्रतिपादयति । अर्थविशेषप्रकाशनसायर्थ्यं लिंगम् । यथा ‘ बर्हिर्देवसदनं दामि ’ इत्यस्य मंत्रस्य लवनार्थप्रकाशकतया बर्हिर्लवने विनियोगः परस्पराकांक्षावशात्क्वचिदेकस्मिन्नर्थे पर्यवसितानि पदानि वाक्यम्, यथा-“ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्वपामि ” इत्यत्र लिंगेन निर्वापे विनियुज्यमानस्य समवेतार्थभागस्यैकवाक्यबलेन देवस्यत्वेत्यादिभागस्य विनियोगः ॥ लब्धवाक्यभावानां पदानां कार्यान्तरापेक्षया वाक्यान्तरेण संबंधे आकांक्षापर्यवसन्नं प्रकरणम् । यथा ‘ समिधो यजति ’ यजइत्यादेर्दर्शपूर्णमासकथंभावाकांक्षायां पठनाच्छेषत्वम् । क्रमः स्थानमनेकस्याम्नातस्य सन्निधिविशेषाम्नानं यथा-‘ दधिर्देवसि ’ इत्यत्राग्नेयाग्नीषोमीयोपांशुयागाः क्रमेण ब्राह्मणे विहिताः मन्त्रभागेऽपि क्रमेण मन्त्रत्रयं पठितम् । तत्राग्नेयाग्नीषोमीययोर्लिंगेनैव द्वयोर्विनियोगसिद्धिः । दधिर्देवसीत्यत्र तु न लिंगादिविनियोजकमस्ति किंतु यस्मिन्प्रदेशे ब्राह्मणे उपांशुयागविधानं तस्मिन्नेव प्रदेशे मंत्रेऽप्यस्य पाठ इति क्रमादुपांशुयागानुमंत्रणेऽस्य विनियोगः ॥ ‘ योगबलं समाख्या यथा हौत्रम् ’ ‘ औद्गात्रमित्यादौ ’ होतुरिदं हौत्रमित्यादियोगबलेन हौत्रादिसमाख्यानि कर्माणि हौत्रादिभिर्गुष्ठेयानि प्रकृते श्रुतिवाक्यविरोधे

१ समवेतार्थभागस्य लिंगेन निर्वापे विनियुज्यमानस्याग्नयेजुष्टं निर्वपामीति मन्त्रस्य संबंधी यो देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामिति भागस्तस्यैकवाक्यत्वबलेन विनियोग इति । २ दधिर्देवसीतिपाठान्तरम् । दधिर्घातकमायुधमिति माधवः ।

वाक्यदौर्बल्योदाहरणं तस्मै पयसि दध्यानयाति सा वैश्वदेव्यामिक्षावा-
जिभ्यो वाजिनमिति । तत्र वाजिनस्य किं विश्वेदेवाङ्गत्वं किं वा जि-
सङ्गकदेवताङ्गत्वमिति संशये वाजमन्नमामिक्षा तदेषामस्तीति व्युत्पत्त्या
वाजिपदस्य विश्वेदेवपरत्वात् वाजिभ्यो वाजिनमिति वाक्याद्वाजिनस्य
विश्वेदेवताङ्गत्वमवगम्यते । न चामिक्षया वाजिनबाधः किंतु तथा सह
विकल्पः समुच्चयोवेति प्राप्ते, सिद्धांतः—नतावद्वाजिनस्य विश्वेदेवाङ्गत्वं
वैश्वदेवीति तद्धितश्रुत्याऽऽमिक्षया तेषां संबंधस्यौचित्यादस्येति सर्वनामार्थं
तद्धितस्य स्मृतत्वात्सर्वनाम्नश्च सन्निहितविशेष्यसमर्पकत्वादामिक्षायाः
श्रुतत्वेन तद्धितवाच्यत्वात् एवं च न विकल्पसमुच्चयौ कल्प्यौ, विश्वेदे-
वसंबंधवत्यामिक्षया वाजिनाकांक्षाभावादिति ॥

ननु तत्रापि वाजिनस्य जिज्ञासाऽविषयत्वेपि तद्यो-
ग्यत्वमस्त्येव । प्रदेयद्रव्यत्वस्य यागनिरूपितजिज्ञा-
साविषयतावच्छेदकत्वादिति चेत्, न,—स्वसमान-
जातीयपदार्थान्वयबोधविरहसहकृतप्रदेयद्रव्यत्वस्यैव
तदवच्छेदकत्वेन वाजिनद्रव्यस्य स्वसमानजातीया-
मिक्षाद्रव्यान्वयबोधसहकृतत्वेन तादृशावच्छेदका-
भावात् ॥

ननु भवदभिमतस्याकांक्षालक्षणस्य वाजिनेऽपि सत्त्वात्कथमुक्तत-
त्रैराकांक्ष्यव्यवहारो भवदुक्ताकांक्षासंभवादित्याशयेन शङ्कते—नन्विति ।
तत्रापि सा वैश्वदेव्यामिक्षेत्यादावापि यागनिरूपितजिज्ञासाविषयत्वा-
वच्छेदकस्य प्रदेयद्रव्यत्वस्य सत्त्वादित्याह—प्रदेयेति । प्रदेयद्रव्यत्वस्य
तदवच्छेदकत्वे जनितान्वयबोधादपि वाक्यात्पुनरन्वयबोधापत्तेः । स्वस-
मानजातीयेत्यादिविशेषणविशिष्टस्य तस्य तत्त्वाङ्गीकाराद्वाजिने तदसत्त्वा-
दुक्तलक्षणासंगमान्नोक्तदोष इत्याशयेन परिहरति—नेति । समभिव्या-
हृतपेदेन स्मारितो यः स्वसमानजातीयः स्वसदृशः पदार्थस्तदन्वयबोधविर-

हेण सहकृतं यत्प्रदेयद्रव्यत्वं तस्यैव तदवच्छेदकत्वेन यागनिरूपितजिज्ञासा-
विषयत्वावच्छेदकत्वेन वाजिनद्रव्यस्य स्वसदृशामिक्षापदार्थान्वयबोध-
सहकृतत्वेन तद्विरहसहकृतप्रदेयद्रव्यत्वरूपावच्छेदकाभावादित्यर्थः ॥

**आमिक्षायां तु नैवं वाजिनान्वयस्य तदानुपस्थित-
त्वात् । उदाहरणान्तरेष्वपि दुर्बलत्वप्रयोजक आकां-
विरह एव द्रष्टव्यः ॥**

नन्वस्तु वाजिनपदार्थेनैवान्वयबोधस्तथा चामिक्षायामेव तादृशावच्छे-
दकाभावः किं नस्यादित्याशंक्याह—आमिक्षायां त्विति । प्रथमश्रुतामिक्षा-
न्वयबोधकाले वाजिनान्वयबोधस्योत्थानाभावादिति हेतुमाह—वाजिनेति ।
यथा श्रुतिवाक्यविरोधे वाक्यदौर्बल्यप्रयोजकआकांक्षाविरहस्तथोदाहर-
णान्तरेष्वपि स एवेत्यतिदिशति—उदाहरणान्तरेष्वपीति । तत्र श्रुतिलिंग-
विरोधे लिंगदौर्बल्यं यथा ‘ ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते ’ इति श्रूयते
तत्र संशयः किं ‘ कदाचनस्तरौरसिनेन्द्रसश्चसिदाशुषे ’ इत्यसावृगैंद्री तेनेन्द्र-
मंत्रेणेंद्र उपस्थेय उत गार्हपत्य इति । भो इंद्र कदाचिदपि घातको न भवसि
किं त्वाहुतिदत्तवते यजमानाय प्रीयसे इति इंद्रप्रकाशनसामर्थ्याल्लिंगा-
दिंद्र उपस्थेय इति प्राप्ते, सिद्धांतः—गार्हपत्यमिति प्रत्यक्षश्रुत्या गार्हपत्यो-
पस्थाने विनियुक्तस्य मंत्रस्य पुनर्विनियोगाकांक्षाया अनुदयाद्विनियो-
जकं लिंगं न प्राप्नोति येनेन्द्रोपस्थाने मंत्रो विनियुज्येतेति । लिंगवाक्ययो-
र्विरोधे वाक्यदौर्बल्यं यथा दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते ॥ ‘ स्योनं ते सदनं
कृणोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि तस्मिन्सीदामृते प्रतितिष्ठ
व्रीहीणां मेधसुमनस्यमानः ’ इति भो पुरोडाश तव समीचीनं स्थानं करोमि
तच्च स्थानं घृतस्य धारया सुष्ठु सेवितुं योग्यं कल्पयामि भो व्रीहिसार-
भूत त्वं समाहितमनस्कस्तस्मिन्समीचीने स्थाने उपविश तत्र स्थिरो
भवेत्यर्थः ॥ तत्रायं सर्वोपि मंत्रः—स्थानकरणे पुरोडाशस्थापने च
विनियुज्यते किंवाद्द्वयमुभयत्र व्यवस्थितमिति संशये, तस्मिन्नित्यनेन
तच्छब्देन प्रकृतवाचिना पूर्वोत्तरार्द्धयोरेकवाक्यत्वे सति मंत्रद्वयाभावा-
त्सर्वोप्ययं मंत्रः स्थानकरणस्य पुरोडाशस्थापनस्य चांगं तत्र सर्वेणानेन

मंत्रेण स्थानं कर्तव्यमिति विनियोजिका श्रुतिः कल्पनीया । तथा सर्वेण मंत्रेण पुरोडाशः स्थापनीय इत्यपि कल्पनीया । सद्नांगत्ववत्प्रतिष्ठापनांगत्वस्यापि तद्वाक्यबोधितत्वादिति प्राप्ते, सिद्धांतः—पूर्वोत्तरार्द्धयोः परस्परा न्वयेन संपन्नस्यैकवाक्यस्योत्तरार्द्धस्य सदनकरणे शक्तिमकल्पयित्वा सर्वमंत्रस्य सदने विनियोक्तुमनर्हत्वात् पूर्वार्द्धस्य स्थापने शक्तिमकल्पयित्वा स्थापने सर्वमंत्रस्य विनियोक्तुमनर्हत्वाच्च लिंगकल्पनव्यवधाने श्रुतिं प्रति वाक्यं विप्रकृष्यते । प्रत्यक्षं तु लिंगद्वयं सन्निकृष्यते, तथाच लिंगेन वाक्यबाधादूर्ध्वद्वयमुभयत्र व्यवस्थिमिति अत्राप्याकांक्षाविरह एव वाक्यस्य दौर्बल्यप्रयोजक इति वाक्यप्रकरणयोर्विरोधे प्रकरणदौर्बल्यम् । यथा सूक्तवाक्ये श्रूयते—“अग्नीषोमाविदं हविरजुषेतामवीवृधेतामहोज्यायोक्रांताम् । इन्द्राग्नी इदं हविरजुषेतामवीवृधेतामहोज्यायोक्रांताम् ” इत्यादि । तत्र संशयः, देवतापदैकवाक्यताभूतानीदं हविरजुषेतामित्यादीनि यानि पदानि तानि किं ततोविच्छिद्यान्यत्रापि प्रकरणाविशेषात्प्रयोक्तव्यानि उत तत्तद्देवतापदेनैकवाक्यतया तद्देव व्यवस्थितानीति । तत्र देवतावाचकाग्नीषोमादिपदं पौर्णमास्यादिकाले यथादैवतं विभज्य प्रयुज्यते । यत्विदं हविरित्यादिकमवशिष्टं पदजातं तदग्नीषोममंत्रगतमप्यमावास्यायामग्नीषोमपदपरित्यागेन पठनीयम् । तथा इन्द्राग्नीमंत्रगतमपि पौर्णमास्यामिन्द्राग्नीपदपरित्यागेन पठनीयम् । तथा सत्येषां मंत्रभागानां सर्वशेषत्वबोधको दर्शपूर्णमासपाठोऽनुगृह्यते इति प्राप्ते, सिद्धांतः—अग्नीषोममंत्रशेषस्येन्द्राग्नीपदान्वयाश्रवणात्प्रकरणेन प्रथमं तदन्वयरूपवाक्यं कल्पनीयम् । तेन च वाक्येनेन्द्राग्नीप्रकाशनसामर्थ्यरूपं लिंगं कल्प्यते । तेन चानेन मंत्रभागेनेन्द्राग्नीविषया क्रियाऽनुष्ठेयेति विनियोजिका श्रुतिः कल्प्यते, ततः प्रकरणविनियोगयोर्मध्ये त्रिभिर्व्यवधानं भवति । अग्नीषोमपदान्वयरूपं वाक्यं श्रूयमाणत्वाल्लिंगश्रुतिभ्यामेव व्यवहियते । तस्माद्वाक्येन प्रकरणस्य बाधितत्वात्तच्छेषस्तत्रैव व्यवतिष्ठते । अत्रापि विच्छिद्यान्यत्राप्रयोगे आकांक्षाविरह एव कारणम् । स्थानप्रकरणयोर्विरोधे स्थानदौर्बल्यं यथा राजसूये बहवः पश्विष्टिसोमयागाः सर्वे फलवंतः समप्रधानाः । तत्राभिषेचनीयो नाम सोमयागः तत्सन्निधौ विदेवनादयः

समाम्नाताः अक्षैर्दीव्यति राजन्यं जिनाति शौनःशेषमाख्यापयति
 इति जिनाति जयाति बहुचब्राह्मणे समाम्नातं शुनःशेषविषयमाख्यानं
 शौनःशेषम् । तत्र संशयः, ते विदेवनादयः किं सर्वस्य राजसूयस्यांगमुता-
 भिवेचनीयस्यैवेति । तत्र सन्निधिवशाद्विदेवनादयोऽभिवेचनीयाङ्गमिति
 प्राप्ते, राद्धांतः । राजसूयस्य कथंभावाकांक्षायामनुवृत्तायां विहिता विदे-
 वनादयः प्रकरणेन राजसूयशेषा राजसूयश्च बहुयागात्मक इति तत्रत्य-
 सर्वयागशेषभूतं विदेवनादिकम् । नचाभिवेचनीयस्य काचिदाकांक्षा-
 विदेवनादिष्वस्ति ज्योतिष्टोमविकृतित्वेनातिदिष्टैः प्राकृताङ्गैरेव तदाकां-
 क्षानिवृत्तेरिति । स्थानसमाख्ययोर्विरोधे समाख्यादौर्बल्यम् । यथा पौरो-
 डाशिकसमाख्याते दर्शपूर्णमासकांडे सान्नाय्यपात्रशुंघनं समाख्यातम् ।
 तत्र ' शुंघध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्याया ' इति मंत्रोदाहरणम् । स किं
 पुरोडाशपात्रांगमुत सान्नाय्यपात्रांगमिति संशये पौरोडाशिकमिति समा-
 ख्याते कांडे पठितत्वात्समाख्यया पुरोडाशकांडांगानामुलूखलजुह्वा-
 दीनामपि शोधनेऽङ्गमिति प्राप्ते सिद्धांतः । पौरोडाशिकमिति समा-
 ख्यायां प्रकृतिः पुरोडाशमभिधत्ते तद्धितप्रत्ययश्चकाण्डम् । नचैतावता
 कृत्स्नपुरोडाशपात्राणां सन्निधिरत्र प्रत्यक्षोऽस्ति किंत्वर्थात्प्रकल्प्यस्त-
 स्मात्काण्डसमाख्यया सन्निधिं परिकल्प्य तत्सन्निध्यन्यथानुपपत्त्या
 परस्पराकांक्षारूपकृत्स्नपात्रप्रकरणं कल्पयित्वा वाक्यलिङ्गश्रुतीः परि-
 कल्प्य तथा श्रुत्या विनियोग इति समाख्यायां विप्रकर्षः । सान्नाय्य-
 पात्राणां शोधनमंत्रसन्निधिस्तु प्रत्यक्षः । इध्माबर्हिःसम्पादनस्य मुष्टि-
 निर्वापस्य चान्तराले सान्नाय्यपात्राणां देश उक्तः । मंत्रश्चेध्माबर्हिर्नि-
 र्वापविषययोर्मंत्रानुकयोर्मध्यमेऽनुवाके पठ्यते । तेन च प्रत्यक्षसन्निधिना
 प्रकरणादीनां चतुर्णामेवकल्पनात् सन्निधिः सन्निकृष्यते । तस्मात्क्रमेण
 समाख्यां बाधित्वा सान्नाय्यपात्रशोधनांगमेव मंत्रः स्थानं सन्निधिः क्रम
 इत्यनर्थांतरमिति ॥

योग्यतादिविचारः ।

योग्यता च तात्पर्यविपर्ययीभूतसंसर्गबाधः । वह्निना
 सिंचतीत्यादौ तादृशसंसर्गबाधान्न योग्यता । “ स

प्रजापतिरात्मनो वपासुदसिदत्” इत्यादावपि तात्पर्यविषयीभूतपशुप्राशस्त्याबाधात् योग्यता । तत्त्वमस्यादिवाक्येष्वपि वाच्याभेदबाधेऽपि लक्ष्यस्वरूपाभेदे बाधाभावात् योग्यता ॥

योग्यतां लक्षयति—योग्यतेति । एतावलक्षणाभिधानफलमाह—
अहिनेति । तथाप्यस्तु संसर्गबाधो योग्यतेत्याशंक्याह—स प्रजापति
रिति । एवं च सांप्रदायिकतत्त्वमस्यादिवाक्यार्थोऽप्युपपन्न इत्याह—
तत्त्वमस्यादीति ॥

आसत्तिश्च अव्यवधानेन पदजन्यपदार्थोपस्थितिः
मानान्तरोपस्थापितपदार्थस्यान्वयबोधाभावात्पदज-
न्येति । अत एवाश्रुतपदार्थस्थले तत्तत्पदाध्या-
हारः द्वारमित्यादौ ‘पिधेहि’ इति॥ अत एव ‘इषे त्वा’
इत्यादिमंत्रे ‘छिनन्नि’ इति पदाध्याहारः । अत एव
विकृतिषु “सूर्याय जुष्टं निर्वपामि” इति पद-
प्रयोगः ॥

क्रमप्राप्तमासत्तिं लक्षयति—आसत्तिश्चेति । पदजन्येत्यस्य प्रयो-
जनमाह—मानान्तरेति । यतो मानान्तरोपस्थापितपदार्थस्यान्वयं बोधो
नास्त्यत एवाश्रुतपदार्थस्थलेऽन्वयबोधयोग्यपदार्थोपस्थापकपदाध्या-
हारः संगच्छते इत्याह—अतएवेति । अत एव वेदेऽपि तादृशपदाध्याहार
इत्याह—अत एवेति । द्वितीयाध्याये चिन्तितं समेषु वाक्यभेदः । यत्र
कर्मसमवेतार्थप्रकाशकम् ऊनिर्वपामीत्यादिपदमस्ति तत्र सुगमं परिमा-
णम् । यत्र तु समवेतार्थपदाभावेन लौकिकविनियोगाभावे वाचनिको
विनियोगः स्वरूपतो गम्यते । यथा—‘इषे त्वोर्जेति’ तत्र संशयः, किं
प्राग्दृष्टार्थमंत्रावधेरेकमंत्रत्वमुत यावदेव मिथः संबन्धमिषेत्वेति तावदेकं

यजुरन्यच्च यजुरंतरमिति इषेत्योर्जेत्वेत्यत्र सोऽयं पदसमुदाय एको मंत्रः तस्यादृष्टार्थत्वेनैकस्यैवादृष्टस्य कल्पने लाघवात् । नचोरुप्रथस्वेत्यादि-मंत्रवदनुष्ठेयार्थस्मारकता संभवति क्रियापदाभावेन तदर्थप्रतीत्यभावा-दिति प्राप्ते. राद्धांतः-इषेत्योर्जेत्वेत्यादौ यजुर्भेदः इषेत्वेति ' छिनत्ति ' ' ऊर्जेत्वा ' इत्यनुमार्ष्टीति पलाशशाखायाः छेदनमार्जनयोर्विनियोगात् ततस्तदनुसारेण छिनन्नि अनुमाज्जर्मीत्यर्थभेद इति अतएव मानान्तरे-त्याद्युक्तहेतोरेव नवमाध्यायप्रथमे पादे स्थितं गुणशब्दस्तथेति चेदिति देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेभिनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्रये जुष्टं निर्व-पामीति मंत्रे सवित्रश्विपूषशब्दानां विकृतिषूहाभावः उक्तस्तत्राग्निश-ब्दोपि किमसमवेतवचनो नोहितव्य उत समवेतवचन ऊहितव्य इति । संशये देवतान्तरवाचिसवित्रादिशब्दवदग्निशब्दस्यापि निर्वापस्तावकत्वेन पाठान्नोहनीय इति प्राप्ते, राद्धांतः-सवित्रादिशब्दानां कर्मण्यसमवेतार्थ-त्वेनाग्निशब्दस्य चाग्नेये कर्मणि समवेतार्थत्वेन दृष्टांतवैषम्यादूहनीय इति । ननु निर्वापात्पूर्वं हविषो जुष्टत्वाभावात्तद्योगादग्निशब्दोपि न स्यादिति चेन्न, जुष्टं यथाभवाति तथा निर्वपामीति क्रियाविशेषणत्वेन भविष्यज्जो-षणपरत्वे सति समवेतार्थत्वात्तस्मात्सौर्ययागे सूर्याय जुष्टं निर्वपामीत्ये-वमूहनीयमिति ॥ १० ॥

पदार्थो द्विविधः ।

**पदार्थश्च द्विविधः-शक्यो लक्ष्यश्चेति । तत्र शक्ति-
र्नाम पदानामर्थेषु मुख्यावृत्तिः, यथा घटपदस्य पृथु
बुधोदराद्याकृतिविशिष्टे वस्तुविशेषे वृत्तिः । सा च**

१ गुणशब्दः जुष्टशब्दार्थे गुणभूताग्न्यादिवाचकः शब्दः तथा सवित्रादि-
शब्दवत्स्तावकः जुषधातोः कर्मणि भूतार्थनिष्ठा विहिता तथा च जुषधातोर्भक्षण-
मर्थः । अग्रये इति तादर्थ्ये चतुर्थी । अग्निकर्तृकभूतकालीनभक्षणकर्मीभूतहविः
कर्मकनिर्वापं भावयामीति वाक्यार्थो वाच्यः । सच बाधितः निर्वापकालेऽग्निक-
र्तृकभक्षणस्य भूतत्वाभावादतः स्तुत्यर्थः । इति विकृतौ तस्यापि नोह इतिभावः ।

शक्तिः पदार्थान्तरम् । सिद्धान्ते कारणेषु कार्यानु-
कूलशक्तिमात्रस्य पदार्थान्तरत्वात् ॥

पदजन्यपदार्थोपस्थितिरित्युक्तम् । तत्र पदार्थः कतिविध इत्यपे-
क्षायामाह—पदार्थश्चेति । पदानिष्ठशक्तिविषयः शक्यः पदवृत्तिलक्षणावि-
षयो लक्ष्यः । गौण्यावृत्तेः लक्षितलक्षणायामन्तर्भावस्य वक्ष्यमाणत्वादवृत्ते-
र्द्वैविध्यात्पदार्थद्वैविध्यम् । केवललक्षणायाश्च गौण्यनन्तर्भावाच्छक्यो
लक्ष्यश्चेति विभाग इति भावः । तयोः शक्तिलक्षणानिरूपणाय तन्निरूप-
णत्वाच्छक्यस्वरूपावगमार्थमादौ शक्तिं निरूपयति—तत्रेति । तयोः शक्य-
लक्ष्ययोः शक्यविशेषणीभूताशक्तिरित्यर्थः । अर्थेषु वृत्तिः अर्थविषयणी
वृत्तिः । पदानां कार्यान्वितेष्वेवार्थेषु वृत्तिं वदतां प्राभाकराणां निराकरि-
ष्यमाणत्वादाह—अर्थेष्विति । लक्षणायामतिव्याप्तिवारणायामाह—मुख्येति ।
उदाहरति—यथेति । पृथु विपुलं च तद् बुध्नं च वर्तुलं च यदुदरं तदा-
दिर्यस्य ग्रीवादेस्तदाकृतिविशिष्ट इत्यर्थः । शक्तिः संकेतः स च परमेश्व-
रच्छा अनेन पदेनायमर्थो बोद्धव्य इत्येवंरूपा नतु पदार्थांतरं मानाभावा-
दिति नैयायिकाः, तन्निराचष्टे—सा चेति । येषां मते शक्तिमात्रस्य पदार्था-
ंतरता तेषां मते पदानिष्ठा शक्तिः पदार्थांतरमिति किमु वक्तव्यमित्याह—
सिद्धान्त इति । तथाच शक्तेः पदार्थांतरत्वे दाहादिलक्षणकार्यानुपपत्ति-
रेव प्रमाणं प्रतिबन्धकाभावस्य भावतया न हेतुत्वं दाहादिकार्यं बहि-
निष्ठस्वानुकूलशक्तिपूर्वकं कार्यत्वाद्वद्वदितिभावः । उपलक्षणमेतत् ।
“ परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते ” “ शक्तयः सर्वभावानामचिंत्याज्ञान-
गोचराः ” इत्यादिश्रुतिस्मृतिवचनान्यापि पृथक्शक्तिसद्भावे मानामित्यर्थः ॥

सा च तत्तत्पदजन्यपदार्थज्ञानरूपकार्यानुमेया तादृ-
शशक्तिविषयत्वं शक्यत्वम् । तच्च जातेरेव, न
व्यक्तेः, व्यक्तीनामानन्त्येन गुरुत्वात् । कथं
तर्हि गवादिपदाद्यक्तिभानमितिचेत् जातेर्न्यक्तिसमा-
नसंवित्संवेद्यत्वादिति ब्रूमः ॥

ननु सन्तु कारणेषु कार्यानुमेयाः शक्तयः, प्रकृते केन कार्येण पद-
निष्ठाशक्तिरनुमीयत इत्यपेक्षायामाह-साचेति । पदार्थज्ञानं पदनिष्ठस्वा-
नुकूलशक्तिपूर्वकम्, पदजन्यपदार्थज्ञानरूपकार्यत्वादित्येवमनुमेयेत्यर्थः ।
एवं शक्तिं निरूप्य शक्यं लक्षयति-तादृशेति । उक्तलक्षणशक्तिविष-
यत्वम् । तच्च शक्यत्वं जातेर्व्यक्तेर्वा ? इत्यपेक्षायामाह-तच्चेति । जाति-
रत्रानुगतो धर्मः परैर्जातिशब्देन व्यवहियमाणः । तेन जातित्वोपाधित्व
परिभाषायाः सर्वप्रमाणागोचरत्वोक्तिविरोधो न शक्यः । तत्र हेतुमाह-
व्यक्तीनामिति । ननु अनुगतधर्मस्य शक्यत्वाभ्युपगमे “ गामानाय,
पशुमालभेत् ” इति गवादिपदाद्व्यक्तिभानं न स्यादित्याशङ्कते-कथ-
मिति । यद्यपि जातिरेव शक्या तथापि धर्मतद्वतोस्तादात्म्यादेक-
संविति वेद्यत्वाद्व्यक्तिसमानसंविति संवेद्यजातिभानसमये व्यक्तिभान-
मविरुद्धमित्याह-जातेरिति ॥

पदशक्तिविचारः ।

यद्वा गवादिपदानां व्यक्तौ शक्तिः स्वरूपसती, नतु
ज्ञाता हेतुः । जातौ तु ज्ञाता न व्यक्त्यंशे, शक्तिज्ञान-
मपि कारणं गौरवात् ॥

ननु पदाद्व्यक्तिसंविदेव दुर्लभा, तत्प्रयोजकशक्तेरभावादित्यरुचेराह-
यद्वेति । स्वरूपसती स्वरूपेणैव वर्तमाना । व्यक्तिबोधकगवादिपद-
निष्ठसामर्थ्यस्वरूपमस्त्येवेत्यर्थः । व्यावर्त्यमाह-न त्विति । गवादिपदा-
द्व्यक्तिभानार्थं गवादिपदानां व्यक्तौ शक्तिरस्तीति ज्ञानं नापेक्षित-
मित्यर्थः । एतदेव स्पष्टयति-जाताविति । गवादिपदानां जातौ शक्ति-
रिति ज्ञाता जातिभानहेतुरित्यर्थः । व्यक्तिभाने शक्तिः कारणम्, नतु
तज्ज्ञानमपीत्याह-नेति । तत्र हेतुमाह-गौरवादिति । उभयत्र शक्ति-
ज्ञानस्य कारणत्वकल्पने गौरवात् ॥

जातिशक्तिमत्त्वाज्ञाने सति व्यक्तिशक्तिमत्त्वज्ञानं
विना व्यक्तिधीविलंबाभावाच्च । अत एव न्यायमते-

ऽप्यन्वये शक्तिः स्वरूपसतीति सिद्धान्तः । ज्ञायमान-
शक्तिविषयत्वमेव वाच्यत्वमिति जातिरेव वाच्या ॥

ननु आवश्यकत्वादौरेवं न दोषावहमित्याशंक्याह—जातीति । यतः
शक्तिज्ञानं विनैव यस्य ज्ञानं तज्ज्ञानार्थशक्तिज्ञानकल्पनमनुचितम् ।
नैयार्थिकैर्गवादिपदार्थस्य पदार्थांतरान्वये शक्तिः स्वरूपसती स्वीकृते-
त्याह—अतएवेति । नन्वेवं तर्हि व्यक्तिरपि शक्या ‘ शक्तिविषयत्वं
शक्यत्वम् ’ इत्युक्तत्वाद्यक्तौ च शक्तेः स्वीकारात् । तथाच जातेर्व्य-
क्तेश्च शक्यत्वे गौरवमित्याशंक्यास्मिन्पक्षे ज्ञायमानशक्तिविषयत्वं न
तु शक्तिविषयत्वमतो नोक्तदोष इत्याह—ज्ञायमानेति ॥

अथवा व्यक्तेर्लक्षणयावगमः । यथा ‘ नीलो घटः ’
इत्यत्र नीलशब्दस्य नीलगुणविशिष्टे लक्षणा तथा
जातिवाचकस्य तद्विशिष्टे लक्षणा । तदुक्तम्—
“ अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थः ” इति । एवं शक्यो
निरूपितः ॥

ननु व्यक्तेरशक्यत्वे तत्र शक्तिकल्पनमपि वृथा, तज्ज्ञानस्य लक्ष-
णयैव संभवादन्वयस्य च वाक्यगम्यत्वेन पदशक्त्यविषयत्वादित्यरुचेः
पक्षांतरमाह—अथवेति । तथाच गवादिपदस्य जातौ शक्तिः । तद्विशिष्ट-
व्यक्तौ लक्षणोति भावः । केवलस्य शक्तिगम्यत्वं विशिष्टस्य लक्ष-
णागम्यत्वं क्व दृष्टमित्यपेक्षायामाह—यथेति । अत्र मीमांसकसम्मतिमाह—
तदुक्तमिति । अनन्यलभ्यो लक्षणादिना लभ्यो यो न भवति स शब्दार्थः ।
शब्दशक्तिगम्य इत्यर्थः । शक्यनिरूपणमुपसंहरति—एवमिति ॥

लक्ष्यनिरूपणम् ।

अथ लक्ष्यपदार्थो निरूप्यते । तत्र लक्षणाविषयो
लक्ष्यः । लक्षणा च द्विविधा—केवललक्षणा, लक्षित-

लक्षणा चेति । तत्र शक्यसाक्षात्संबन्धः केवललक्षणा ।
 यथा—“ गंगायां घोषः ” इत्यत्र प्रवाहसाक्षात्संब-
 धिनि तीरे गङ्गापदस्य केवललक्षणा । यत्र शक्यपर-
 म्परासंबन्धेनार्थान्तरप्रतीतिस्तत्र लक्षितलक्षणा, यथा—
 “ द्विरेफपदस्य रेफद्वये शक्तस्य भ्रमरपदघटितपर-
 म्परासंबन्धेन मधुकरे वृत्तिः ” । गौण्यपि लक्षित-
 लक्षणैव । यथा—“ सिंहो माणवकः ” इत्यत्र सिंह-
 शब्दवाच्यसंबन्धिक्रौय्यादि तत्संबन्धेन माणव-
 कस्य प्रतीतिः ॥

लक्षस्य शक्यनिरूपणायत्तनिरूपणत्वात्तन्निरूपणानन्तरं लक्ष्यपदार्थ-
 निरूपणं प्रतिजानीते—अथेति । तत्र—शक्यनिरूपणानन्तरनिरूपण-
 विषयीभूते लक्ष्ये सति । तथाभूतनिरूपणविषयीभूतो लक्ष्यो लक्षणाविषय
 इति वा । लक्ष्यज्ञानस्य लक्षणाज्ञानाधीनत्वात्तां निरूपयति—लक्षणेति । तत्र
 केवललक्षणालक्षितलक्षणयोर्मध्ये उदाहरणमाह—यथेति । यथा—‘गंगायां
 घोषः’ इत्यस्मिन् वाक्ये गङ्गापदवाच्यप्रवाहेण साक्षात्संबन्धवति तीरे
 गङ्गापदस्य केवललक्षणावृत्तिः । लक्षितलक्षणां लक्षयति—यत्रेति ।
 शक्यपरम्परासंबन्धो लक्षितलक्षणेत्यर्थः । एतदुदाहरणमाह—यथेति ।
 यथा द्विरेफपदस्य शक्यरेफद्वयघटितभ्रमरपदद्वारा तदर्थे वृत्तिरित्यर्थः ।
 ननु पदार्थश्च द्विविध इत्युक्तवृत्तिद्वैविध्यनिरूपणमयुक्तम् । गौण्यावृत्ते-
 विद्यमानतया वृत्तेस्त्रैविध्येन पदार्थस्य त्रैविध्यादित्याशङ्क्य गौण्या वृत्ते-
 लक्षितलक्षणान्तर्भावान्नोक्तदोष इत्याशयेनाह—गौण्यपीति । तल्लक्षणं
 गौण्यां योजयति—सिंह इति ॥

लक्षणविचारः ।

प्रकारान्तरेण लक्षणा त्रिविधा—जहल्लक्षणा, अजह-
 ल्लक्षणा, जहदजहल्लक्षणा चेति । शक्यमनन्तर्भाव्यम्,

यत्रार्थान्तरप्रतीतिस्तत्र जहल्लक्षणा । यथा—“ विषं भुंक्ष्व ” इत्यत्र स्वार्थं विहाय शत्रुगृहे भोजननिवृत्ति-
लक्ष्यते । यत्र शक्यार्थमन्तर्भाव्यैवार्थांतरप्रतीतिस्त-
त्राजहल्लक्षणा । यथा—“ शुक्लो घटः ” इत्यत्र हि
शुक्लशब्दः स्वार्थं शुक्लगुणमन्तर्भाव्यैव तद्वति द्रव्ये
लक्षणया वर्तते । यत्र हि विशिष्टवाचकः शब्दः एक-
देशं विहाय एकदेशे वर्तते तत्र जहदजहल्लक्षणा ।
यथा—“ सोऽयं देवदत्तः ” इति । अत्र हि पदद्वय-
वाच्ययोर्विशिष्टयोरैक्यानुपपत्त्या पदद्वयस्य विशे-
ष्यमात्रपरत्वम् ॥

प्रकारान्तरेण लक्षणां विभजते—प्रकारान्तरेणेति । तत्र तिसृषु
लक्षणासु मध्ये यत्र यस्मिन्पदे वाक्ये वा शक्यार्थमनन्तर्भाव्यार्थान्त-
रस्य भानं तत्र जहल्लक्षणा । शक्यसंबन्धिमात्रविषयावृत्तिरित्यर्थः ।
यद्यपि ‘ गंगायां घोषः प्रतिवसति ’ इत्यत्र गंगापदे शक्यार्थप्रवाहरूप-
मनन्तर्भाव्य तीररूपस्यार्थान्तरस्य प्रतीतिरस्त्यतो गंगापदं जहल्लक्ष-
णोदाहरणं, तथापि तस्य सर्वैरुदाहृतत्वात्सिद्धवत्कृत्वा वाक्यमुदाहरति—
यथेति । अत्रास्मिन्वाक्ये अजहल्लक्षणां लक्षयति—यत्रेति । शक्या-
र्थविशिष्टविषयावृत्तिरजहल्लक्षणेत्यर्थः । उदाहरति—यथेति । तृतीयां
लक्षयति—यत्र हीति । शक्यैकदेशमात्रवृत्तिरित्यर्थः । उदाहरणमह—यथेति ॥

यथावा तत्त्वमसीत्यादौ तत्पदवाच्यस्य सर्वज्ञत्वादि-
विशिष्टस्य त्वंपदवाच्येनान्तःकरणविशिष्टेनैक्या-
योगादैक्यसिद्धयर्थं स्वरूपे लक्षणेति सांप्रदायिकाः ॥

तत्त्वमसीत्यादिकमपि जहदजहल्लक्षणोदाहरणं सांप्रदायिकैराश्रित-
मित्याह—यथावेति ॥

सिद्धान्ते लक्षणां विनापि निर्वाहः ।

वयं तु ब्रूमः 'सोऽयं देवदत्तः' 'तत्त्वमसि' इत्यादौ विशिष्टवाचकपदानामेकदेशपरत्वेऽपि न लक्षणा, शक्त्युपस्थितयोर्विशिष्टयोरभेदान्वयानुपपत्तौ विशेष्ययोः शक्त्युपस्थितयोरेवाभेदान्वयाविरोधात् ॥ यथा 'घटोऽनित्यः' इत्यत्र घटपदवाच्यैकदेशघटत्वस्यायोग्यत्वेऽपि योग्यघटव्यक्त्या सहानित्यत्वान्वयः । यत्र पदार्थैकदेशस्य विशेषणतयोपस्थितिः तत्रैव स्वातंत्र्येणोपस्थितये लक्षणाभ्युपगमः । यथा 'घटो नित्यः' इत्यत्र घटपदाद्वटत्वस्य शक्त्या स्वातंत्र्येणानुपस्थित्या तादृशोपस्थित्यर्थं घटपदस्य घटत्वे लक्षणा ॥

वयं तु लक्षणां विनैवैक्यसिद्धयर्थमेवं ब्रूम इत्याह-वयं त्विति । ननु लक्षणामृते एकदेशपरत्वं कुत इत्यत आह-शक्तीति । नन्विदं क दृष्टमित्यपेक्षायामाह-यथेति । स्वतंत्रस्यैवान्वययोग्यत्वाद्यत्र पदार्थैकदेशस्य शक्त्यैव स्वातंत्र्येणोपस्थितिः, न तत्र लक्षणा । यत्र तु तस्य शक्त्या विशेषणतयोपस्थितिस्तत्र तस्य स्वातंत्र्योपस्थितये लक्षणास्वीक्रियते इत्याह-यत्रेति ॥ •

एवमेव 'तत्त्वमसी'त्यादिवाक्येऽपि न लक्षणा, शक्त्या स्वातंत्र्येणोपस्थितयोस्तत्त्वंपदार्थयोरभेदान्वये बाधकाभावात् । अन्यथा 'गेहे घटः घटे रूपं घटमानय' इत्यादौ घटत्वगेहत्वादेरभिमतान्वयबोधायोग्यतया तत्रापि घटादिपदानां विशेष्यमात्रपरत्वं लक्षणयैव

स्यात् । तस्मात्तत्त्वमसीत्यादिवाक्येषु आचार्याणां
लक्षणोक्तिरभ्युपगमवादेन बोध्या ॥

उक्तमर्थं प्रकृते योजयति—एवमिति । विपक्षे बाधकमाह—अन्ये-
थेति । तर्हि तत्त्वमस्यादिवाक्ये किमित्याचार्यैर्लक्षणा स्वीकृतेत्या-
शंक्याह—तत्त्वमसीति ॥

जहदजहल्लक्षणोदाहरणं तु 'काकेभ्यो दधिरक्ष्यताम्'
इत्याद्येव । तत्र शक्यकाकपरित्यागेनाशक्यदध्युप-
घातकत्वपुरस्कारेण काकेऽकाकेपि काकशब्दस्य
प्रवृत्तेः । लक्षणाबीजं तु तात्पर्यानुपपत्तिरेव न
त्वन्वयानुपपत्तिः । काकेभ्यो दधिरक्ष्यतामित्यत्रा-
न्वयानुपपत्तेरभावात् गंगायां घोष इत्यादौ तात्पर्या-
नुपपत्तेरपि संभवात् ॥

तर्हि जहदजहल्लक्षणोदाहरणाभावात्किं नैवाभ्युपेत्येत्याशंक्याह—जह-
दजहल्लक्षणेति । 'छत्रिणो यांति' इत्यादिकमादिपदार्थः । ननु शक्यै-
कदेशमात्रवृत्तित्वं ह्येतल्लक्षणं तच्चात्र नायाति, श्वादेः काकैकदेशत्वाभा-
वादित्याशंक्यास्मन्मते नेदमेतल्लक्षणम्, किन्तु शक्याशक्यगोचरवृत्तित्वं
तच्चोक्तोदाहरणेऽस्तीत्याह—शक्येति । अन्ये तु लक्षणां विना वाच्यैक-
देशमात्रपरता पदानां न संभवति । गेहे घट इत्यादावपि आधाराधेय-
भावेनान्वितयोगेहघटयोस्तदवच्छेदकत्वेन गेहत्वघटत्वयोरन्वयात् । तत्त्व-
मस्यादिवाक्येऽपि साक्षादवच्छेदकत्वेन वाऽन्वयस्यावश्यकतयाऽखण्डा-
र्थत्वासिद्धिरित्याहुः । सम्प्रति लक्षणाबीजमाह—लक्षणेति । नन्व-
न्वयानुपपत्तेस्तद्वीजत्वाभावे कथं गंगायां घोष इत्यत्र लक्षणेत्याशं-
क्याह—गंगायामिति ॥

लक्षणा च न पदमात्रवृत्तिः किन्तु वाक्यवृत्तिरपि ।
यथा—'गम्भीरायां नद्यां घोषः' इत्यत्र गम्भीरायां
नद्यामिति पदद्वयसमुदायस्य तीरे लक्षणा ॥

यथा शक्तिपदमात्रवृत्तिस्तथा वृत्तित्वालक्षणापीति नैयायिकास्तान्निराचष्टे—लक्षणा चेति । उक्तानुमाने शक्तित्वमुपाधिः । तथा च ‘गम्भीरायां नद्यां घोषः’ इत्यादौ नद्यादिपदमात्रे लक्षणायां विनिगमकाभावेन समुदाये एव लक्षणायास्त्वयाप्यवश्यमंगीकार्यत्वात्पदमात्रवृत्तित्वे वृत्तित्वं न नियामकम्, अपि तु शक्तित्वे सति वृत्तित्वं गुरुभूतमपीत्याशयेनाह—यथेति ॥

ननु वाक्यार्थस्याशक्यतया कथं शक्यसंबन्धरूपा लक्षणा उच्यते । शक्त्या यत्पदसंबन्धेन ज्ञाप्यते तत्संबन्धो लक्षणा शक्तिज्ञाप्यश्च । यथा पदार्थः तथा वाक्यार्थोऽपीति न काचिदनुपपत्तिः । एवमर्थवादवाक्यानां प्रशंसारूपाणां प्राशस्त्ये लक्षणा । ‘सोऽरोदीत्’ इत्यादिनिन्दार्थवाक्यानां निन्दितत्वे लक्षणा । अर्थवादगतपदानां प्राशस्त्यादिलक्षणाभ्युपगमे एकेन पदेन लक्षणया तदुपस्थितिसंभवे पदांतरवैयर्थ्यं स्यात् । एवं च विध्यपेक्षितप्राशस्त्यरूपपदार्थप्रत्यायकतया अर्थवादपदसमुदायस्य पदस्थानीयतया विधिवाक्येन एकवाक्यत्वं भवतीत्यर्थवादपदानां पदैकवाक्यता ॥

ननु पदस्यैव शक्तत्वेन तदर्थस्य शक्यतया तत्संबन्धिना एव लक्ष्यत्वात्कथं वाक्यवृत्तिलक्षणाविषयत्वं वाक्यार्थसम्बन्धिना इत्याशङ्कते—नन्विति । शक्यशब्देनेह पदनिष्ठशक्तिज्ञाप्यो विवक्षितः, स च पदार्थद्वारा वाक्यार्थोऽपीति तत्संबन्धिन्यापि लक्षणा न विरुध्यत इत्याह—उच्यते इति । एदेन स्वनिष्ठशक्त्या यज्ज्ञाप्यते तत्संबन्धो लक्षणा । तथा चेदं लक्षणमुभयसाधारणत्वादावश्यकमित्याह—शक्तिज्ञाप्यश्चेति । यथा लोके तथा वेदेऽपि बोध्यमित्याह—एवमिति । वायुर्वैक्षेपिष्ठादेवतेत्या-

दीनामर्थवादवाक्यानां ननु तत्रपदानां लक्षणा कुतो न स्यादित्यत आह-
अर्थवादेति । तथा चार्थवादवाक्यस्य विधिनैकवाक्यत्वे पदैकवाक्यत्व
व्यवहारस्तेनैव फलित इत्याह-एवञ्चेति ॥

वाक्यैकवाक्यताविचारः ।

क्व तर्हि वाक्यैकवाक्यता यत्र प्रत्येकं भिन्नभिन्नसं-
सर्गप्रतिपादकयोर्वाक्ययोरकांक्षावशेन महावाक्यार्थ-
बोधकत्वम् । यथा-“ दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो
यजेत ” इत्यादिवाक्यानां “समिधो यजति” इत्यादि-
वाक्यानां च परस्परापेक्षितांगांगिवोधकवाक्यतयै-
कवाक्यता । तदुक्तं भट्टपादैः-

“ स्वार्थबोधे समाप्तानामंगांगित्वाद्यपेक्षया ।

वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संहृत्य जायते ॥ ” इति ।

एवं द्विविधोऽपि पदार्थो निरूपितः ॥

नन्वर्थवादपदसमुदायस्य पदस्थानीयत्वे तस्य विधिवाक्येनैक-
वाक्यता यदि पदैकवाक्यता तर्हि क्व वाक्यैकवाक्यतेति प्रसंगात्पृच्छति-
क्वेति । अर्थवादवाक्यानां स्वार्थे तात्पर्याभावेन प्राशस्त्यावबोधक-
तया स्वार्थावबोधकवाक्यत्वाभावाद्वाक्यैकवाक्यतायोग्यत्वेऽपि वाक्या-
र्थावबोधकयोर्वाक्ययोर्यत्रैकवाक्यत्वं तत्र वाक्यैकवाक्यत्वमित्याह-
यत्रेति । तदुदाहरणमाह-यथेति । एकवाक्यताप्रयोजकमाह-परस्परेति ।
‘ दर्शपूर्णमासाभ्याम् ’ इत्यादिवाक्यानामंग्यवबोधकत्वं ‘ समिधो यजति,
इडा यजति ’ इत्यादिवाक्यानामंगावबोधकत्वं तदवबोधकत्वादाकांक्षाविष-
यत्वं तत्त्वादेकवाक्यतेत्यर्थः । स्वोक्तेऽर्थे भट्टपादाचार्य्यवाक्यं संवाद-
यति-तदुक्तमिति । प्रथमं स्वार्थबोधे पर्यवसानं प्राप्तानां वाक्याना-
मंगांगिभावाद्यपेक्षया पुनर्मिलित्वा वाक्यैकवाक्यत्वं सम्पद्यत इत्यर्थः ।
पदार्थनिरूपणमुपसंहरति-एवमिति ॥

तदुपस्थितिश्चासत्तिः । सा च शाब्दबोधे हेतुः, तथै-
वान्वयव्यतिरेकदर्शनात् । एवं महावाक्यार्थबोधेऽवां-
तरवाक्यार्थबोधो हेतुः, तथैवान्वयाद्यवधारणात् ॥

क्रमप्राप्तमासत्तिं लक्षयति—तदिति । पदजन्यपदार्थस्मृतिरित्यर्थः ।
ननु शाब्दबोधो उक्तासत्तिहेतुरुत तज्ज्ञानम् ? इत्येपक्षायां सैव हेतुर्न तज्ज्ञा-
नमित्याह—सा चेति । अत्र किम्प्रमाणमित्यत आह—तथैवेति । परस्परा-
न्वययोग्यपदार्थोपस्थितिसत्त्वे शाब्दबोधो भवति, तदभावे नेत्यन्वयव्य-
तिरेकदर्शनात् । यद्वा मास्त्वासत्तिः शाब्दबोधे हेतुः, का क्षतिरित्या-
शंक्याह—साचेति । अत्र मानमाह—तथैवेति । यथा शाब्दबोधे आकांक्षा-
दिकं कारणमेवमाकांक्षादिना जातोऽवान्तरवाक्यार्थबोधो महावाक्यार्थ-
ज्ञाने कारणमित्याह—एवमिति । यतोऽवान्तरवाक्यार्थबोधसत्त्वे महा-
वाक्यार्थबोधो भवति तदभावे शाब्दबोधो नेत्यन्वयव्यतिरेकावधार्यते ।
अतः स हेतुरित्याह—तथैवेति ॥

तात्पर्यनिरूपणम् ।

क्रमप्राप्तं तात्पर्यं निरूप्यते ।

क्रमप्राप्ततात्पर्यनिरूपणं प्रतिजानीते—क्रमेति ।

तत्र तत्प्रतीतीच्छयोच्चरितत्वं न तात्पर्यम् । अर्थ-
ज्ञानशून्येन पुरुषेणोच्चरिताद्वेदादर्थप्रत्ययाभावप्रसं-
गात् । ‘अयमव्यापकोऽव्युत्पन्नः’ इतिविशेषदर्शनेन
तत्र तात्पर्यभ्रमस्याप्यभावात् । नचेश्वरीयतात्पर्य-
ज्ञानात् तत्र शाब्दबोध इतिवाच्यम्; ईश्वरानङ्गी-
कर्तुरपि तद्वाक्यार्थप्रतिपत्तिदर्शनात् । उच्यते—
तत्प्रतीतिजननयोग्यत्वं तात्पर्यम् ॥

तत्र निरूपणविषयीभूततात्पर्यं सति मौनिश्लोकेऽव्याप्तिदोषं सिद्ध-
वत्कृत्याव्याप्तेरुदाहरणांतरमाह—अर्थेति । ननु तस्यार्थज्ञानरहितत्वेऽप्य-

नेन तदर्थप्रतीतीच्छया एतद्वेदवाक्यमुच्चारितमिति तदीयतात्पर्यभ्रमात्त-
दर्थज्ञानं भविष्यतीत्याशंक्याह—अयमिति । विशेषदर्शनेन भ्रमविरोध्य-
ध्यापकनिष्ठाव्युत्पत्तिज्ञानेन । ननु मास्तु तत्तात्पर्यज्ञानादेव वाक्यार्थबोधः
ईश्वरीयतात्पर्यज्ञानात्स भविष्यति । तस्य साक्षात्प्रेरकत्वाभावेऽपि प्रेर-
कतामात्रेणोच्चारयितृत्वसम्भवादित्याशंक्य परिहरति—न चेति । ईश्वरा-
नङ्गीकर्तुरपि सांख्यमीमांसकादेर्वैदिकवाक्यार्थप्रत्ययोपलब्धेरित्याह—
ईश्वरेति । तर्हि कीदृशं तात्पर्यं भवतां विवक्षितमित्यपेक्षायामाह—उच्यत
इति । पदार्थसंसर्गानुभवजननयोगवत्वमित्यर्थः ॥

‘गेहे घटः’ इति वाक्यं गेहघटसंसर्गप्रतीतिजननयोग्यं,
न तु पटसंसर्गप्रतीतिजननयोग्यमिति तद्वाक्यं घट-
संसर्गपरं नतु पटसंसर्गपरमित्युच्यते । ननु ‘सैधवमा-
नय ’ इत्यादिवाक्यं यदा लवणानयनप्रतीतीच्छया
प्रयुक्तं तदाऽश्वसंसर्गप्रतीतिजनने स्वरूपयोग्यता-
सत्त्वाल्लवणपरत्वज्ञानदशायामप्यश्वादिसंसर्गज्ञानाप-
त्तिरिति चेन्न, तदितरप्रतीतीच्छयानुच्चारितत्वस्यापि
तात्पर्यं प्रति विशेषणत्वात् । तथा च यद्वाक्यं
यत्प्रतीतिजननस्वरूपयोग्यत्वे सति यदन्यप्रतीती-
च्छया नोच्चारितं तद्वाक्यं तत्संसर्गपरमित्युच्यते ॥

अत एव यद्यत्संसर्गप्रतीतिजननयोग्यं वाक्यं प्रयुज्यते तत्तत्परमेव
व्यवहियत इत्याह—गेहे घट इति । उक्ततात्पर्यलक्षणस्यानेकार्थपद-
प्रयोगेऽतिव्याप्तिं शङ्कते—नन्विति । श्वेतो गच्छतीत्यादिवाक्यमादि-
पदार्थः । विशेषणप्रदानेन दोषोद्धारान्नेत्याह—नेति । विशेषणप्रदाने
फालितं तात्पर्यलक्षणमाह—तथाचेति । एवं च सैधवमानयेति वाक्य-
मश्वप्रतीतिजननयोग्यमपि भोजनप्रकरणे प्रयुक्तत्वाल्लवणान्यप्रतीती-
च्छयानुच्चारितत्वेन नाश्वसंसर्गज्ञानजनकमिति भावः ॥

शुकादिवाक्येऽव्युत्पन्नोच्चरितवेदवाक्यादौ च तत्-
प्रतीतीच्छाया एवाभावेन तदन्यप्रतीतीच्छयोच्चरि-
तत्वाभावेन लक्षणसत्त्वान्नाव्याप्तिः न चोभयप्रतीती-
च्छयोच्चरितेऽव्याप्तिः तदन्यमात्रप्रतीतीच्छयाऽनु-
च्चरितत्वस्य विवक्षितत्वात् ॥

पूर्वोक्ताव्याप्तिदोषग्रस्तत्वमप्यस्य लक्षणस्य नास्तीत्याह-शुका-
दीति । ननूभयप्रतीतीच्छयोच्चरिते लवणान्यप्रतीतीच्छयानुच्चरितत्वा-
भावादव्याप्तिरित्याशंक्य परिहरति-नचेति । उभयप्रतीतीच्छयोच्चरि-
तत्वेन तदन्यमात्रप्रतीतीच्छयानुच्चरितत्वस्य सत्त्वादित्याह-तदन्य-
मात्रेति । तदन्यमात्रप्रतीतीच्छयाऽनुच्चरितत्वमुभयप्रतीतीच्छयोच्चरित-
त्वमेवेति भावः ॥

उक्तप्रतीतिमात्रजननयोग्यतायाश्चावच्छेदिकाशक्तिः ।
अस्माकं तु मते सर्वत्र कारणतायाः शक्तेरेवावच्छेद-
कत्वान्न कोऽपि दोषः । एवं तात्पर्यस्य तत्प्रतीति
जनकत्वरूपस्य शाब्दज्ञानजनकत्वे सिद्धे चतुर्थ-
वर्णके तात्पर्यस्य शाब्दज्ञानहेतुत्वनिराकरणवाक्यं
तत्प्रतीतीच्छयोच्चरितत्वरूपतात्पर्यनिराकरणपरम् ।
अन्यथा तात्पर्यनिश्चयफलकवेदान्तविचारवैयर्थ्य-
प्रसंगात् ॥

नचैवमेकप्रतीतीच्छयोच्चरितेऽव्याप्तिरितिवाच्यम् । तदन्ययावत्प्रती-
तीच्छयानुच्चरितत्वमित्यर्थस्य तदानीं विवक्षितत्वात् । ननूक्तप्रतीतिजनन-
योग्यतायाः किमवच्छेदकं तत्प्रतीतीच्छयोच्चरितत्वमिति चेत् न,
अव्युत्पन्नोच्चरितवेदवाक्यादावव्याप्तेरित्याशंक्याह-उक्तेति । नच
शक्तिकल्पने गौरवं शंक्यं सर्वत्र तस्या एवास्मन्मते क्लृप्तत्वादित्याह-

अस्माकं त्विति । तथा च यथा वह्न्यादिनिष्ठदाहादिजनकतावच्छेदिका शक्तिरेव तथा तात्पर्यनिष्ठशाब्दजनकतावच्छेदिका शक्तिरेवेति न कोऽपि विरोध इत्यर्थः । ननु तात्पर्यस्य शाब्दज्ञानहेतुत्वे तन्निरास-
परविवरणवाक्यविरोध इत्याशङ्क्योक्तरीत्या तात्पर्यज्ञानस्य शाब्दज्ञान-
हेतुत्वसिद्धौ तद्वाक्यमन्यथा व्याख्येयमित्याह—एवमिति । विपक्षे बाध-
कमाह—अन्यथेति ॥

केचित्तु शाब्दज्ञानत्वावच्छेदेन न तात्पर्यज्ञानं हेतु-
रित्येवपरं चतुर्थवर्णकवाक्यं तात्पर्यसंशयविपर्ययो-
त्तरशाब्दज्ञानविशेषे च तात्पर्यज्ञानं हेतुरेव इदं
वाक्यमेतत्परमुतान्यपरमिति संशये तद्विपर्यये च
तदुत्तरवाक्यार्थविशेषनिश्चयस्य तात्पर्यनिश्चयं
विनानुपपत्तेरित्याहुः ॥

तद्वाक्यस्यास्मदुक्ततात्पर्यनिराकरणपरत्वे अभेदरत्नकृन्मतमाह—
केचित्त्विति । शाब्दज्ञानमात्रं प्रति न हेतुरित्यर्थः । शाब्दज्ञानविशेषं
प्रति तु हेतुरेवेत्याह—तात्पर्येति । तादृशशाब्दज्ञानं प्रति तस्य हेतुत्व-
मन्वयव्यतिरेकसिद्धमित्याह—इदमिति । केचित्पदेनास्मिन्मते स्वस्थान-
भिमतिः सूचिता । तद्वीजं तु शाब्दज्ञाने तात्पर्यज्ञानजन्यतावच्छेदके
शाब्दज्ञानत्वे लाघवं तात्पर्यसंशयविपर्ययोत्तरशाब्दज्ञानत्वे गौरवम् ॥

तच्च तात्पर्यं वेदे मीमांसापरिशोधितन्यायादेर्वाविधा-
र्यते लोके तु प्रकरणादिना । तत्र लौकिकवाक्यानां
मानान्तरावगतार्थानुवादकत्वम्, वेदे तु वाक्यार्थस्या-
पूर्वतया नानुवादकत्वं । तत्र लोके वेदे च कार्यपराणा-
मिव सिद्धार्थानामपि प्रामाण्यं 'पुत्रस्ते जातः' इत्या-
दिषु सिद्धार्थेऽपि पदानां सामर्थ्यावधारणात् । अत

एव वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि प्रामाण्यं यथा चैतत्तथा
विषयपरिच्छेदे वक्ष्यते ॥ ३३ ॥

तादृशतात्पर्यावधारणं किं वेदे लोके वा एकमेवोत पृथक् इत्यपे-
क्षायामाह-तच्चेति । मीमांसापूजितविचारः पूर्वोत्तरभेदेन द्विविधः, आदि-
पदेनोपपदादिकं ग्राह्यम् । लोकवेदयोर्विशेषांतरमप्याह-तत्रेति । लोकवेद-
योर्मध्ये वाक्यार्थस्यापूर्वतया मानान्तरानवगमतया तद्वाक्यानां नानु-
वादकत्वम् । अथ लोकवेदयोः साम्यांशमाह-तत्रेति । लोके वेदे चेति
तत्र पदविवरणं ' गामानय पशुमालभेत ' इत्यादिकानां कार्य्यपराणां
कार्य्यान्विते स्वार्थे शक्तानां यथा प्रामाण्यं तथा सिद्धवस्तुपराणामपि
प्रामाण्यं, नतु प्राभाकराणामिव कार्य्यपराणामेवेत्यर्थः । तत्र हेतुमाह-
कुत्र इति । अन्यथा वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि प्रामाण्यं न स्यादित्याह-
अत एवेति । यत एव सिद्धार्थानां वाक्यानां प्रामाण्यमत एवेत्यर्थः ।
नन्वस्तु कार्य्यपराणामेव प्रामाण्यं वेदान्तानामपि प्रतिपत्तिविधिपरत्वेन
तद्विषयति तस्मात्किमर्थं क्लिष्टकल्पनया सिद्धार्थे पदानां सामर्थ्यमा-
स्थीयत् इत्याशंक्याह-यथाचैतदिति । सिद्धार्थे पदानां सामर्थ्याव-
धारणात् यथाकार्य्यसंस्पर्शमन्तरेण ब्रह्मणि वेदान्तानां प्रामाण्यं तथेत्यर्थः॥

वेदे नित्यत्वादिविचारः ।

तत्र वेदानां नित्यसर्वज्ञपरमेश्वरप्रणीतत्वेन प्रामाण्य-
मिति नैयायिकाः । वेदानां नित्यत्वेन निरस्तसमस्त-
पुंदूषणतया प्रामाण्यमित्यध्वरमीमांसकाः । अस्माकं
तु मते वेदो न नित्यः, उत्पत्तिमत्त्वात् । उत्पत्तिमत्त्वं
च " अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यद्वेदः "
इत्यादिश्रुतेः । नापि वेदानां त्रिक्षणावस्थायित्वं य
एव वेदो देवदत्तेनाधीतः स एव वेदो मयाधीत इत्यादि

प्रत्यभिज्ञाविरोधात् । अत एव गकारादिवर्णानामपि
न क्षणिकत्वं सोऽयं गकार इति प्रत्यभिज्ञाविरोधात् ॥

स्वाभिमतवेदप्रामाण्यं दर्शयितुं नैयायिकमीमांसकयोर्मते दर्शयति—
तत्रेति । लोकवेदयोर्मध्ये कर्तृदोषादप्रामाण्यप्रसक्तिमाशंक्योक्तं सर्वज्ञेति ।
सर्वज्ञत्वं मन्वादीनामप्यस्त्यत उक्तं नित्येति । प्रणीतत्वाभिधानेन
स्वमताद्वैलक्षण्यं बोधितं स्वमते वेदस्योत्पत्तिमत्त्वेऽपि वेदः कल्पांतरीया-
नुपूर्वीविजातीयानुपूर्वीक ईश्वरप्रणीत इत्यनंगीकारात् । नित्यत्वेनेति—
वेदानामनित्यत्वाभ्युपगमे पुं प्रणीतत्वावश्यंभावात्तस्येश्वरत्वेऽपि भक्तपक्ष-
पातादिसंभवाद्बौद्धप्रणीतागमवद्देऽपि दोषप्रसंगात्तस्य नित्यत्वेन निर-
स्तसमस्तपुंदूषणतया प्रामाण्यमित्यर्थः । स्वमताह—अस्माकं त्विति ।
तुशब्द उक्तपक्षाभ्यां वैलक्षण्यद्योतनार्थः । तत्त्वं चानित्यत्वेऽपि
प्रलयकालपर्यन्तावस्थायित्वे सति पुंदोषविनिर्मुक्तत्वं तच्च श्रुति-
सिद्धमतो न स्वरूपासिद्धो हेतुरित्याह—उत्पत्तिमत्त्वं चेति । “ ऋचः
सामानि जज्ञिरे तस्मात् ” इत्यादिश्रुतिरादिपदार्थः । वेदो न
नित्य इत्युक्तेः । नैयायिकाभिमतत्रिक्षणावस्थायित्वं वेदानां किं
तवाप्यनुमतमित्यपेक्षायां यथा मीमांसकाभिमतं तेषां नित्यत्वं यथा-
स्मदननुमतं तथा तदभिमतं तथात्वमपीत्याह—नापीति । वर्णसमुदाय-
गर्भस्य वेदस्य स्वरूपतः क्षणिकत्वमपाकृत्य वर्णद्वारापि तन्निराकरोति—
अत एवेति । यतः प्रत्यभिज्ञाविरोधाद्वेदानामक्षणिकत्वमत एव सोऽय-
मित्यादिप्रत्यभिज्ञाविरोधाद्वर्णानां न क्षणिकत्वमित्यर्थः ॥

तथा च वर्णपदवाक्यसमुदायस्य वेदस्य वियदादि-
वत् सृष्टिकालिनोत्पत्तिमत्त्वं प्रलयकालीनध्वंसप्रति-
योगित्वं च न तु मध्ये वर्णानामुत्पत्तिविनाशावनन्त-
गकारकल्पने गौरवात् । अनुच्चारणदशायां वर्णाना-

१ उत्पत्तिमत्त्वं च । २ यादृशम् । ३ वेदानाम् । ४ नैयायिकाभिमतम् ।
५ त्रिक्षणावस्थायित्वमपि ।

मनभिव्यक्तिस्तदुच्चारणरूपव्यञ्जकाभावान्न विरुध्यते।
अन्धकारस्थले घटानुपलम्भवदुत्पन्नो गकार इत्यादि
प्रत्ययः सोऽयं गकार इति प्रत्यभिज्ञाविरोधादप्रमाणं
वर्णाभिव्यक्तिजनकध्वनिगतोत्पत्तिनिरूपितपरम्परा-
सम्बन्धविषयत्वेन प्रमाणं वा । तस्मान्न वेदानां
क्षणिकत्वम् ॥

नन्वेवं तर्हि कथं वेदानामुत्पत्तिमत्त्वं ततश्चानित्यत्वमित्याशङ्क्याह-
तथाचेति । वेदानां स्वरूपतो वर्णद्वारा च क्षणिकत्वाभावे सति नन्वेवं
तर्हि सर्वदा वर्णानामभिव्यक्तिः कुतो नेत्याशङ्क्याह-अनुच्चारणेति ।
ननु ' उत्पन्नो गकारो नष्टो गकारः ' इति प्रत्ययान्मध्ये व्युत्पत्त्यादिकं
कथं नास्थीयत इत्याशङ्क्य परिहरति-उत्पन्न इति । वर्णेति । ' श्यामो घटो
नष्टः, रक्तो घट उत्पन्न इति प्रतीतिवदुत्पत्तिविनाशवद्ध्वनिसम्बन्धादुक्त-
प्रत्ययः परम्परासम्बन्धविषयत्वात्प्रमाणं वेत्यर्थः । उपसंहरति-तस्मादिति ॥

ननु क्षणिकत्वाभावेऽपि वियदादिप्रपञ्चवदुत्पत्तिमत्त्वे-
न परमेश्वरकर्तृकतया पौरुषेयत्वादपौरुषेयत्वं च वेदा-
नामिति तव सिद्धांतो भज्येतेति चेन्न, नहि तावत्पुरु-
षेणोच्चार्यमाणत्वं पौरुषेयत्वं गुरुमतेऽपि अध्यापक-
परंपरया पौरुषेयत्वापत्तेः । नापि पुरुषाधीनोत्पत्ति-
कत्वं पौरुषेयत्वम्, नैयायिकाभिमतपौरुषेयत्वानु-
मानेऽस्मदादिना सिद्धसाधनत्वापत्तेः, किन्तु सजाती-
योच्चारणानपेक्षोच्चारणविषयत्वम् ॥

अथापसिद्धांतं मीमांसकः शङ्कते-नन्विति । अस्माकं मते वेदानामु-
त्पत्तिमत्त्वेऽपि पौरुषेयत्वाभावान्नापसिद्धांत इत्याशयेनाह-नेति । किंविधं
पौरुषेयत्वमभिप्रेत्यास्मन्मते तदापाद्यते किं पुरुषेणोच्चार्यमाणत्वं किंवा

पुरुषार्थानोत्पत्तिकत्वमिति विकल्प्याद्यं निराकरोति-नहीति । मौनि-
श्लोकादेरपौरुषेयत्वापत्तिरपि बोध्या । द्वितीयं प्रत्याह-नापीति । वेदाः
पौरुषेयवाक्यत्वाद्भारतादिवदिति नैयायिकाभिमतपौरुषेयत्वानुमानेऽस्म-
दाद्यभ्युपेतपौरुषेयत्वसाधनादस्मदादिना सिद्धसाधनतापत्तेरित्याह-
नैयायिकेति । तर्हि किंविधं पौरुषेयत्वं यदभावाद्भवतां मत उत्पत्तिमतां
वेदानामपौरुषेयत्वं सिध्यतीत्याशंक्य परिहरति-किंत्विति । सजातीयो-
च्चारणस्यानपेक्षा यस्य तत् तथा तथाविधोच्चारणस्य विषयत्वमित्यर्थः ॥

तथा च सर्गाद्यकाले परमेश्वरः पूर्वसर्गसिद्धवेदानु-
पूर्वीसमानानुपूर्वीकं वेदं विरचितवान्, नतु तद्वि-
जातीयं वेदमिति न सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चारण-
विषयत्वं पौरुषेयत्वं, वेदानां भारतादीनां तु सजाती-
योच्चारणमनपेक्ष्यैवोच्चारणमिति तेषां पौरुषेयत्वम् ।
एवं पौरुषेयापौरुषेयभेदेनागमो द्विधा निरूपितः ॥

इति आगमपरिच्छेदः ॥ ४ ॥

तथाचोक्तविधे पौरुषेयत्वे सति इति उक्तहेतोर्नोक्तपौरुषेयत्वं वेदस्ये-
त्यर्थः । अस्ति च पौरुषेयेष्वेतल्लक्षणमित्याह-भारतादीनां त्विति ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यबालगोपालतीर्थश्रीपादशिष्यदत्तवंशा-

वतंसरामकुमारसूनुधनपतिसूरिसुतशिवदत्तविरचितायां वेदान्त-

परिभाषार्थदीपिकायामागमपरिच्छेदः समाप्तः ॥ ४ ॥

अथार्थापत्तिपरिच्छेदः ९.

अर्थापत्तिनिरूपणम् ।

इदानीमर्थापत्तिर्निरूप्यते ।

अथागमनिरूपणानंतरमर्थापत्तिनिरूपणं प्रतिजानीते-इदानीमिति ।

तत्रोपपाद्यज्ञानेनोपपादककल्पनमर्थापत्तिः । तत्रो-
पपाद्यज्ञानं करणम् । उपपादकज्ञानं फलम् । येन
विना यदनुपपन्नं तत्तत्रोपपाद्यं यस्याभावे यस्या-
नुपपत्तिस्तत्तत्रोपपादकम्, यथा रात्रिभोजनेन विना
दिवाऽभुञ्जानस्य पीनत्वमनुपपन्नमिति तादृशपी-
नत्वमुपपाद्यं यथा वा रात्रिभोजनस्याभावे तादृश-
पीनत्वस्यानुपपत्तिरिति रात्रिभोजनमुपपादकम् ॥

तत्रार्थापत्तेरागमनिरूपणानन्तरनिरूपणविषयत्वे सति प्रमाकरणस्य
प्रमाणत्वात्प्रमारूपार्थापत्तेर्लक्षणमाह-उपपाद्येति । उपपादकज्ञानं करण-
मुपपाद्यज्ञानं फलमिति भ्रमव्यावृत्त्यर्थमाह-तत्रेति । तयोर्ज्ञानद्वयोर्मध्ये
उपपादकाभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वमुपपाद्यत्वमित्युपपाद्यलक्षणमाह-
येनेति । तत्रेति-तेनेत्यर्थः । उपपाद्याभावव्याप्याभावप्रतियोगित्वमि-
त्युपपादकलक्षणमाह-यस्येति । तत्रेति-तस्येत्यर्थः । उपपाद्योदाहरण-
माह-यथेति । उपपादकोदाहरणमाह-यथावेति ॥

रात्रिभोजनकल्पनारूपायां प्रमितावर्थस्यापत्तिः
कल्पनेति षष्ठीसमासेन अर्थापत्तिशब्दो वर्तते
कल्पनाकरणपीनत्वादिज्ञाने त्वर्थस्यापत्तिः कल्पना
यस्मादिति बहुव्रीहिसमासेन वर्तते इति फलकरणयो-
रुभयोस्तत्पदप्रयोगः ॥

प्रमितावर्थापत्तिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमाह-रात्रिभोजनेति । तत्करणे
तन्निमित्तमाह-कल्पनेति ॥

द्विविधार्थापत्तिः ।

सा चार्थापत्तिर्द्विविधा-दृष्टार्थापत्तिः श्रुतार्थापत्ति-
श्चेति । तत्र दृष्टार्थापत्तिर्यथा इदं रजतमिति पुरोवर्तिनि

प्रतिपन्नस्य रजतस्य नेदं रजतमिति तत्रैव निषिध्य-
मानत्वं सत्यत्वेऽनुपपन्नमिति रजतस्य सद्भिन्नत्वं
सत्यत्वात्यन्ताभावंवत्त्वं वा मिथ्यात्वं कल्पयतीति,
श्रुतार्थापत्तिर्यथा यत्र श्रूयमाणवाक्यस्य स्वार्थानु-
पपत्तिमुखेनार्थांतरकल्पनं यथा 'तरति शोकमात्म-
वित्' इत्यत्र श्रुतस्य शोकशब्दवाच्यबन्धजातस्य
ज्ञाननिवर्त्यत्वस्याऽन्यथाऽनुपपत्त्या बन्धस्य मिथ्या-
त्वं कल्प्यते ॥

एवं लक्षणलक्षितां तां विभजते—सा चेति । अर्थापत्तिनिरूपणस्थ-
प्रपञ्चमिथ्यात्वादिसिद्धयर्थत्वात्तदनुरूपमुदाहरणं वक्तव्यमित्याशये-
नाह—दृष्टार्थापत्तिर्यथेति । प्रतिपन्नस्य प्रतीतस्य तत्रैव पुरोवर्तिन्येव सत्यत्वे
रजतस्येति संबध्यते । अनुपपन्नमितिहेतोः निषिध्यमानत्वं रजतस्य
मिथ्यात्वं कल्पयति, किंतदित्यत आह—सद्भिन्नत्वमिति ॥ ४ ॥

यथा वा 'जीवी देवदत्तो गृहे न' इति वाक्यश्रवणानंतरं
जीविनो गृहासत्त्वं बहिःसत्त्वं कल्पयति । श्रुतार्था-
पत्तिश्च द्विविधा—अभिधानानुपपत्तिरभिहितानुपप-
त्तिश्च । तत्र यत्र वाक्यैकदेशश्रवणेऽन्वयाभिधा-
नानुपपत्त्यान्वयाभिधानोपयोगिपदांतरं कल्प्यते
तत्राभिधानानुपपत्तिः । यथा—द्वारमित्यत्र 'पिधेहि'
इत्यध्याहारः । यथा वा—'विश्वजिता यजेत' इत्यत्र
स्वर्गकाम-पदाध्याहारः । ननु द्वारमित्यादा-
बन्वयाभिधानात्पूर्वमिदमन्वयाभिधानं पिधानो-
पस्थायकपदं विनाऽनुपपन्नमिति कथं ज्ञानमिति

चेत्, न—अभिधानपदेन करणव्युत्पत्त्या तात्पर्यस्य विवक्षितत्वात् । तथा च द्वारकर्मकपिधानक्रियासंसर्गपरत्वं पिधानोपस्थापकपदं विनाऽनुपपन्नमिति ज्ञानं तत्रापि संभाव्यते ॥

मीमांसकमतानुसारेणाह—यथावेति । तत्र द्वयोर्मध्ये पदाध्याहारमतमनुसृत्याह—यथेति । वैदिकोदाहरणमाह—यथावेति । चतुर्थाध्यायस्थे सः स्वर्गः स्यात् सर्वान्प्रत्यवशिष्टवादिति सूत्रे स्वर्गकामपदाध्याहारस्य दर्शितत्वादिति भावः । ननु द्वारकर्मकपिधानमित्यन्वयाभिधानात्प्राक्पिधानोपस्थापकं पदं विना द्वारमित्यन्वयाभिधानं नोपपद्यत इति कथं ज्ञानमिति शङ्कते—नन्विति । अत्र भावव्युत्पत्तिर्नाभिप्रेतेति परिहरति—नेति । अभिधीयतेऽनेनेति करणव्युत्पत्त्याभिधानपदेन तात्पर्यस्य विवक्षितत्वात् । तात्पर्यस्य विवक्षितत्वे सतीदं समाधानं फलितमित्याह—तथा चेति । द्वारकर्मकक्रियासंसर्गावबोधनतात्पर्येणानेन द्वारमित्युच्चरितमिति ज्ञानवतोऽन्वयाभिधानात्पूर्वावस्थायामपि तथाज्ञानं संभाव्यत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

अभिहितानुपपत्तिस्तु यत्र वाक्यावगतोऽर्थोऽनुपपत्त्वेन ज्ञातः सन्नर्थान्तरं कल्पयति तत्र द्रष्टव्या । यथा—“ स्वर्गकामो ज्योतिष्टोमेन यजेत ” इत्यत्र स्वर्गसाधनत्वस्य क्षणिकतया साक्षात् यागगतस्यानुपपत्त्या मध्यवर्त्यपूर्वं कल्प्यते । नचेयमर्थापत्तिरनुमानेऽन्तर्भवितुमर्हति । अन्वयव्याप्त्यज्ञानेनान्वयिन्यनन्तर्भावात् । व्यतिरेकिणश्चानुमानत्वं प्रागेव निरस्तम् । अत एवार्थापत्तिस्थलेऽनुमिनोमीति नानुव्यवसायः, किंतु अनेनेदं कल्पयामीति ॥

द्वितीया क दृष्टेत्यपेक्षायामाह-अभिहितेति । तत्रापि कुत्रेत्यत आह-
यथा स्वर्गकाम इति । नैयायिकमतमाशंक्य परिहरति-न चेति । अर्था-
पत्तेरन्वयिन्यन्तर्भावः किंवा व्यतिरेकिणीति विकल्प्याद्यं प्रत्याह-अन्वयेति ।
द्वितीयं निराचष्टे-व्यतिरेकिण इति । अनुमिनोमीत्यनुव्यवसायाभावोऽपि
व्यतिरेकिणोऽनुमानत्वेऽनुपपन्न इत्याह-अत एवेति । यतो व्यतिरेकिणो-
ऽनुमानता नास्त्यत एव कीदृशस्तस्यानुव्यवसाय इत्याशंक्याह-किंत्विति ।
तथाचार्थापत्तेरावश्यकत्वान्न गौरवमाशंकनीयमितिभावः ॥ ६ ॥

नन्वर्थापत्तिस्थले इदमनेन विनाऽनुपपन्नमिति
ज्ञानं करणमित्युक्तम्, तत्र किमिदं तेन विनाऽनु
पपन्नत्वं तदभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वमिति
ब्रूमः । एवमर्थापत्तेर्मानान्तरत्वसिद्धौ व्यतिरेकि-
नानुमानान्तरं पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते इत्यादौ गंध
वत्त्वमितरभेदं विनाऽनुपपन्नमित्यादिज्ञानस्य करण-
त्वात् । अत एवानुव्यवसायः पृथिव्यामितरभेदं
कल्पयामीति ॥ इति अर्थापत्तिपरिच्छेदः ॥ ५ ॥

नन्विदमनेन विनानुपपन्नमितिज्ञानं व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमेव उतान्यत् ?
आद्ये तस्यानुमितिं प्रति क्लृप्तकरणत्वेनानुमानत्वापत्तिः । न द्वितीयः
तस्य निरूपयितुमशक्यत्वादित्याशयेनाशंकते-नन्विति । अस्तु वा व्यति-
रेकव्याप्तिज्ञानमेतत् । तथापि तथाविधानुव्यवसायबलादार्थापत्तिकरणत्व-
मविरुद्धं तस्यानुमितिकरणत्वं दूषितं चेत्याशयेनाह-तदभावेति । एवमर्था-
पत्तेरावश्यकत्वाद्व्यतिरेकिणोऽनुमानत्वं न कल्पनीयमित्याह-एवमिति ।
तर्हि तदुदाहरणेषु का गतिरित्याशंक्य हेतुमाह-पृथिवीति । पृथिवी-
तरेभ्यो भिद्यते गंधवत्त्वाद्यन्नैवं तन्नैवं यथाजलमित्यादौ । अत्राप्यर्थापत्ति-
त्वसाधकोऽनुव्यवसाय इत्याह-अत एवेति ।

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यबालगोपालतीर्थश्रीपादशिष्यदत्त-

वंशावतंसरामकुमारसूनुधनपतिसूरिसुतशिवदत्तकृतायां वेदांत-

परिभाषार्थदीपिकायामर्थापत्तिपरिच्छेदः ॥ ५ ॥

अथानुपलब्धिपरिच्छेदः ६.

अनुपलब्धिनिरूपणम् ।

इदानीं षष्ठं प्रमाणं निरूप्यते ।

अथ क्रमप्राप्तानुपलब्धिप्रमाणनिरूपणं प्रतिजानीते-इदानीमिति

ज्ञानकरणाजन्याभावानुभवासाधारणकारणमनुपल-
ब्धिरूपं प्रमाणम्, अनुमानजन्यातीन्द्रियाभावानु-
भवहेतावनुमानादावतिव्याप्तिवारणायान्यन्तं प-
दम् । अदृष्टादौ साधारणकारणेऽतिव्याप्तिवारणाय-
साधारणेति पदम् । अभावस्मृत्यसाधारणहेतुसंस्का-
रेऽतिव्याप्तिवारणायानुभवेतिविशेषणम् । नचाती-
न्द्रियाभावानुमितिस्थलेऽप्यनुपलब्ध्यैवाभावो गृह्यतां
विशेषाभावादिति वाच्यम्, धर्माधर्माद्यनुपलब्धि-
सत्त्वेऽपि तदभावानिश्चयेन योग्यानुपलब्धेरैवाभाव-
ग्राहकत्वात् ॥

तल्लक्षणमाह-ज्ञानेति । अजन्यातं ज्ञानकरणाजन्येतिपदम् । भावानुभव-
करणे चक्षुरादावतिव्याप्तिवारणायभावपदमित्यभिप्रेत्यासाधारणपदव्या-
वर्त्यमाह-अदृष्टादाविति । ननु ज्ञानपदं विहायानुभवपदप्रदाने किं फल-
मित्याशंक्याह-अभावेति । अजन्यातस्य वैयर्थ्यमाशंक्य परिहरति-
न चेति । अभावग्राहकयोग्यानुपलब्धेरभावानुमितिस्थलेऽभावादित्याह-
धर्मेति ॥

ननु केयं योग्यानुपलब्धिः किं योग्यस्य प्रतियो-
गिनोऽनुपलब्धिरुत योग्याधिकरणे प्रतियोग्यनुप-
लब्धिः । नाद्यः, स्तंभे पिशाचादिभेदस्याप्रत्यक्ष-

त्वापत्तेः । नान्त्यः, आत्मनि धर्माधर्माद्यभावस्यापि प्रत्यक्षतापत्तेरिति चेत्, न-योग्याचासावनुपलब्धिश्चेति कर्मधारयाश्रयणात् । अनुपलब्धेर्योग्यता च तर्कित-प्रतियोगिसत्त्वप्रसंजितप्रतियोगिकत्वं यस्याभावो गृह्यते तस्य यः प्रतियोगी तस्य सत्त्वेनाधिकरणे तर्कितेन प्रसंजनयोग्यमापादनयोग्यं यत्प्रतियोग्युपलब्धिस्वरूपं यस्यानुपलम्भस्य तदनुपलब्धेर्योग्यत्वमित्यर्थः ॥

षष्ठीसप्तमीसमासयोः सम्भवादुभयत्र च दोषसद्भावाच्छङ्कते-नन्विति कर्मधारयसमासमाश्रित्य परिहरति-योग्येति । अनुपलब्धियोग्यत्वं किमित्यपेक्षायामाह-अनुपलब्धेरिति । यद्यत्र घटः स्यादिति तर्कितेन प्रतियोगिसत्त्वेन तर्ह्युपलभ्येतेति प्रसंजितः घटोपलम्भलक्षणः प्रतियोगी यस्यानुपलम्भस्य तस्य भावस्तत्त्वमित्यभिप्रेत्यैतदर्थमाह-यस्येति ॥

तथा हि स्फीतालोकवति भूतले यदि घटः स्यात्तदा घटोपलम्भः स्यादित्यापादनसंभवात्तादृशभूतले घटाभावोऽनुपलब्धिगम्यः । अंधकारे तु तादृशापादनासंभवान्नानुपलब्धिगम्यता, अत एव स्तंभे पिशाचसत्त्वे स्तंभवत्प्रत्यक्षतापत्त्या तदभावोऽनुपलब्धिगम्यः आत्मनि धर्मादिसत्त्वेऽप्यस्यातीन्द्रियतया निरुक्तोपलम्भापादनासंभवात् न धर्माद्यभावस्यानुपलब्धिगम्यत्वम् ॥

अथोदाहरणप्रत्युदाहरणाभ्यामुक्तं स्फुटयति-तथाहीति । स्फीतो विशालः । पक्षद्वयोक्तदोषाभावमाह-अत एवेति । यत एवंभूतयोग्यानुपलब्धिसमाश्रयणमत एवेत्यर्थः ॥

ननु क्त्वाधिकरणेन्द्रियसन्निकर्षस्थले अभावस्या-
नुपलब्धिगम्यत्वमनुमतं तत्र क्लृप्तेन्द्रियमेवाभावाका-
ख्यतावपि करणम् । इन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधाना-
दिति चेत्, न—तत्प्रतियोग्यनुपलब्धेरपि अभावग्रहे
हेतुत्वेन क्लृप्तत्वेन करणत्वमात्रस्य कल्पनात् ।
इन्द्रियस्य चाभावेन समं सन्निकर्षाभावेनाभावग्रहा-
हेतुत्वात् । इन्द्रियान्वयव्यतिरेकयोरधिकरणज्ञाना-
द्युपक्षीणत्वेनान्यथासिद्धेः ॥

नैयायिकः शङ्कते—नन्विति । तत्र तादृशस्थले क्लृप्तसंभवेऽपूर्व-
क्लृप्तनमन्याय्यं गौरवादित्यर्थः । इन्द्रियसत्त्वेऽभावज्ञानं तदभावे तदभाव
इत्यन्वयव्यतिरेकयोरनुविधानादनुरोधात् नास्ति मम गौरवं प्रत्युत तवैव
महद्गौरवमित्याशयेन समाधत्ते—नेति । संयुक्तविशेषणतासंबन्धस्यानङ्गी-
कारात्प्रमाणशून्यत्वाच्चेत्यभिप्रेत्याह—इन्द्रियस्येति । ननु सन्निकर्षाभाव-
प्रयुक्तहेतुत्वाभावोऽसिद्ध इन्द्रियान्वयव्यतिरेकबलेन तस्य कल्प्यत्वादि-
त्याशङ्क्याह—इन्द्रियेति । अन्यथासिद्धे सन्निकर्षादि विनैव सार्थक्यात् ।
आदिपदेन प्रतियोगिज्ञानसंग्रहः, अभावेन समं सन्निकर्षाभावेऽयं हेतुः ॥

ननु भूतले घटो नेत्याद्यभावानुभवस्थले भूतलांशे
प्रत्यक्षत्वमुभयसिद्धमिति तत्र वृत्तिनिर्गमनस्याव-
श्यकत्वेन भूतलावच्छिन्नचैतन्यवत्तन्निष्ठघटाभावा-
वच्छिन्नचैतन्यस्यापि प्रमात्रभिन्नतया घटाभावस्य
प्रत्यक्षतैव सिद्धांतेऽपीति चेत्, सत्यम्; अभावप्रतीतिः
प्रत्यक्षत्वेपि तत्करणस्यानुपलब्धेर्मानांतरत्वात् नहि

फलीभूतज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वे तत्करणस्य प्रत्यक्षप्रमाणतानियतत्वमस्ति 'दशमस्त्वमसि' इत्यादिवाक्यजन्यज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि तत्करणस्य वाक्यस्य प्रत्यक्षप्रमाणभिन्नप्रमाणत्वाभ्युपगमात् ॥

ननु भवत्सिद्धांतेऽप्यभावप्रमायाः प्रत्यक्षतैव समायात्यतः कथं तत्करणानुपलब्धिरिति शङ्कते—नन्विति । आदिपदेन स्तंभे पिशाचो नेत्यादिसंग्रहः । तत्र तादृशे स्थले तन्निष्ठभूतलनिष्ठे । अर्द्धाङ्गीकारेण परिहरति—सत्यमिति । यद्यप्यभावस्य प्रत्यक्षत्वयोग्यत्वाभावाच्छब्दजन्यस्वनिष्ठधर्मादिज्ञानवन्नाभावज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वं प्रत्यक्षलक्षणे योग्यत्वस्यापि विषयविशेषणत्वेनोक्तत्वात् । तथाप्यभावज्ञानप्रत्यक्षाप्रत्यक्षत्वयोर्न तद्योग्यायोग्यत्वे तन्त्रे किंतु प्रतियोगानुपलब्धियोग्यायोग्यत्वे तथाचानुपदमेवास्यार्थस्य स्पष्टीकृतत्वात् । अभावज्ञानप्रत्यक्षत्वेनाभ्युपेत्यैवाद् आश्रयणीयः । ननु तस्याः प्रत्यक्षत्वे कथं तत्करणस्य मानान्तरत्वमिति तत्राह—न हीति ॥

फलवैजात्यं विना कथं प्रमाणभेद इति चेत्, न-वृत्तिवैजात्यमात्रेण प्रमाणवैजात्योपपत्तेः । तथा च घटाद्यभावाकारवृत्तिर्नेन्द्रियजन्या इन्द्रियस्य विषयेणासन्निकर्षात्; किन्तु घटानुपलब्धिरूपमानान्तरजन्या इति भवत्यनुपलब्धेर्मानान्तरत्वम्, नन्वनुपलब्धिरूपमानान्तरपक्षेऽप्यभावप्रतीतिः प्रत्यक्षत्वे घटवति घटाभावभ्रमस्यापि प्रत्यक्षत्वापत्तौ तत्राप्यनिर्वचनीयघटाभावोऽभ्युपगम्येत । नचेष्टापत्तिः, तस्य मायोपादानकत्वेऽभावत्वानुपपत्तेः मायोपादानकत्वा-

भावे मायायाः सकलकार्योपादानत्वानुपपत्तिरिति चेन्न, घटवति घटाभावभ्रमो न तत्कालोत्पन्नघटाभावविषयकः किन्तु भूतलरूपादौ विद्यमानो लौकिको घटाभावो भूतले आरोप्यत इत्यन्यथाख्यातिरेवारोप्यसन्निकर्षस्थले सर्वत्रान्यथाख्यातेरेव व्यवस्थापनात् ॥

ननु प्रमाणभेदस्य फलभेदायत्तत्वात्कथं तं विना तस्य सिद्धिरित्याशङ्कते—फलेति । प्रत्यक्षत्वेन फलस्य साजात्येऽपि भूतलाकारवृत्तेरिन्द्रियजन्यत्वादभावाकारवृत्तेस्तदजन्यत्वाद्वृत्तिवैजात्यमात्रेण तदुपपत्तेर्मैवमित्याह—नेति । फलितमाह—तथाचेति । वृत्तिवैजात्यमात्रेण प्रमाणवैजात्ये, अथाभावभ्रमे दोषमाशङ्कते—नन्विति । तत्रानिर्वचनीयघटाभावो नाभ्युपगम्यतेऽतो नोक्तदोष इत्याह—नेति । नन्वेवं तर्हि कथं घटाभावभ्रमस्य प्रत्यक्षत्वमित्याशङ्कते—किञ्चित्ति । तद्विषयस्य सन्निहितत्वेन तत्संभवान्मैवमित्याह—भूतलेति । आदिपदेन क्रियादिसंग्रहः । अपसिद्धांतमाशङ्क्याह—आरोप्येति ॥

अस्तु वा प्रतियोगिमति तदभावभ्रमस्थले तदभावस्यानिर्वचनीयत्वम् तथापि तदुपादानं मायैव न ह्युपादानोपादेययोरत्यंतसाजात्यं तन्तुपटयोरपि तंतुत्वपटत्वादिना वैजात्यात् यत्किञ्चित्साजात्यस्य मायाया अनिर्वचनीयस्य घटाभावस्य च मिथ्यात्वधर्मस्य विद्यमानत्वात् अन्यथा व्यावहारिकघटाद्यभावं प्रति कथं मायोपादानमिति कुतो नाशङ्केथाः, नच विजातीययोरप्युपादानोपादेयभावे ब्रह्मैव जगदुपादानं स्यादिति वाच्यम्, प्रपञ्चविभ्रमाधिष्ठानत्वरूपेण तस्येष्टत्वात् । परिणामित्व-

रूपस्योपादानत्वस्य निरवयवे ब्रह्मण्यनुपपत्तेः ।
तथा च प्रपञ्चस्य परिणाम्युपादानं माया न ब्रह्म इति
सिद्धांतः इत्यमलतिप्रसंगेन ॥

ननु घटाधिकरणभूतलरूपादिनिष्ठघटाभावादेरिन्द्रियासन्निकृष्टत्वा-
त्कथं तद्गत अभावोत्रारोप्यत इत्याशङ्क्यानिर्वचनीयत्वमङ्गीकृत्य समा-
धत्ते-अस्तु वेति । प्रोक्तदूषणमुद्धरति-नहीति । ननु तयोः सर्वाकारेण
साजात्याभावेऽपि यत्किञ्चित्साजात्यमवश्यमभ्युपेयम् । अन्यथोपादा-
नोपादेयत्वव्याघातादित्याशङ्क्याह-यत्किञ्चिदिति । अन्यथा-अभावस्य
मायोपादानासंभवे, नन्वेवं ब्रह्मण एव जगदुपादानत्वसंभवात्किमर्थं
माया कल्प्यत इत्याशङ्क्य परिहरति-नचेति । किं ब्रह्मणो जगदुपादा-
नत्वमनिष्टमापाद्यते किं वा मायावैयर्थ्यमिति विकल्प्याद्यं प्रत्याह-प्रपं-
चेति । द्वितीयं प्रत्याह-परिणामित्वरूपस्येति । तथाच निरवयवे ब्रह्मणि
परिणामस्यानुपपन्नत्वे ॥

अभावे चातुर्विध्यम् ।

स चाभावश्चतुर्विधः-प्रागभावः प्रध्वंसाभावोऽत्यन्ता-
भावोऽन्योन्याभावश्चेति । तत्र मृत्पिण्डादौ कारणे
कार्यस्य घटादेरुत्पत्तेः पूर्वं योऽभावः स प्रागभावः,
सच भविष्यतीतिप्रतीतिविषयः । तत्रैव घटस्य मुद्गर-
पातानंतरं योऽभावः स प्रध्वंसाभावः, ध्वंसस्यापि
स्वाधिकरणकपालनाशे नाश एव । नचैवं घटोन्मज्ज-
नापत्तिघटध्वंसध्वंसस्यापि घटप्रतियोगिकध्वंसत्वात् ।
अन्यथा प्रागभावध्वंसात्मकघटस्य विनाशे प्रागभा-
वोन्मज्जनापत्तिः ॥

प्रासंगिकं समाप्त्यानुपलब्धिप्रमाणविषयमभावं विभजते-सचेति ।
तत्र तेषु कार्यसमवायिकालान्यावृत्तित्वे सति कार्योत्पत्तिपूर्वकालीनत्वं

प्रागभावलक्षणमभिप्रेत्याह-मृत्तिपडेति । तद्विषयकप्रत्ययस्वरूपमाह-
सचेति । प्रागभावः घटो भविष्यतीति प्रत्ययः घटप्रागभावं विषयी-
करोति । द्वितीयं लक्षयति-तत्रैवेति । तत्र मृत्तिपडादौ कार्यसमवायिकाला-
न्यावृत्तिप्रतियोग्यजनको ध्वंसाभावः, स च विनष्ट इति प्रत्ययगोचर
इत्यपि ज्ञेयम् । तस्यांतवत्त्वं तार्किकमतनिरासायाह-ध्वंसस्यापीति ।
नाशकाभावमाशंक्याह-स्वेति । ननु प्रागभावध्वंसानाधारकालस्य
प्रतियोगिकालतानियमात् घटोन्मज्जनप्रसंग इत्याशंक्य परिहरति-
ननेति । तत्र हेतुमाह-घटध्वंसेति । घटध्वंसकालस्य घटकालत्वाभाव-
वत्तत्प्रतियोगिकध्वंसकालस्यापि तथात्वादित्यर्थः । ननु ध्वंसजनकस्य
तत्प्रतियोगित्वनियमात्कथमजनकस्य घटस्य तत्प्रतियोगित्वमित्याशंक्य
घटध्वंसध्वंसेपि नष्टो घट इति प्रतीतिसद्भावात् । घटध्वंसध्वंसस्यापि
घटजन्यत्वोपचारात्तत्प्रतियोगिकत्वमास्थेयमन्यथातिप्रसंग इत्याह-
अन्यथेति । उक्तानंगीकारेण घटोन्मज्जनापत्तौ ॥

नचैवमपि यत्र ध्वंसाधिकरणं नित्यं तत्र कथं
ध्वंसनाश इति वाच्यम् । तादृशाधिकरणं यदि
चैतन्यव्यतिरिक्तं तदा तस्य नित्यत्वमसिद्धम्,
ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य ब्रह्मज्ञाननिवर्त्यताया
वक्ष्यमाणत्वात् । यदि च ध्वंसाधिकरणं चैतन्यं
तदासिद्धिः, आरोपितप्रतियोगिकध्वंसस्याधिष्ठाने
प्रतीयमानस्याधिष्ठानमात्रत्वात् । तदुक्तम्-“अधि-
ष्ठानावशेषो हि नाशः कल्पितवस्तुनः ” इति ॥

ननु सर्वस्यापि ध्वंसस्यानित्यत्वमुत यस्य कस्यचित् ? नाद्यः,
नित्याधिकरणस्य नाशासिद्ध्या तद्वृत्तिध्वंसस्यानित्यत्वासिद्धेः । न
द्वितीयः, नित्याधिकरणकध्वंससामान्यात्सर्वस्यापि नित्यत्वाश्रयणौचि-
त्यादित्याशंक्य परिहरति-नचेति । तन्नित्याधिकरणमाकाशादि किं वा

चैतन्यमिति विकल्प्याद्यं प्रत्याह—तादृशेति । द्वितीयेऽपि किमनारोपितं वस्तुप्रतियोगि किंवारोपितम् । नाद्यः, 'नेहनानास्ति किञ्चन' इत्यादिश्रुत्या प्रतीयमाननिषेधाभिधानेन सर्वस्यानारोपितत्वाभावाभिधानात् । द्वितीये तादृशध्वंसस्याधिकरणमात्रत्वान्न त्वेष्टसिद्धिरित्याशयेनाह—यदीति । असिद्धिः ध्वंसस्य चैतन्यातिरेकेण नित्यत्वासिद्धिः । तत्र सुरेश्वराचार्य्य-संमतिमाह—तदुक्तमिति ॥

एवं शुक्तिरूप्यविनाशोऽपीदमवच्छिन्नचैतन्यमेव यत्राधिकरणे यस्य कालत्रयेऽप्यभावः सोऽत्यन्ताभावः । यथा वायौ रूपात्यन्ताभावः सोऽपि घटादिवत् ध्वंसप्रतियोग्येव । इदमिदं नेति प्रतीतिविषयोऽन्योन्याभावः, अयमेव विभागो भेदः पृथक्त्वं चेति व्यवहियते, भेदातिरिक्तविभागादौ प्रमाणाभावात् । अयं चान्योन्याभावोऽधिकरणस्य सादित्वे सादिः । यथा घटे पटभेदः । अधिकरणस्यानादित्वेऽनादिरेव, यथा जीवे ब्रह्मभेदः ब्रह्मणि वा जीवभेदः । द्विविधोऽपि भेदो ध्वंसप्रतियोग्येव, अविद्याया निवृत्तौ तत्परतंत्राणां निवृत्त्यवश्यंभावात् ॥

उक्तन्यायं शुक्तिरूप्यनाशेऽतिदिशति—एवमिति । तथाचाधिष्ठानचैतन्यातिरिक्तध्वंसाभ्युपगमे प्रमाणाभावाद्गौरवाच्च तदसिद्ध्या सुतरां तन्नित्यत्वासिद्धिरिति भावः । तृतीयं लक्षयति—यत्रेति । असंदिग्धमुदाहरणमाह—यथेति । तार्किकमतनिरासायाह—सोऽपीति । अत्रेदं नेतिप्रत्ययविषयः । चतुर्थं लक्षयति—इदमिति । तादात्म्यसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताक इत्यर्थः । विभागपृथक्त्वयोः पदार्थांतरत्वनिरासायाह—अयमिति । एतस्य सादित्वमनादित्वं च व्यवस्थयाह—अयं चेति । ब्रह्मवन्निवृत्त्य-

भावमाशङ्क्याह—द्विविधोऽपीति । अनादित्वेऽप्याविद्यकत्वादित्याह—
अविद्येति ॥

पुनरपि भेदो द्विविधः—सोपाधिको निरुपाधिक-
श्चेति । तत्रोपाधिसत्ताव्याप्यसत्ताकत्वं सोपाधिक-
त्वम् । तच्छून्यत्वं निरुपाधिकत्वम् । तत्राद्यो यथा—
एकस्यैवाकाशस्य घटाद्युपाधिभेदेन भेदः । यथा वा
एकस्य सूर्यस्य जलभाजनभेदेन भेदः । तथा च
एकस्यैव ब्रह्मणोऽन्तःकरणभेदाद्भेदः । निरुपाधिक-
भेदो यथा—घटे पटभेदः । नच ब्रह्मण्यपि प्रपञ्चभेदा-
भ्युपगमेऽद्वैतविरोधः । तात्त्विकभेदादेरनभ्युपगमेन
वियदादिवदद्वैताव्याघातकत्वात् ।

प्रकारान्तरेणान्योन्याभावं विभजते—पुनरिति । ' उपाधिसत्ताया
व्याप्यासत्ता यस्य भेदस्य तस्य भावस्तत्त्वं यत्र यत्राकाशादिभेदसत्ता
तत्र घटाद्युपाधिसत्तेति । भेदोपाधिसत्तयोर्व्याप्यव्यापकभावः । ननु
ब्रह्मणो जडत्वव्यावृत्तये तत्र प्रपञ्चप्रतियोगिको भेदोऽभ्युपेयस्तथात्वे
चाद्वैतविरोध इत्याशङ्क्याह—नचेति । यथा वियदादिकमतात्त्विकत्वान्नाद्वै-
तविघातकं तद्वद्भेदोऽपीत्याह—तात्त्विकेति ॥

प्रपञ्चस्याद्वैते ब्रह्मणि कल्पितत्वाङ्गीकारात् । तदुक्तं
सुरेश्वराचार्यैः—

“ अक्षमा भवतः केयं साधकत्वप्रकल्पने ।

किं न पश्यसि संसारं तत्रैवाज्ञानकल्पितम् ॥”

अत एव विवरणेऽविद्यानुमाने प्रागभावव्यतिरिक्त-
विशेषणं च तत्त्वप्रदीपिकायामविद्यालक्षणे भावत्व-

विशेषणं संगच्छते । एवं चतुर्विधाभावानां योग्यानुप-
लब्ध्याप्रतीतिः । तत्रानुपलब्धिर्मानांतरम् ॥

ननु वियदादिप्रपञ्चस्यैव तात्त्विकत्वेन तथात्वं कथमित्यत आह-
प्रपञ्चस्येति । प्रपञ्चस्य ब्रह्मणि कल्पितत्वाङ्गीकारे वार्तिककारसम्मति-
माह-तदुक्तमिति । नन्वभावस्य चातुर्विध्यवर्णनं सिद्धांताननुरोधि-
नृसिंहाश्रमैरद्वैतदीपिकायां तस्य निराकृतत्वादित्याशङ्क्य प्राचीनैर्व्य-
वहृतत्वात्तत्प्रतिपादनं न सर्वथा सिद्धांतविरुद्धमित्याशयेनाह-अतएवेति ।
यतोऽभावस्य चातुर्विध्यमत एवेत्यर्थः । तथाचानुमानं विवादगोच-
रापन्नं प्रमाणज्ञानं स्वप्रागभावव्यतिरिक्तस्वविषयावरणस्वनिवर्त्यस्वदे-
शगतवस्त्वन्तरपूर्वकं भवितुमर्हति, अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वात्, अंध-
कारे प्रथमोत्पन्नप्रदीपप्रभावदिति । वस्तुपूर्वकमित्युक्तावात्मवस्तुपूर्व-
कतयार्थांतरत्वं तदर्थं वस्त्वन्तरेति । चक्षुरादिव्यावृत्त्यर्थं स्वदेशगतेति ।
अदृष्टादिकव्यावर्तनाय स्वनिवर्त्येति । उत्तरज्ञाननिवर्त्यपूर्वज्ञानव्या-
वृत्त्यर्थं स्वविषयावरणेति । प्रागभावव्यावृत्त्यर्थं स्वप्रागभावेति । तत्त्व-
प्रदीपिकायां चित्सुखाचार्यकृतायां अविद्यालक्षणे अनादिभावरूपत्वे
सति ज्ञाननिवर्त्यत्वमविद्यात्वमित्येवंरूपे उपसंहरति-एवमिति । ननु
किमनुपलब्धेरभावप्रमायां कारणांतरानुपपत्त्या मानान्तरत्वमास्थीयते
अनुभवबलाद्वा । नाद्यः-कलत्रप्रमाणभावस्येन्द्रियस्यैव तत्करणत्वं-
संभवान्नचेन्द्रियाभावयोः संबंधानिरूपणं संयुक्तविशेषणता संबंधस्यैव
सत्त्वात् । नचात्र प्रमाणाभावः भूतले घटाभावः इत्याधाराधेयभाव-
संबंधप्रतीतिः । घटाभावज्ञानं संबंधविषयकं विशिष्टज्ञानत्वाद्दंडीपुरुष
इतिज्ञानवदित्यनुमानाच्च । अन्यथाभावस्य निरधिकरणत्वापत्तौ ध्वंसस्य
स्वाधिकरणकपालनाशेनेत्यादिवर्णनम् । अधिकरणस्य सादित्व इत्या-
दिना भेदस्य द्वैविध्यनिरूपणंच विरुध्येत । स संबंधः स्वरूपसंबंधोऽन्यो
वेत्यन्यदेतत् । नच द्वितीयः, निर्घटभूतलं पश्यामीति विपरीतानुव्यव-
सायात्, अन्यथा पर्वतं पश्यामि वद्धिमनुमिनोमीतिवद्भूतलाभावयोर्विल-
क्षणानुव्यवसायापत्तिः किञ्च प्रत्यक्षप्रमायां प्रत्यक्षप्रमाणं करणमित्यु-
त्सर्गः सच बलवता बाधकेनापोह्यते । प्रकृते चाभावज्ञानं प्रत्यक्षमेवेत्यु-

भयसिद्धम् । तत्र प्रत्यक्षप्रमाणमिन्द्रियमेव करणं बाधकाभावादिन्द्रियाभावयोः संबंधस्य च साधितत्वात्ततश्च कथमनुपलब्धिर्मानांतरमिति चेत् उच्यते—न तावदिन्द्रियं तत्करणं संबंधानिरूपणात् । नच संयोगादिस्तस्यासंभवात् । नच संयुक्तविशेषणता तत्र प्रमाणाभावादुक्तप्रतीतेरनुमानस्य चाधाराधेयभावसंबंधसाधकतया इन्द्रियाभावसंबंधसाधकत्वान्न चोक्तमूलविरोधस्तादृशसंबंधाभावकथनस्याधाराधेयभावसंबंधकथनपरेण ग्रंथेन विरोधाभावात् । नाप्यनुव्यवसायविरोधः, फलीभूतं ज्ञानं प्रत्यक्षमित्युक्तत्वात् । यदपि किञ्चेत्यादि तदपि न, सन्निकर्षाभावस्य प्रबलतरबाधकस्य सत्त्वात् । किञ्च किमभावस्य विशेषणतामात्रं सन्निकर्षः इन्द्रियसन्निकृष्टाधिकरणविशेषणता वा किंवा यत्राधिकरणे प्रतियोगिसत्त्वमनुपलब्धिर्विरोधि स्यात्तद्विशेषणता । नाद्यः, भित्त्यादिव्यवहितभूतलादिवृत्तिघटाद्यभावेऽपि विशेषणतामात्रस्य विद्यमानत्वेन प्रत्यक्षतापत्तेः । न द्वितीयः, परमते करणवल्यावच्छिन्ननभस एव श्रोत्रेन्द्रियत्वात्तस्यैव स्वग्राह्यशब्दाभावाधिकरणत्वात्स्वेन स्वस्यासन्निकर्षादधिकरणेन्द्रियसन्निकर्षाभावेन शब्दाभावस्याप्रत्यक्षत्वप्रसंगात् । तृतीयेऽपि, अनुपलब्धिविरोधित्वमुपलभ्यमानत्वं तस्य किं यदाकदाचिद्भावोपेक्षित उत नियमेन ? आद्ये व्यवहितेऽप्यभावाधिकरणे कदाचिदुपलंभसंभवात्प्रतियोगिनस्तद्व्यवधानसमयेऽप्यभावप्रत्यक्षः स्यात् । न द्वितीयः, श्रोत्रदेशे भूतलादौ वा शब्दस्य घटादेर्वा सत्त्वेऽपि सामग्र्यभावादिनानुपलंभसंभवेन नियमेन तदुपलंभायोगात्तत्र तदभावस्याप्रत्यक्षतापत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः ॥

स्वतः प्रामाण्यवादः ।

एवमुक्तानां प्रमाणानां प्रामाण्यं स्वत एवोत्पद्यते ज्ञायते च । तथाहि स्मृत्यनुभवसाधारणं संवादिप्रवृत्त्यनुकूलं तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वं प्रामाण्यम्, तच्च ज्ञानसामान्यसामग्रीप्रयोज्यं नत्वधिकं गुणमपेक्षते प्रामात्रेऽनुगतगुणाभावात् । नापि प्रत्यक्षप्रमायां

भूयोऽवयवेन्द्रियसन्निकर्षः, रूपादिप्रत्यक्षे आत्म-
प्रत्यक्षे च तदभावात् । सत्यपि तस्मिन् पीतः शंख
इति प्रत्ययस्य भ्रमत्वाच्च ॥

एवमुक्तानां प्रमाणानां कीदृशं प्रामाण्यमित्यपेक्षायामाह—एवमिति ।
ननु परतस्त्वप्रामाण्यवादिनि तार्किके जाग्रति कथमेवं वक्तुं शक्यमित्यत
आह—तथाहीति । इच्छावृत्तिप्रामाण्यातिप्रसंगवारणाय ज्ञानत्वमिति । भ्रमे
तन्निरासाय तद्वतीति स्मृत्यनुभवसाधारणं संवादिप्रवृत्त्यनुकूलं प्रामाण्यम् ।
तद्वतितत्प्रकारकज्ञानत्वमित्यर्थः । नन्वेवंभूते प्रामाण्ये किं स्वतस्त्वं न ताव-
त्सोत्पाद्यत्वमाश्रयादित्यत आह—तच्चेति । ज्ञानजनकसामान्यसामग्र्य-
तिरिक्तकारणप्रयोज्यत्वं परतस्त्वं नैयायिकाद्यभिमतं निषेधति—नत्विति ।
प्रमामात्रेऽनुगतगुणसत्त्वे प्रमाणाभावादित्याह—प्रमामात्र इति । ननु प्रमा-
मात्र इत्युक्तमयुक्तं प्रत्यक्षप्रमायां गुणस्य सत्त्वादित्याशंका निरासायाह—
नपीति । उक्तगुणस्यानुगतत्वाभावादित्याह—रूपादीति । व्यतिरेक-
व्यभिचारमुक्तवान्वयव्यभिचारमाह—सत्यपीति ॥

अत एव न सल्लिङ्गपरामर्शादिकमप्यनुमित्यादिप्रमायां
गुणः, असल्लिङ्गपरामर्शादिस्थलेपि विषयाबाधे नानु-
मित्यादेः प्रमात्वात् । नचैवमप्रमाऽपि प्रमा स्यात्,
ज्ञानसामान्यसामग्र्या अविशेषादिति वाच्यम्, दोषा-
भावस्यापि हेतुत्वाङ्गीकारात् । नचैवं परतस्त्वमिति
वाच्यम् । आगंतुकभावकारणापेक्षायामेव परतस्त्वात् ॥

अतएतान्वयव्यतिरेकव्यभिचारादेव । आदिपदं योग्यतादिसंग्रहार्थम् ।
सत्यपि सल्लिङ्गपरामर्शे गन्धप्रागभावावच्छेदेन गंधानुमितेरप्रमात्वाद्गन्ध-
व्यभिचारं मनसि निधाय व्यतिरेकव्यभिचारं दर्शयति—असल्लिङ्गेति ।
ननु भ्रमस्यापि तादृशसामग्रीप्रयोज्यत्वाविशेषाद्भ्रमप्रमाव्यवस्थापकं
किमित्याशंक्य निरासायाह—नचेति । प्रतिबंधकाभावस्य कार्यमात्रं प्राति

हेतुत्वेन क्लृप्ततया दोषाभावस्यापि तथात्वेनांगीकारात् । नचायं गुण-
त्वेन हेतुः, प्रमाणाभावादित्यर्थः । अथ सिद्धांतापत्तिमाशंक्य निरासा-
याह-नचेति । अदृष्टादिसापेक्षत्वादागंतुकेति । दोषाभावसापेक्षत्वादाह-
भावेति । तथाचागंतुकभावकारणानपेक्षज्ञानसामान्यसामग्रीप्रयोज्यत्वं
स्वतस्त्वामित्यंगीकारेण तादृशकारणसहकृतज्ञानसामान्यप्रयोज्यत्वरूप-
परतस्त्वापातो नास्तीति भावः ॥

ज्ञायते च प्रामाण्यं स्वतः स्वतो ग्राह्यत्वं च दोषाभावे
सति यावत्स्वाश्रयग्राहकसामग्रीग्राह्यत्वं स्वाश्रयो
वृत्तिज्ञानं तद्ग्राहकं साक्षिज्ञानं तेनापि वृत्तिज्ञाने गृह्य-
माणे तद्गतं प्रामाण्यं गृह्यते । नचैवं प्रामाण्यसंशया-
नुपपत्तिः, तत्र संशयानुरोधेन दोषस्यापि सत्त्वेन
दोषाभावघटितस्वाश्रयग्राहकाभावेन तत्र प्रामाण्य-
स्यैवाग्रहात् ॥

एवं प्रामाण्योत्पत्तौ स्वतस्त्वमभिधाय तस्य ज्ञप्तौ तदावेदयति-ज्ञायते
चेति । तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वलक्षणप्रामाण्यमुत्पन्नम् । स ज्ञायते
च स्वत इत्यर्थः । ज्ञायत इत्यस्य गृह्यत इत्यर्थमभिप्रेत्याह-स्वतो
ग्राह्यत्वंचेति । परतस्त्ववादिनाऽनुमानादिकं तद्ग्राहकमंगीकृतमतस्त-
द्वारणाय यावदिति स्वाश्रयग्राहकविशेषणं यावत्स्वाश्रयग्राहकसामग्री-
जन्यग्रहणगोचरत्वं तैर्नांगीक्रियत इत्यर्थः । दोषवशादप्रामाण्यनिश्चये
संशये च सत्यव्याप्तिवारणाय दोषाभावे सतीति, तथाच दोषवशात्तादृश-
सामग्र्या तद्ग्रहेऽपि न दोष इति भावः । स्वाश्रयेत्याद्युपपादयति-स्वाश्र-
यइति । तेनापि नत्वनुमानेनैव सत्यंतपदकृत्यमाशंक्य दर्शयति-नचेति ॥

यद्वा-यावत्स्वाश्रयग्राहकग्राह्यत्वयोग्यत्वं स्वतस्त्वं
संशयस्थले प्रामाण्यस्योक्तयोग्यतासत्त्वेऽपि दोष-
वशेनाग्रहात् न संशयानुपपत्तिः । अप्रामाण्यं तु न

ज्ञानसामान्यसामग्रीप्रयोज्यं, प्रमायामप्यप्रामाण्या-
पत्तेः । किन्तु दोषप्रयोज्यम् । नाप्यप्रामाण्यं याव-
त्स्वाश्रयग्राहकग्राह्यम् अप्रामाण्यघटकतदभावव-
त्त्वादेर्वृत्तिज्ञानाऽनुपनीतित्वेन साक्षिणा ग्रहीतुमशक्य-
त्वात् । किन्तु विसंवादिप्रवृत्त्यादिलिंगिकानुमित्यादि-
विषय इति परतएवाप्रामाण्यमुत्पद्यते ज्ञायते चेति ॥

इत्यनुपलब्धिपरिच्छेदः ॥ ६ ॥

सत्यन्तमप्रदायापि दोषं परिहरति-यद्वेति । एवमुत्पत्तिज्ञप्तयोः प्रामा-
ण्यस्य स्वतस्त्वमुपपाद्य तदप्रामाण्यस्य परतस्त्वं वर्णयति-अप्रामाण्य-
मिति । विसंवादीति । इयं शुक्तिरजतार्थिवृत्तिः प्रामाण्यशून्याविसंवादि-
प्रवृत्तिजनकत्वादित्यादि-विसंवादिप्रवृत्त्यादि-लिंगिकानुमितिग्राह्यम् ।
आदिपदेनानाप्तवचनजन्यत्वादिसंग्रहः । द्वितीयादिपदं शाब्दज्ञानादि-
संग्रहार्थम् ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्य्यबालगोपालतीर्थश्रीपादशिष्यदत्त-

वंशावतंसरामकुमारसूनुधनपतिसूरिसुतशिवदत्तकृतायां वेदांतपरि-

भाषार्थदीपिकायामनुपलब्धिपरिच्छेदः समाप्तः ॥ ६ ॥

अथ विषयपरिच्छेदः ७.

अथ प्रमाणविषयनिरूपणम् ।

एवं निरूपितानां प्रमाणानां प्रामाण्यं द्विविधम् ।
व्यावहारिकतत्त्वावेदकत्वं पारमार्थिकतत्त्वावेदकत्वं
चेति । तत्र ब्रह्मस्वरूपावगाहिप्रमाणव्यतिरिक्तानां
सर्वप्रमाणानामाद्यं प्रामाण्यं तद्विषयाणां व्यवहार-
दशायां बाधाभावात् । द्वितीयं तु जीवब्रह्मैक्यपराणां
“ सदेवसोम्येदमग्र आसीत् ” इत्यादीनां “ तत्त्व-

मसि ” इत्यंतानां तद्विषयस्य जीवपरैक्यस्य काल-
त्रयाबाध्यत्वात् ॥

अथ प्रमेयं निरूपयितुमुपक्रमते-एवमिति । प्रामाण्यं यथाभूतार्थ-
ज्ञानजनकत्वं तत्त्वं यथार्थत्वं तथाच तदेवात्र प्रतिपाद्यम् ॥

लक्षणं द्विविधम् ।

तच्चैक्यं तत्त्वंपदार्थज्ञानाधीनज्ञानमिति । प्रथमं तत्प-
दार्थो लक्षणप्रमाणाभ्यां निरूप्यते । तत्र लक्षणं द्विवि-
धम्-स्वरूपलक्षणं तदस्थलक्षणं चेति । तत्र स्वरू-
पमेव लक्षणं स्वरूपलक्षणं, यथा-“ सत्यं ज्ञानमनंतं
ब्रह्म ” इति । अत्र सत्यादिकं स्वरूपलक्षणम् ॥

तत्प्रतिपादनं पदार्थप्रतिपादनं पदार्थप्रतिपादनाधीनमतः पदार्थो
निरूप्यत इत्याह-तच्चैक्यमिति । इति इतिहेतोः । प्रथमोपात्तत्वात्म-
त्यक्षाद्यगोचरत्वादभ्यर्हितत्वाच्चादौ तत्पदार्थो निरूप्यते इत्यर्थः । तत्र
लक्षणप्रमाणयोरसाधारणधर्मो लक्षणं स्वरूपं सद्वावर्तकमिति मुख्यत्वा-
त्स्वरूपलक्षणं लक्षयति-तत्रेति । तत्पदार्थलक्षणस्य प्रकृतत्वाल्लौकिकं
प्रकृष्टप्रकाशश्चंद्रइत्यनुदाहृत्य वैदिकमेतदुदाहरति-यथेति । आदिपदेन
ज्ञानानंतसंग्रहः । सच्चिदनंतात्मकमेव लक्षणमिति केचित् । सत्यादिकं
प्रत्येकलक्षणमित्यन्ये ॥

ननु स्वस्य स्ववृत्तित्वाभावे कथं लक्षणत्वमिति
चेत्, न, स्वस्यैव स्वापेक्षया धर्मिधर्मभावकल्पनया
लक्ष्यलक्षणत्वसंभवात् । तदुक्तम्-

“आनंदो विपयानुभवो नित्यत्वं चेति सन्ति धर्माः ।
अपृथक्त्वेऽपि चैतन्यात्पृथगिवावभासन्ते ” इति ॥

ननु असाधारणधर्मस्य लक्षणत्वात्स्वस्य च स्ववृत्तिधर्मत्वाभावात्कथं
सत्यादिकं स्वरूपलक्षणमिति शङ्कते-नन्विति । धर्मेपारमार्थिकत्वविवक्ष-
णेगौरवान्मैवमित्याह-नेति । स्वोक्तेपदपादाचार्यसंमतिमाह-तदुक्तमिति ।

तटस्थलक्षणं यावल्लक्ष्यकालमनवस्थितत्वे सति
 व्यावर्तकं तदेव यथा गन्धवत्त्वं पृथिवीलक्षणं महा-
 प्रलये परमाणुषु उत्पत्तिकाले घटादिषु गन्धाभावात् ।
 ब्रह्मणि प्रकृते च जगज्जन्मादिकारणत्वम् । अत्र
 जगत्पदेन कार्यजातं विवक्षितं, कारणत्वं च कर्तृत्व-
 मतोऽविद्यादौ नातिव्याप्तिः ॥

द्वितीयं लक्षयति—तटस्थेति । स्वरूपलक्षणेऽतिप्रसंगनिगसाय सत्य-
 न्तम् । लक्ष्यावृत्तितादृशधर्मेतिव्याप्तिनिराकरणाय व्यावर्तकमिति । स्पष्ट-
 प्रतिपत्त्यर्थं लौकिकमप्युदाहरति—यथेति । परमतेनाह—महाप्रलय इति ।
 उभयमतेनाह—उत्पत्तिकाल इति । प्रकृतब्रह्मणस्तत्त्विकमित्यत आह—
 प्रकृत इति । मायादेरपि जगदंतःपातित्वादाह—कार्येति । कुलालादाव-
 तिव्याप्तिवारणाय—जातमिति । कार्यमात्रमित्यर्थः । कारणत्वमपि प्रधा-
 नादिसाधारणमित्यत आह—कारणत्वं चेति ॥

कर्तृत्वलक्षणम् ।

कर्तृत्वं च तत्तदुपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृ-
 तिमत्त्वम्, ईश्वरस्य तावदुपादानगोचरापरोक्षज्ञानस-
 द्भावे च “यः सर्वज्ञः सर्ववित् । यस्य ज्ञानमयं तपः,
 तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायते ” इत्यादिश्रुति-
 र्मानं तादृशचिकीर्षासद्भावे “सोऽकामयत बहुस्यां
 प्रजायेय ” इत्यादिश्रुतिर्मानं तादृशकृतौ च “तन्म-
 नोऽकुरुत ” इत्यादिवाक्यम् ॥

एवमपि कथं निरास इत्याह—कर्तृत्वं चेति । अत्र प्रमाणाकांक्षाया-
 माह—ईश्वरस्येति । सर्वज्ञः सामान्यतः, सर्वविद्विशेषतः, ब्रह्म कार्यं ब्रह्मा
 हिरण्यगर्भः, नाम घट इत्यादि, रूपं शुक्लादि, अन्नं व्रीहियवादि “यः-
 कालकालो गुणी सर्वविद्यः ” इत्यादिश्रुतिरादिपदार्थः । यस्मादाका

शादिः स आत्मा कामितवानिच्छां कृतवान् बहुधा भवेयम् । कथमेकस्य बहुधा भवनमित्यत आह—प्रजायेयेति । “ उत्पद्येय तदैक्षत ” इत्याद्या श्रुतिरादिनोपादेया तद्ब्रह्म संप्राणमसृजत इत्याद्या श्रुतिरादिनोपादेया—त्रितयमिति । तत्र उपादानगोचरापरोक्षज्ञानवत्त्वं तादृशचिकीर्षावत्त्वं तादृशकृतिमत्त्वमित्येवमित्यर्थः ॥

ज्ञानेच्छाकृतीनां मध्येऽन्यतमगर्भलक्षणत्रितयमिदं विवक्षितम् । अन्यथा व्यर्थविशेषणत्वापत्तेः । अत एव जन्मस्थितिध्वंसानामन्यतमस्यैव लक्षणे प्रवेशः । एवं च प्रकृते लक्षणानि नव संपद्यन्ते । ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणत्वे च “ यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति ” इत्यादिश्रुतिर्मानम् ॥

एकमेव लक्षणं कुतो नेत्यत आह—ज्ञानेच्छेति । अन्यथेति । लक्षणत्रितयाविवक्षणे इत्यर्थः । यत एकलक्षणे विवक्षणे विशेषणवैयर्थ्यमतो विवेक्षणवैयर्थ्यादेव जन्माद्यन्यतमस्यैव लक्षणे प्रवेश इत्याह—अत एवेति । फलितमाह—एवंचेति । कार्यजातजन्मगोचरापरोक्षज्ञानवत्त्वं तत्स्थितिविषयतद्वत्त्वं तल्लयगोचरतद्वत्त्वं समस्तकार्यगोचरचिकीर्षाश्रयत्वं तत्स्थितिविषयकचिकीर्षावत्त्वं तल्लयगोचरचिकीर्षास्पदत्वं कार्यमात्रजन्यगोचरकृतिमत्त्वं तत्स्थितिविषयककृत्याश्रयत्वं तल्लयगोचरकृत्यास्पदत्वमित्येवंरूपाणीत्यर्थः । ब्रह्मणो जगज्जन्मादिहेतुत्वेऽपि प्रमाणाकांक्षायामाह—ब्रह्मण इति । प्रयन्ति प्रलयं गच्छन्ति संति यत्प्रविशन्ति “ सर्वाणि हवा भूतानि आकाशादेव समुत्पद्यन्त आकाशं प्रत्यस्तयन्ति ” इत्याद्या श्रुतिरादिनोपादया ॥

यद्वा निखिलजगदुपादानत्वं ब्रह्मणो लक्षणम् । उपादानत्वं च जगदध्यासाधिष्ठानत्वम् । जगदाकारेण

विपरिणममानमायाधिष्ठानत्वं वा । एतादृशमेवोपादानत्वमभिप्रेत्य “ इदं सर्वं यदयमात्मा । सच्च त्यच्चाभवत् । बहुस्यां प्रजायेय ” इत्यादि श्रुतिषु ब्रह्मपञ्चयोस्तादात्म्यव्यपदेशः । घटः सन् घटो भाति घट इष्ट इत्यादिलौकिकव्यपदेशोऽपि सच्चिदानन्दरूपब्रह्मैक्याध्यासात् ॥

ननु त्रिभिरस्योपादानत्वसूचनादेकैकस्य लक्षणप्रवेशे तेन सिद्धयतीत्यरुच्याह—यद्वेति । उपादानं च यदभिन्नं कार्यमुत्पद्यते तत्तदभेदश्च पृथक्सत्ताशून्यत्वं तच्चाविद्याब्रह्मणोः समानं ब्रह्मण्यध्यस्तस्य पृथक्सत्ताशून्यत्वादित्याशयेनाह—उपादानत्वेति । तथाच कल्पितविकारसंबन्धस्य वास्तवनिर्विकारत्वाविरोधादुपादानत्वेऽपि विकारशून्यत्वं ब्रह्मण इति भावः । विपरिणममानमेवोपादानमिति यद्याग्रहस्तर्ह्यस्तूपादानं माया तथापि स्वाधिष्ठानं ब्रह्म विना तस्यास्तथात्वाभावात्तदधिष्ठानस्याप्युच्यमानमुपादानत्वमविरुद्धमिति, तथाभूतमायाधिष्ठानत्वमेव लक्षणमस्त्वित्याशयेनाह—जगदिति । नच जगतो मायापरिणामत्वे मानाभावः “ मायां तु प्रकृतिं विद्यात् ” “ मयाध्यक्ष्येण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् ” जगन्मायापरिणामं कार्यत्वाच्छ्रुतिरूप्यवदिति प्रमाणसत्त्वात् न च बाध्यत्वमुपाधिसाधनव्यापकत्वात् । यद्वा जगज्जडोपादानकं कार्यत्वात्संमतवत्तच्चैकं लाघवात्तदपि श्रुतिस्मृतिप्रामाण्यात्परिशेषादज्ञानं माया अविद्या अज्ञानमित्यनर्थोत्तरम्, ननु श्रुतिषु जगद्ब्रह्मतादात्म्यव्यपदेशाज्जगदाकारेण विपरिणममानत्वमुपादानत्वमित्येव तल्लक्षणं कुतो नाङ्गीक्रियत इत्याशङ्क्य चेतनस्य जडाकारेण परिणामायोगात् कूटस्थनित्यत्वश्रुतिविरोधाच्चोक्तोपादानत्वाभिप्रायेणैव तासु तथा व्यपदेश इत्याह—एतादृशमेवेति । यदिदं सर्वं हिरण्यगर्भादिस्तंबपर्यंतं तदयमात्मेति यश्चरैः स स्थाणुरितिवत्तादात्म्यव्यपदेशः सत् मूर्तपृथ्व्यादिभूतत्रयम् । त्यदमूर्ते वाय्वाकाशे तद्रूपमभव-

दित्यर्थः। बहुस्यां बहुतादात्म्यवान्भवेयस्वप्नपदार्थतादात्म्यवादितिविवेकः।
आदिपदेन “ सर्वं खल्विदं ब्रह्म, एतदात्म्यमिदं सर्वम् ” इत्याद्याः
श्रुतय उपादेयाः। एवं लौकिकोपि तादात्म्यव्यपदेशोऽध्यासकृत एवेत्याह-
घटः सन्निति ॥

नन्वानंदात्मकचिदध्यासाद्वटादेरिष्टत्वव्यवहारे दुः-
खस्यापि तत्राध्यसात्तत्रापि इष्टत्वव्यवहारापत्तिरिति
चेत्, न,—आरोपे सति निमित्तानुसरणं नतु निमित्त-
मस्तीत्यारोप इत्यभ्युपगमेन दुःखादौ सच्चिदंशाध्यासे-
प्यानन्दांशाध्यासाभावात् ॥

अतिप्रसंगं शङ्कते—नन्विति । घटादिष्विष्टत्वव्यवहारदर्शनादानं-
दाध्यासस्तत्रवर्ण्यते, तददर्शनान्न दुःख आनंदांशाध्यास इत्याह—नेति ।
आदिपदं दुःखसाधनपरम् । सच्चिदंशाध्यासेपि तत्तादात्म्याध्यासेपि ।
एवमग्रेपि ॥

जगति नामरूपांशद्वयव्यवहारस्तु अविद्यापरिणामा-
त्मकनामरूपसंबन्धात् । तदुक्तम्—

“ अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यंशपंचकम् ॥

आद्यं त्रयं ब्रह्मरूपं जगद्रूपं ततो द्वयम् ॥ ” इति ।

एवं प्रपंचे नामरूपव्यवहारः किं कृत इत्यत आह—जगतीति ।
स्वोक्तेऽभियुक्तवाक्यमुदाहरति—तदुक्तमिति ॥

जगतो जन्यक्रमः ।

अथ जगतो जन्यक्रमो निरूप्यते ॥

एवं स्वरूपतटस्थलक्षणाभ्यां तत्पदार्थं लक्षयित्वा जगदुत्पत्तिनिरू-
पणं प्रतिजानीते—अथेति ॥

तत्र सर्गाद्यकाले परमेश्वरः सृज्यमानप्रपंचवैचित्र्यहे-
तुप्राणिकर्मसहकृतोऽपरिमितानिरूपितशक्तिविशेष-

विशिष्टमायासहितः सन्नामरूपात्मकनिखिलप्रपञ्चं
प्रथमं बुद्धावाकलय्येदं करिष्यामीति संकल्पयति
“ तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय ” इति । “ सोऽकामयत
बहु स्यां प्रजायेय ” इत्यादिश्रुतेः । तत आकाशा-
दीनि पञ्चभूतानि अपञ्चीकृतानि तन्मात्रपदप्रतिपा-
द्यानि उत्पद्यन्ते । तत्राकाशस्य शब्दो गुणः । वायो-
स्तु शब्दस्पर्शौ । तेजसस्तु शब्दस्पर्शरूपाणि । अपां
तु शब्दस्पर्शरूपरसाः । पृथिव्यास्तु शब्दस्पर्श-
रूपरसगन्धाः ॥

आकलय्येदमित्यमित्याल्लिख्य परमेश्वरे वैषम्यनिरासार्थमुक्तं सृज्य-
मानेति । ननु तस्य कूटस्थत्वात्कथं तत्र संकल्पादिकमित्याशङ्कानिवृ-
त्त्यर्थमुक्तमपरिमितेत्यादि । प्रमाणमाह—तदिति । ‘तन्मनोकुरुत’ इत्या-
दिश्रुतिरादिपदादुपादेया । तत ईक्षणसंकल्पप्रयत्नानन्तरम् । वियदधिकरणं
मनसि निधायाह—आकाशादीनीति । तथाच श्रुतिः—“ तस्माद्वा
एतस्मादात्मन आकाशस्सम्भूतः । आकाशाद्वायुः । वायोरग्निरग्रेरापः
अद्भ्यः पृथिवी ” इति । अपञ्चीकृतभूतानामेव पुराणादिषु तन्मात्रपद-
प्रतिपाद्यता इत्याशयेनाह—तन्मात्रेति । पञ्चीकृतभूतेषु शब्दादिगुणो-
पलब्धेरपञ्चीकृतेष्वप्यनुमानसिद्धान् तानाह—तत्रेति ॥

नच शब्दस्याकाशमात्रगुणत्वं वाय्वादावपि तदुपलं-
भात् । नचासौ भ्रमः बाधकाभावात् । इमानि भूतानि
त्रिगुणमायाकार्याणि त्रिगुणानि गुणास्सत्त्वरजस्तमां-
सि एतैश्च सत्त्वगुणोपेतैः पञ्चभूतैर्व्यस्तैः पृथक् पृथक्
क्रमेण श्रोत्रत्वक्चक्षूरसनघ्राणानि पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि

जायंते । एतेभ्यः पुनराकाशादिगतसात्त्विकांशेभ्यः मिलितेभ्यः मनोबुद्ध्यहंकारचित्तानि जायंते । श्रोत्रादीनां पंचानां क्रमेण दिग्वातार्कवरुणाश्विनोऽधिष्ठातृदेवताः मन आदीनां चतुर्णां क्रमेण चन्द्रचतुर्मुखशंकराच्युताः अधिष्ठातृदेवताः ॥

अपंचीकृताकाशादिभूतेषु नैयायिकमतं निरस्यति-न चेति । पंचीकृतवाय्वादौ तदुपलंभादपंचीकृतवाय्वादावपि, तदुपलंभ इति भावः । ननु जलादावपि गंधोपलंभात्कथं तस्य पृथिवीमात्रगुणत्वमिति चेन्न, तस्य पंचीकृतपृथिव्यंशसंबंधकृतत्वेन जलादेः पृथिव्यकार्यत्वेन बाधकसद्भावेन च भ्रमत्वात् । एतेषां त्रिगुणात्मकत्वेऽपि सत्त्वगुणप्रधानेभ्य एभ्यो यदुत्पद्यते तदाह-एतैश्चेति । एतैरपंचीकृतैः मनसः स्थानं गलांतरम्, ह्रुद्धेर्वदनम्, अहंकारस्य हृदयं, चित्तस्य नाभिरिति शारीरकोपनिषदि मन आदिगोलकान्युक्तानि, दिग्वातार्कप्रचेताश्चीति भागवतमनुसृत्याह-श्रोत्रादीनामिति । यद्यपि सुबालोपनिषदि घ्राणस्य पृथिवीदेवतोक्ता तथापि पृथिव्यभिमानिन्या देवताया अश्व्यात्मना तदधिष्ठातृत्वादविरोधः ॥

एतैरेव रजोगुणोपेतैः पंचभूतैर्व्यस्तैर्यथाक्रमं वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानि कर्मेन्द्रियाणि जायन्ते । तेषां च क्रमेण बह्वीन्द्रोपेन्द्रमृत्युप्रजापतयोऽधिष्ठातृदेवताः, रजोगुणोपेतपंचभूतैरेव मिलितैः पंचवायवः प्राणापानव्यानोदानसमानाख्या जायन्ते । तत्र प्राग्गमनवान् वायुः प्राणः नासादिस्थानवर्ती, अर्वाग्गमनवानपानः पाय्वादस्थानवर्ती, विष्वग्गतिमान् व्यानः अखिलशरीरवर्ती, ऊर्ध्वगमनवानुत्क्रमणवायु-

रुदानः कंठस्थानवर्ती, अशितपीतान्नादिसमीकरणः
समानः नाभिस्थानवर्ती । तैरेव तमोगुणोपेतैरपंची-
कृतभूतैः पंचीकृतानि जायन्ते । “ तासां त्रिवृतं
त्रिवृतमेकैकां करवाणि ” इति श्रुतेः पंचीकृतोप-
लक्षणार्थत्वात् ॥

रजःप्रधानानामेषां कार्यमाह—एतैरेवेति । तेषु पंचवायुषु प्राणं
लक्षयति—प्रागिति । सर्वदोर्ध्वगतिमानित्यर्थः । तेनोत्क्रांतिसमये
उदानस्योर्ध्वगतिमत्त्वेऽपि नातिप्रसंगः । “ वायुः प्राणो भूत्वा नासिके
प्राविशत् ” इत्यैतरेयश्रुतिमनुसृत्याह—नासादीति । नाभ्यादिनासि-
कापर्यंतानि स्थानान्यादिपदार्थः । अपानं लक्षयति—अर्वागिति ।
अधोगमनवान् नाभ्यादिपायुपर्यंतस्थानान्यादिशब्दार्थः । तथा चैतरे-
यश्रुतिः—“ मृत्युरपानो भूत्वा नाभिं प्राविशत् ” इति । व्यानं लक्ष-
यति—विष्वगिति । विष्वग्गमनवान् सर्वतो गमनवान् । उदानलक्षणमाह—
ऊर्ध्वमिति । प्राणोऽतिप्रसंगमाशङ्क्याह—उत्क्रमणेति । लोकांतरयात्रा-
काल ऊर्ध्वगमनवानित्यर्थः । “ अथैकयोर्ध्व उदानः पुण्येन पुण्यं लोकं
नयति ” इत्यादिप्रश्नोपनिषद्वाक्यमत्र प्रमाणम् । यद्वा यत्पीताशित-
पानीयान्नाद्युद्गारक्रियोत्क्रमणं तद्वेतुस्तेर्दर्थमूर्ध्वगमनवानित्यर्थः ।
समानं लक्षयति—अशितेति । अस्य सकलशरीरवर्तित्वेऽपि मुख्यस्थान-
माह—नाभीति । प्राणादीनां लक्षणान्युक्तानि मैत्रेयोपनिषदि—
“अथ योऽयमूर्ध्वमुत्क्रामति एष वाव स प्राणः योऽयमर्वाचं संक्रामति
येनैताः शिरा अनुव्याप्ता योऽयं पीतमशितमुद्गिरति योऽयं स्थाविष्ठमन्नं
धातुमपाने स्थापयति अणिष्ठं चांगे समानयति” इति । तमोगुणप्रधानाना-
मेषां कार्यमाह—तैरेवेति । ननु त्रिवृत्करणस्य श्रुतिमूलकत्वात्त्रिवृत्कृत-
भूतानीति वक्तव्ये पञ्चीकृतभूतानीति श्रुतिविरुद्धमित्यत आह—तासा-

१ मैत्रेयोपनिषच्छ्रुतिमनुसृत्य मूलस्योदानलक्षणवाक्यं लक्षणांतरपरत्वेन
बोधयति—यद्वेति । २ उत्क्रमणार्थम् ।

मिति । तेजोबन्नरूपाणां मध्ये एकं तेजोभूतं द्विधा विभज्य तयोरेकं पुनर्द्विधा विभज्य तयोरंशयोरबन्नयोः संयोजनम् । तथा जलं द्विधा विभज्य तयोरेकं भागं पुनर्द्विधा विभज्य तयोरंशयोस्तेजःपृथिव्योः संयोजनम् एवं पृथिवीं द्विधा विभज्य तयोरेकं भागं पुनर्द्विधा विभज्य तयोरंशयोर्जलतेजसोः संयोजनमित्येवं त्रिवृतं करवाणीति । यद्यपि छांदोग्ये त्रिवृत्करणमुक्तम् तथापि तद्वाक्यस्योक्तभूतपंचोत्पत्त्यनुसारित्वात्तस्याश्च पंचभूतोत्पत्तिपरत्वेन सूत्रकारैः सिद्धांतितत्वात् त्रिवृत्करणस्यापि पंचीकरणोपलक्षणार्थत्वं न्याय्यमिति भावः ॥

पंचीकरणप्रकारः ।

पंचीकरणप्रकारश्चेत्थम्-आकाशमादौ द्विधा विभज्य तयोरेकभागं पुनश्चतुर्धा विभज्य तेषां चतुर्णामंशानां वाय्वादिषु चतुर्षु भूतेषु संयोजनम्, एवं वायुं द्विधा विभज्य तयोरेकं भागं चतुर्धा विभज्य तेषां चतुर्णामंशानामाकाशादिषु संयोजनम् । एवं तेज आदीनामपि । तदेवमेकैकभूतस्यार्द्धं स्वांशात्मकमर्द्धांतरं चतुर्विधभूतमयमिति पृथिव्यादिषु स्वांशाधिक्यात्पृथिव्यादिव्यवहारः ॥ तदुक्तम्-
“वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः” इति ॥

ननु पंचानामपि पंचात्मकत्वे कथं पृथिवीयमिदं जलमित्यादि व्यपदेश इत्याशंक्याह-पृथिव्यादिष्विति । अत्र द्वितीयाध्यायांतर्गतं भगवतो व्यासस्य सूत्रं प्रमाणमित्याह-तदुक्तमिति । तुशब्दः शंकानिरासार्थः । विशेषस्य भावो वैशेष्यम्, तस्मात्स्वस्वभागस्य भूयस्त्वात्तद्वादः पृथिवीयमिदं जलमित्यादि व्यपदेशस्तद्वादपदाभ्यासोऽध्यायसमाप्तिसूचनार्थः । एतेन पंचीकरणं संप्रदायाध्वसिद्धमपि नादरणीयम्, तन्मूलभूत-श्रुतिसूत्रयोरभावात्, अन्यथा गगनपवनयोश्चाक्षुषत्वापत्तेरिति प्रत्युक्तम् । श्रुतिसूत्रयोरुपलक्षणार्थत्वादन्यथा पुराणवाक्यानां निरालंबना-

पातादपंचीकृतेतरभूतगुणानामितरस्मिन्पंचीकृतेप्यनुपलब्धेः । तथाच यथा पंचीकृततेजआदावपंचीकृतस्वगुणानामेव भानं न त्वपंचीकृत-स्वेतरगुणानाम् तथाकाशवाय्वोरपीति सर्वथा संप्रदायसिद्धपंचीकरण-मादरणीयमिति भावः ॥

पूर्वोक्तैरपंचीकृतैर्लिङ्गशरीरं परलोकयात्रानिर्वाहकं मोक्षपर्यंतं स्थायि मनोबुद्धिभ्यामुपेतं ज्ञानेन्द्रियपंचककर्मेन्द्रियपंचकप्राणादिपंचकसंयुक्तं जायते । तदुक्तम्—“ पंचप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम् । अपंचीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनम् ॥ ” इति ॥ तच्च द्विविधं परमपरंचातत्र परं हिरण्यगर्भलिङ्गशरीरम्, अपरमस्मदादिलिङ्गशरीरम् । तत्र हिरण्यगर्भलिङ्गशरीरं महत्तत्त्वम् । अस्मदादिलिङ्गशरीरमहंकार इत्याख्यायते ॥

तेषामेव गुणत्रयोपेतानां मन आदिसमुदायात्मकं लिङ्गशरीरं कार्यमित्याह—पूर्वोक्तैरिति । ननूपलभ्यमानस्थूलशरीरेणैव समस्तकार्य-निर्वाहात्किमर्थकमेतदित्यत आह—परलोकेति । तस्य मोक्षेयभावाभाव-माशङ्क्याह—मोक्षेति । आत्यंतिकप्रलयपर्यन्तं स्थायीत्यर्थः । तेषां समुदायः शरीरमित्यादिमैत्रेयश्रुतिमूलकमभियुक्तवाक्यमत्र प्रमाणमित्याह तदुक्तमिति । सूक्ष्माङ्गं सूक्ष्मशरीरम् । तत्र ब्रह्माण्डव्यापित्वादाद्यं परं देहमात्रव्यापित्वाद्वितीयमपरमित्याशयेनाह—तत्रेति ॥

एवं तमोगुणयुक्तेभ्यः पंचीकृतभूतेभ्यो भूम्यंतरिक्षस्व-र्महर्जनस्तपःसत्यात्मकस्योर्ध्वलोकसप्तकस्य अतल-वितलसुतलतलातलरसातलमहातलपातालाख्याधो-

लोकसप्तकस्य ब्रह्माण्डस्य जरायुजाण्डजस्वेदजो-
 द्विजाख्यचतुर्विधस्थूलशरीराणामुत्पत्तिः । तत्र
 जरायुजानि जरायुभ्यो जातानि मनुष्यपश्यादिशरी-
 राणि । अण्डजानि अण्डेभ्यो जातानि पक्षिपन्नगादि-
 शरीराणि । स्वेदजानि स्वेदाज्जातानि यूकामशका-
 दीनि । उद्भिज्जानि भूमिमुद्भिद्य जातानि वृक्षादीनि,
 वृक्षादीनामपि पापफलभोगायतनत्वेन शरीरत्वम् ॥

सुबालश्रुतौ संन्यासविधावप्यारण्यकश्रुतौ च चतुर्दशभुवनात्मक-
 ब्रह्माण्डोत्पत्तिरभिहिता, तदनुसृत्याह-एवमिति । “ शरीरजैः कर्मदोषै-
 र्याति स्थावरतां नरः ” इत्यादिवचनमनुसृत्याह-वृक्षादीनामिति ॥

तत्र परमेश्वरस्य पञ्चतन्मात्राद्युत्पत्तौ सप्तदशावयवो-
 पेतालिंगशरीरोत्पत्तौ च हिरण्यगर्भस्थूलशरीरोत्पत्तौ
 साक्षात्कर्तृत्वम् इतरनिखिलप्रपञ्चोत्पत्तौ हिरण्यग-
 र्भादिद्वारा “ हंताहमिमास्तिस्रो देवताः ” “ अनेन
 जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि ” इति
 श्रुतेः । हिरण्यगर्भो नाम मूर्तित्रयादन्यः प्रथमो जीवः ॥

“ स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते ॥

आदिकर्त्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्तत ॥ ”

“ हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य ” इत्यादिश्रुतेः ।

एवं भूतभौतिकसृष्टिर्निरूपिता ॥

नन्वशरीरस्य परमात्मनः शरीरसाध्यब्राह्मणादिकार्यं प्राति कथं
 हेतुत्वमित्याशङ्क्य तत्र परंपरयेति दर्शयति-तत्रेति । कार्यकदेवालिंगशरी-
 रस्य द्विविधस्य “ यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम् ” इत्यादिश्रुतिर्हिरण्य-

गर्भस्य साक्षाद्ब्रह्मकार्यत्वे प्रमाणम् । आदिपदं मरीच्यादिसंग्राहकम् ।
हिरण्यगर्भादिद्वारा परेशस्य कर्तृत्वे श्रुतिं प्रमाणयति—हंतेति । देवताः
तेजोबन्नरूपाः । ननु हिरण्यगर्भस्य परेशमूर्तित्रयांतर्गतत्वेन कथं जीव-
त्वमित्याशंक्याह—हिरण्यगर्भ इति । अत्र प्रमाणमाह—स इति । शरी-
रीति श्रुत्या तस्य जीवत्वावधारणान्मूर्तित्रयान्यत्वे श्रुतिप्रमाणमिति
भावः । “ ब्रह्मा देवनां प्रथमं सम्बभूव ” इत्याद्या श्रुतिरादिपदादादेया,
सृष्टिप्रतिपादनोपसंहारपूर्वकं प्रलयनिरूपणं प्रतिजानीते—एवमिति ॥

प्रलयनिरूपणम् ।

इदानीं प्रलयो निरूप्यते—प्रलयो नामत्रैलोक्यनाशः ।
स च चतुर्विधः—नित्यः प्राकृतो नैमित्तिक आत्यन्ति-
कश्चेति । तत्र नित्यः प्रलयः सुषुप्तिः, तस्याः सकल-
कार्यप्रलयरूपत्वात् ॥ धर्माधर्मपूर्वसंस्काराणां
च तदाकारणात्मनावस्थानम् । तेन सुषुप्तोत्थितस्य
न सुखदुःखाद्यनुभवानुपपत्तिः, नवास्मरणानुपपत्तिः,
नच सुषुप्तावन्तःकरणस्य विनाशो तदधीनप्राणादि-
क्रियानुपपत्तिः, वस्तुतः श्वासाद्यभावेपि तदुपलब्धेः
पुरुषांतरविभ्रममात्रत्वात् सुप्तशरीरोपलंभवत् ॥

भूलोकेऽधोलोकानामंतर्भावः । स्वर्लोके तदुपरिष्ठानामिति । त्रिलो-
कीपक्षे सप्रलयः नित्यादिभेदेन त्रिविधः । चतुर्दशलोकी स नैमि-
त्तिक इत्येव । तस्य चातुर्विध्यमभिप्रेत्याह—स चेति । प्रलयोनाम
विनाशः इतिपाठःस्पष्टः । तत्राद्यं लक्षयति—तत्रेति । नित्यप्रलयः प्रति-
दिनं प्रविलयः “ सुषुप्तिकाले सकले विलीनः ” इति कैवल्यश्रुतिमनु-
सृत्याह—तस्या इति । नन्वेवं तर्हि सुखादिहेतोः धर्मादेः स्मृतिहेतोः संस्का-
रस्य च तदानीं प्रविलयादुत्थितस्य कथं सुखादिभेदभोगः, पूर्वपदार्थ-
स्मरणं चेत्याशंक्याह—धर्माधर्मेति । कारणात्मनाऽविद्यात्मना स्वकार्य-

कारणात्मना वा । नन्वंतःकरणस्यापि तदानीं कारणात्मनावत्स्थानात्कथं तदधीनप्राणनादिक्रियेत्याशंक्य देहहेतुधर्मादेर्विनाशेऽपि देहस्थितिवत्तत्क्रियोपलब्धिरपि नानुपपन्नेत्याह-नचेति । ननु कारणाभावे द्वयमपि विरुद्धमित्यपरितोषादाह-वस्तुत इति ॥

न चैवं सुप्तस्य परेतादविशेषः, सुप्तस्य हि लिंग-शरीरं संस्कारात्मनाऽत्रैव वर्तते, परेतस्य तु लोका-न्तरे इति वैलक्षण्यात् । यद्वा अंतःकरणस्य द्वे शक्ती, ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिश्चेति । तत्र ज्ञानशक्तिविशिष्टान्तःकरणस्य सुषुप्तौ विनाशः, न क्रियाशक्तिविशिष्टस्येति प्राणव्यवस्थानमविरुद्धम् “ यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यति, अथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति, अथैनं वाक् सर्वैर्नामभिः सहाप्येति, सता सोम्य तदा संपन्नो भवति, स्वमपीतो भवति ” इत्यादिश्रुतिरुक्तसुषुप्तौ मानम् ॥

सुप्तस्य मृतादविशेषमाशंक्य परिहरति-नचेति । जाग्रदवस्थायां परेतस्य लिंगशरीरं जन्मांतरीयतत्तत्पदार्थसंस्कारजन्यतत्तत्पदार्थाकारात्मना लोकांतरे स्थितम्, सुप्तस्य तु तादृशसंस्कारात्मनात्रैवेत्यर्थः । ननु पुरुषांतरस्य देहः प्राणक्रिया च भ्रमात्प्रतीयते, न कर्मेन्द्रियव्यापारादिकमेति वैषम्ये नियामकाभावमालक्ष्याह-यदेति । आदिपदमपानादिसंग्राहकम् । देहावस्थानं तु मृतशरीरावस्थानवदविरुद्धमिति भावः । अत्र प्रमाणमाह-यदेति । अथ तदानीमस्मिन्सुप्ते साति एकधा एकः एनं प्राणम् अप्येति प्रविशति । कौपीतकिश्रुतिमुदाहृत्य च्छान्दोग्यश्रुतिमुदाहरति-सतेति । हे सोम्य तदा सुषुप्तौ सत्ता सद्रूपेण ब्रह्मणा

जीवः संपन्नोऽभेदं गतो भवति स्वमपीतो विलीनस्तिरोहितोपाधिर्भवती-
त्यर्थः । सति संपद्य न विदुरित्याद्या श्रुतिरादिपदेन ग्राह्या ॥

प्राकृतप्रलयस्तु कार्यब्रह्मविनाशनिमित्तकः सकल-
कार्यनाशः । यदातु प्रागेवोत्पन्नब्रह्मसाक्षात्कारस्य
कार्यब्रह्मणो ब्रह्मांडाधिकारलक्षणप्रारब्धकर्मसमाप्तौ
विदेहकैवल्यात्मिका परा मुक्तिः तदा तल्लोकवासी-
नामप्युत्पन्नब्रह्मसाक्षात्काराणां ब्रह्मणा सह विदेहकै-
वल्यम्—“ ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसंचरे ॥
परस्यांते कृतात्मानः प्रविशंति परंपदम् ” इति श्रुतेः ॥

एवं नित्यप्रलयमभिधाय प्राकृतं निरूपयति—प्राकृतेति । सकलकार्य-
विनाशः प्रकृतौ लयः सुषुप्तेस्तु कार्यब्रह्मविनाशनिमित्तकसकलकार्यः
विनाशरूपत्वाभावान्न तत्रातिव्याप्तिः । प्रागेवोत्पन्नपरब्रह्मसाक्षात्कारस्य
हिरण्यगर्भस्य ब्रह्मांडाधिकारनिर्वाहकप्रारब्धकर्मपरिसमाप्तौ सत्यां
यदा विदेहकैवल्यात्मिका परममुक्तिस्तदा तल्लोकवासिनामप्युत्पन्नब्रह्म-
साक्षात्काराणां ब्रह्मणा सह तथाभूतमुक्तिरित्यर्थः । उक्तार्थे श्रुतिं
प्रमाणयति—ब्रह्मणेति । प्रतिसंचरे प्राकृते प्रलये संप्राप्ते सति परस्य
हिरण्यगर्भस्यांते मुक्तिसमये ते सत्यलोकवासीनः कृतात्मानः प्राप्ततत्त्व-
साक्षात्काराः सर्वे ब्रह्मणा सह परंपदं विदेहकैवल्यं प्रविशंतीत्यर्थः ॥

एवं स्वलोकवासीभिः सह कार्ये ब्रह्मणि मुच्यमाने
तदधिष्ठितब्रह्माण्डतदन्तर्वर्तिनिखिललोकतदंतवर्ति-
स्थावरादीनां भौतिकानां भूतानां च प्रकृतौ मायायां
च लयः नतु ब्रह्मणि बाधरूपविनाशस्यैव ब्रह्मनिष्ठ-
त्वात्, अतः प्राकृत इत्यच्युते । कार्यब्रह्मणो दिव-
सावसाननिमित्तकस्रैलोक्यमात्रप्रलयः नैमित्तिकप्र-

लयः, ब्रह्मणोदिवसश्चतुर्युगसहस्रपरिमितकालः। “चतुर्युगसहस्राणि ब्रह्मणो दिनमुच्यते” इति वचनात् ॥ प्रलयकालो दिवसकालपरिमितः रात्रिकालस्य दिवसकालतुल्यत्वात् । प्राकृतप्रलये नैमित्तिकप्रलये च पुराणवचनानि-

“द्विपराद्धे त्वतिक्रांते ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।

तदा प्रकृतयः सप्त कल्प्यन्ते प्रलयाय हि ॥

एष प्राकृतिको राजन् प्रलयो यत्र लीयते ॥”

इति वचनं प्राकृतप्रलये मानम् ।

“एष नैमित्तिकः प्रोक्तः प्रलयो यत्र विश्वसृक् ॥

शेतेऽनन्तासने नित्यमात्मसात्कृत्य चाखिलम् ॥”

इति वचनं नैमित्तिकप्रलये मानम् ॥

नन्वेवं तर्हि ब्राह्मोऽयं प्रलयो न प्राकृत इत्याशंक्य तत्त्वविदां ब्रह्म-प्रवेशेऽप्यतत्त्वविदां प्रकृतौ प्रवेशात्प्राकृत इत्याह-एवमिति । मायायां लयो निवृत्तिः । तत्र हेतुमाह-बाधेति । ब्रह्मनिष्ठत्वाद्ब्रह्मधर्मत्वाद्ब्रह्मणि तदात्मना स्थितत्वादिति वा नैमित्तिकम् । तं दर्शयति-कार्येति । त्रैलोक्यं भूर्भुवःस्वरितिलोकत्रयं । ब्रह्मदिवसस्य किं प्रमाणमित्यपेक्षायामाह-ब्रह्मण इति । नैमित्तिकप्रलयकालोप्येतावानेवेत्याह-प्रलयेति ॥

तुरीयप्रलयस्तु-ब्रह्मसाक्षात्कारनिमित्तकः सर्व-मोक्षः । स चैकजीववादे युगपदेव, नानाजीववादे तु क्रमेण “सर्व एकीभवन्ति” इत्यादिश्रुतेः । तत्राद्या-स्त्रयोपि लयाः कर्मोपरतिनिमित्ताः, तुरीयस्तु ज्ञानो-दयनिमित्तः लयो ज्ञानेन सहैवेति विशेषः ॥

आत्यंतिकं चतुर्थप्रलयं निरूपयति—तुरीयेति । सर्वमोक्षः अज्ञानेन सह कार्यविनाशः । तुरीयप्रलये श्रुतिं प्रमाणयति—सर्व इति । ' यत्र तु सर्वमात्मैवाभूत्तत्र केन कं पश्येत् ' इतीत्याद्या श्रुतिरादिपदेनादेया । लयत्वाविशेषेपि विशेषमाह—तत्रेति । तत्र चतुर्षु प्रलयेषु ॥

प्रलय—क्रमः ।

एवं चतुर्विधप्रलयो निरूपितः । तस्येदानीं क्रमो निरूप्यते ॥

प्रलयनिरूपणमुपसंहरंस्तत्क्रमे विप्रतिपत्तेस्तन्निरूपणं प्रतिजानीते—एवमिति ॥

भूतानां भौतिकानां च न कारणलयक्रमेण लयः कारणलयसमये कार्याणामाश्रयांतराभावेनावस्थानानुपपत्तेः । किन्तु सृष्टिक्रमविपरीतक्रमेण तत्तत्कार्यनाशे तत्तज्जनकादृष्टनाशस्यैव प्रयोजकतया उपादाननाशस्याप्रयोजकत्वात् । अन्यथा न्यायमते महाप्रलये पृथिवीपरमाणुगतरूपरसादेरविनाशापत्तेः ॥

स्वसिद्धान्तं वक्तुमादौ न्यायमतं दूषयति—भूतानामिति । तर्हि केन क्रमेण लय इति पृच्छति—किंत्विति । उत्तरमाह—सृष्टीति । सृष्टिक्रमविपरीतक्रमेण लय इत्यनुषज्यते । तत्र हेतुमाह—तत्तत्कार्यनाश इति । अनुगतं हि प्रयोजकमस्य त्वननुगतत्वादप्रयोजकत्वमित्याशयः । विपक्षे दोषमाह । अन्यथेति ॥

तथाच पृथिव्याः अप्सु, अपां तेजसि, तेजसो वायौ, वायोराकाशे, आकाशस्य जीवाहंकारे, तस्य हिरण्यगर्भाहंकारे, तस्य चाविद्यायामित्येवंरूपाः प्रलयाः । तदुक्तं विष्णुपुराणे—

“जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे पृथिव्यप्सु प्रलीयते ॥
 तेजस्यापः प्रलीयन्ते तेजो वायौ प्रलीयते ॥
 वायुश्च लीयते व्योम्नि तच्चाव्यक्ते प्रलीयते ॥
 अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन् निष्कले संप्रलीयते ” ॥ इति ।
 एवंविधप्रलयकारणत्वं तत्पदार्थस्य ब्रह्मणस्तटस्थ-
 लक्षणम् ॥

उपादाननाशस्य प्रयोजकत्वे सृष्टिक्रमविपरीतक्रमं दर्शयति—तथा
 चेति । कार्यावस्थानानुपपत्तेरननुगमाच्चोपादाननाशस्याप्रयोजकतयाऽदृ-
 ष्टनाशस्य प्रयोजकत्वे सति हिरण्यगर्भाहंकारे महत्तत्त्वे । अत्र प्रमाण-
 माह—तदुक्तमिति । अत्रेन्द्रियादिद्वारा व्यक्ते लयो द्रष्टव्यः आकाशमि-
 न्द्रियेषु इन्द्रियाणि तन्मात्रेषु तन्मात्राणि भूतादौ विलीयन्ते इति सुबा-
 लोपनिषद्वचनानुसारात् । नचेदमप्रासंगिकं तत्पदार्थलक्षणस्थप्रलयपदार्थ-
 निरूपणं विना तदबोधादित्याशयेनाह—एवंविधेति ॥

ननु वेदांतैर्ब्रह्मणि जगत्कारणत्वेन प्रतिपाद्यमाने
 सति प्रपञ्चं ब्रह्म स्यादन्यथासृष्टिवाक्यानामप्रामाण्या-
 पत्तेरिति चेत्. न, नहि सृष्टिवाक्यानां सृष्टौ तात्पर्यं
 किन्तु अद्वितीये ब्रह्मण्येव ॥

ननूक्तमिदं तत्पदार्थलक्षणं यथार्थं किंवाऽयथार्थम् ? आद्ये ब्रह्मणः
 सप्रपञ्चतापत्तिः । न द्वितीयः—तत्प्रतिपादकश्रुत्यादिवाक्यानामप्रामाण्या-
 पत्तेरिति शङ्कते—नन्विति । यथा शाखाग्रसंलग्नस्यापि चंद्रस्य
 तदग्रसंलग्नतां प्रकल्प्य शाखाग्रे चंद्र इति तटस्थलक्षणम्, तथा मिथ्या-
 भूतस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मासंबंधेऽपि श्रुतिषु तद्बोधनाय जगज्जनकत्वं प्रकल्प्य
 तल्लक्षणाभिधानान्मैवमित्याशयेनाह—नेति । “ नेह नानास्ति किञ्चन । न
 निरोधो न चोत्पत्तिः ” इत्यादिश्रुतिबाधितेऽर्थे नास्ति सृष्टिश्रुतिवाक्यानां
 तात्पर्यं येन तेषामप्रामाण्यं भवेदित्याह—नहीति । ननु प्रतीयमानेऽर्थे

तात्पर्याभावे क तर्हि तात्पर्यामिति पृच्छति—किंत्विति । “ विषं भुंक्ष्व ” इति वाक्यस्याप्तवाक्यत्वाद्वाधिते प्रतीयमानर्थे तात्पर्याभावेन शत्रुगृह भोजननिषेधपरत्वं यथा, तथोक्तवाक्यानामपि श्रुतिबाधितप्रतीयमानार्थे तात्पर्यायोगेनाद्वितीयब्रह्मपरत्वेन तस्यैव प्रतिपादकत्वं यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इत्यर्थ इत्यभियुक्तोक्तेरित्युत्तरमाह—अद्वितीय इति ॥

तत्प्रतिपत्तौ कथं सृष्टेरुपयोगः? इत्थं यदि सृष्टिमनु-
पन्यस्य निषेधो ब्रह्मणि प्रपञ्चस्य प्रतिपाद्येत तदा
ब्रह्मणि निषिद्धस्य प्रपञ्चस्य वायौ प्रतिषिद्धस्य
रूपस्यैव ब्रह्मणोऽन्यत्रावस्थानशंकायां न
निर्विचिकित्समद्वितीयत्वं प्रतिपादितं स्यात् ।
ततः सृष्टिवाक्याद्ब्रह्मोपादेयत्वज्ञाने सत्युपादानं
विना कार्यस्यान्यत्र सद्भावशंकायां निरस्तायां
नेतिनेतीत्यदिना ब्रह्मण्यपि तस्यासत्त्वोपपादने
प्रपञ्चस्य तुच्छत्वावगमे निरस्ताखिलद्वैतविभ्र-
ममखण्डं सच्चिदानन्दैकरसं ब्रह्म सिद्ध्यतीति परंपरया
सृष्टिवाक्यानामप्यद्वितीये ब्रह्मण्येव तात्पर्यम् ॥

ननु शत्रुगृहभोजनाद्वरं विषभक्षणमिति प्रतीयमानार्थस्य यथा तादृ-
शभोजननिषेधप्रतिपत्तौ विनियोगस्तथाऽत्र कथं सृष्टेरद्वितीयब्रह्माव-
बोधने विनियोगः? प्रपञ्चनिषेधपरैव तत्प्रतिपत्तेः, स्पष्टतयाप्रतीयमानान्यर्थ-
कैर्वाक्यैस्तद्बोधनस्य व्यर्थत्वादित्याशयेन शङ्कते-तदिति । यस्मिन्
ब्रह्मणि प्रदानमतस्तस्यान्यत्रावस्थानाशंकाभावेन निःसंशयतया मिथ्या-
त्वसिद्धेरद्वितीयं ब्रह्म सिद्ध्यतीत्येवं तत्प्रतिपत्तौ प्रतीयमानार्थविनियोग
इति समाधत्ते—इत्थमिति । निर्विचिकित्सं संशयरहितम् ॥

उपासनाप्रकरणपठितसगुणब्रह्मवाक्यानां चोपासना-
विध्यपेक्षितगुणारोपमात्रपरत्वं, न गुणपरत्वम् ।

निर्गुणप्रकरणपठितानां सगुणवाक्यानां तु निषेध-
वाक्यापोक्षितानिषेधसंपादकत्वेन विनियोग इति न
किञ्चिदपि वाक्यमद्वितीयब्रह्मप्रतिपादनेन विरुध्यते॥

नन्वेवं सृष्टिवाक्यानामद्वितीयब्रह्मबोधकत्वेपि निर्विचिकित्समद्विती-
यत्वं न सिध्यति ' य एषोन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषः ' इत्यादिवाक्यैः
सगुणब्रह्मप्रतिपादनादित्याशङ्क्याह—उपासनेति । योषिद्वाव गौतमाग्निः,
इत्यादिवदारोपितगुणेनाप्युपासनासंभवेन केवलो निर्गुणश्चेत्यादिश्रु-
तिविरुद्धार्थपरत्वमुक्तवाक्यानामयुक्तम्, तथाच सगुणब्रह्मवाक्यानि
चित्तैकाग्र्यद्वाराऽद्वितीयब्रह्मबोधकानीति भावः । मूर्त्तं चामूर्त्तं च मर्त्यं
चामूर्त्तंचेत्यादिवाक्यानां विनियोगमाह—निर्गुणेति । ' अथात आदेशो
नेति नेति ' इत्यादीनि निषेधवाक्यानि कर्मकाण्डवाक्यानामपि व्यावहा-
रिकप्रामाण्यवतां संयोगपृथक्त्वन्यायेनाद्वितीयब्रह्मप्रतिपत्तौ विनियोग-
मभिप्रेत्याह—न किञ्चिदपीति ॥

तदेवं स्वरूपतटस्थलक्षणलक्षितं तत्पदवाच्यमीश्वर-
चैतन्यं मायाप्रतिबिंबितमिति केचित् । तेषामयमा-
शयः—जीवपरमेश्वरसाधारणं चैतन्यमात्रं बिंबम्, त-
स्यैव बिंबस्याऽविद्यात्मिकायां मायायां प्रतिबिंबमी-
श्वरचैतन्यमन्तःकरणेषु प्रतिबिंबं जीवचैतन्यम् "का-
र्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः " इति श्रुतेः ।
एतन्मते जलाशयगतशरावगतसूर्यप्रतिबिंबयोरिव
जीवपरमेश्वरयोर्भेदः, अविद्यात्मकोपाधेर्व्यापकतया
तदुपाधिकेश्वरस्यापि व्यापकत्वम्, अन्तःकरणस्य
परिच्छिन्नतया तदुपाधिकजीवस्यापि परिच्छिन्नत्वम् ।
एतन्मतेऽविद्याकृतदोषा जीव इव परमेश्वरेपि स्युरु-
पाधेः प्रतिबिंबपक्षपातित्वादित्यस्वरसात् ॥

ननु किं तल्लक्ष्यं यस्येदं लक्षणद्वयमुच्यत इत्याकांक्षायामाह—तदेव-
मिति । नन्वविद्यातो मायाया भेदाभावात्तत्प्रतिबिंबितस्य च जीवत्वा-
त्कथं मायायां प्रतिबिंबितं चैतन्यमीश्वर इत्याशंक्याह—तेषामिति ।
तन्मते जीवेश्वरविभागमाह—एतदिति । एवंविधानेकजीववादे दूषणाभि-
धानपूर्वकं मतांतरमवतारयति—एतन्मत इति ॥

बिंबात्मकमीश्वरचैतन्यमित्यपरे । तेषामयमाशयः—
एकमेव चैतन्यं बिंबत्वाक्रांतमीश्वरचैतन्यं प्रतिबिं-
बत्वाक्रांतं जीवचैतन्यं बिंबप्रतिबिंबकल्पनोपाधि-
श्वैकजीववादे अविद्या, अनेकजीववादे तु अन्तःकर-
णान्येव, अविद्यान्तःकरणरूपोपाधिप्रयुक्तो जीवापर-
भेदः उपाधिकृतदोषाश्च प्रतिबिंबे जीव एव वर्तते.
नतु बिम्बे परमेश्वरे उपाधेः प्रतिबिंबपक्षपातित्वात् ।
एतन्मते च गगनसूर्यस्य जलादौ भासमानप्रतिबिंब-
सूर्यस्येव जीवपरयोर्भेदः ।

अस्मिन्पक्षे मतद्वयमाह—बिंबप्रतिबिंबेति ॥

ननु ग्रीवास्थमुखस्य दर्पणप्रदेश इव बिंबचैतन्यस्य
परमेश्वरस्य जीवप्रदेशेऽभावात्तस्य सर्वातिर्यामित्वं न
स्यादिति चैन्न; साभ्रनक्षत्रस्य आकाशस्य जलादौ
प्रतिबिंबितत्वे बिंबभूतमहाकाशस्यापि जलादिप्रदे-
शसंबंधदर्शनेन परिच्छिन्नबिंबस्य प्रतिबिंबदेशासंबं-
धित्वेऽप्यपरिच्छिन्नब्रह्मबिंबस्य प्रतिबिंबदेशसंबंधा-
विरोधात् ॥

नन्वस्मिन्मते पूर्वोक्तदोषाभावेऽपि दोषांतरमस्तीति शंकते—नन्विति ।
बिंबस्य प्रतिबिंबदेशावर्तित्वनियमादितिभावः । उक्तनियमस्याकाशे

व्यभिचारात्परिच्छिन्नविंबस्य तथात्वेव्यपरिच्छिन्नविंबस्य तथात्वाभा-
वान्मैवमित्याह—नेति । जलादिस्थाकाशमेव भातीति शंकानिरासार्थ-
मुक्तम्—साधेति ॥

नच रूपहीनस्य ब्रह्मणो न प्रतिविंबसंभवः रूपवत
एव तथात्वदर्शनादिति वाच्यम्; नीरूपस्यापि रूपस्य
प्रतिविंबदर्शनात् । नच नीरूपस्य द्रव्यस्य प्रतिविं-
बाभावनियमः, आत्मनो द्रव्यत्वाभावस्योक्तत्वात् ॥

नन्वभ्रादिकमेव तत्र प्रतिविंबितेनाकाशं तस्य रूपरहितत्वादूपवत एव
प्रतिविंबितत्वदर्शनात्तथाच नीरूपस्य ब्रह्मणो न प्रतिविंबसंभव इत्या-
शंक्य परिहरति—नचेति । किं रूपवत एव प्रतिविंबः उत रूपवतो द्रव्य-
स्येति विकल्प्याद्यं प्रत्याह—नीरूपस्यापीति । द्वितीयमनूद्य दूषयति—
नचेति । यतः समवायिकारणं गुणाश्रयो वा द्रव्यमत आत्मनस्तु निर्गु-
णत्वात्समवायासिद्धेश्च द्रव्यत्वाभावस्योक्तत्वादित्यर्थः । तथाच नीरूपस्य
द्रव्यस्याकाशादेः प्रतिविंबानभ्युपगमेपि नीरूपस्याद्रव्यस्य ब्रह्मणो
रूपवत्प्रतिविंबं संभवत्येवेति भावः ॥ ३४ ॥

“ एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ” “ यथा
ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधैकोनुग-
च्छन् ” इत्यादिवाक्येन ब्रह्मप्रतिविंबाभावानुमानस्य
बाधितत्वाच्च, तदेवं तत्पदार्थो निरूपितः ॥

द्रव्यत्वाभ्युपगमेपि दोषाभाव इत्यभिप्रेत्य हेत्वंतरमाह—एकधेति ।
एकधा ईश्वररूपेण । एकः बहुधा जीवात्मना नानारूपः । आदिपदेन
“ उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमयोयमात्मा ” इतिवाक्य-
शेषो ग्राह्यः । ब्रह्मप्रतिविंबाभावानुमानस्य ब्रह्म न प्रतिविंबितुमर्हत्य-
चाक्षुषत्वाद्ब्रह्मादिवादित्येवंरूपस्यानुमानस्य । तथाच बादरायणस्य
सूत्रं “ आभास एव च ” “ अत एवचोपमा सूर्यकादिवत् ” इति । अत्र
विस्तरभयात् मूलकृता त्यक्तोवच्छेदवादोपि द्रष्टव्यः । तथाहि घटाकाश-

वदंतःकरणावच्छिन्नं चैतन्यं जीवस्तदनवच्छिन्नं तदीश्वरः आलोक-
प्रतिबिंबे गगनप्रतिबिंबितत्वव्यवहारस्य भ्रममात्रमूलकतया बिंबस्य
प्रतिबिंबस्थानावस्थानाभावनियमस्य भंगाभावाद्ब्रह्मप्रतिबिंबो न युक्तः ।
ननु ब्रह्मांडांतरवर्तितत्तदंतःकरणोपाधिभिस्तदंतर्वर्तिचैतन्यस्य सर्वा-
त्मना जीवभावेनावच्छेदात्तदवच्छेदरहितचैतन्यात्मकस्येश्वरस्य ब्रह्मां-
डांतरसत्त्वापत्तिरत्रापि समानेति चेन्न, अविद्याश्रयत्वांतःकरणसंवलित-
तत्त्वाद्युपाधिकाजीवाद्भिन्नस्य विद्याविषयत्वांतःकरणासंवलितत्त्वादुपा-
धिकस्यांतर्यामिण ईश्वरस्य ब्रह्मांडांतरवस्थानसंभवात् । नच कार्यो-
पाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वर इति वाक्यविरोधः । तस्य पक्षद्वयेऽपि
तुल्यत्वात् । कारणावच्छिन्नस्य कार्यानवच्छिन्नत्वे बाधकाभावात् ।
न चास्मिन्पक्षे श्रुतिसूत्रविरोधः भाष्यकारैरेवात एवचेति सूत्रं व्याख्याय
सूर्यादिवदात्मनः प्रतिबिंबो न युज्यत इति तदाक्षेपकत्वेन “ अम्बुवदग्र-
हणात्तु न तथात्वम् ” इतिसूत्रं व्याख्याय “ वृद्धिहासभाक्त्वमंतर्भावादु-
भयसामंजस्यादेवम् ” इति सूत्रे उक्तानुपपत्तिमंगीकृत्यैव श्रुत्युक्तदृष्टां-
तस्य सोपाधिकस्यात्मनो वृद्धिहासादिभाक्त्वं न निरुपाधिकस्येति प्रद-
र्शनार्थत्वं, नचात्माप्रतिबिंबत इत्यभिहितत्वात् । बृहदारण्यकभाष्या-
दौ प्रतिबिंबरूपेण प्रवेशो न संभवतीत्युक्तत्वाच्चेति संक्षेपः, विस्तरस्त्व-
न्यत्र द्रष्टव्यः । मूलकर्तुरप्ययमेव पक्षाऽभिप्रेतः प्रत्यक्षपरिच्छेदे ईश्वर-
साक्षीत्यादिप्रकरण एतत्पक्षस्य स्वसंमतत्वेन सूचितत्वात्तत्पदार्थनिरू-
पणमुपसंहरंस्त्वंपदार्थनिरूपणं प्रतिजानीते-तदेवमिति ॥

त्वंपदार्थनिरूपणम् ।

इदानीं त्वंपदार्थो निरूप्यते । एकजीववादेऽविद्या-
प्रतिबिंबो जीवः, अनेकजीववादे अंतःकरणप्रति-
बिंबः । स च जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिरूपावस्थात्रयवान्,
तत्र जाग्रदशानामैन्द्रियजन्यज्ञानावस्था अवस्थांतरे
इन्द्रियाभावान्नातिव्याप्तिः । इन्द्रियजन्यज्ञानं चान्तः-

करणवृत्तिः, स्वरूपज्ञानस्यानादित्वात् । सा चान्तः-
करणवृत्तिरावरणाभिभवार्थेत्येकं मतम् ॥

तत्रैकजीववादे तत्स्वरूपमाह-एकेति । अविद्याया एकत्वेन तत्प्र-
तिबिम्बस्य जीवस्याप्येकत्वौचित्यादिति भावः ॥ “तद्योयो देवानां प्रत्य-
बुद्धयत स एव तदभवत्तथा ऋषीणां तथा मनुष्याणां यथाग्नेः शुद्रा विस्फु-
ल्लिङ्गा व्युच्चरन्ति एवमेवैतस्मादात्मनः सर्व एत आत्मानः” इत्यादिश्रुतेः ।
“ मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ” इत्यादिस्मृतेः । ‘भोगेनत्व-
तरे क्षपयित्वा संपद्यते’ इत्यादि सूत्रात् । ‘स च स्वात्मभूतानिव घटाका-
शस्थानीयानविद्योपस्थापितनामरूपकृतकार्यकारणसंघातानुरोधिनीजीवा
ख्यानं विज्ञानात्मनः प्रतीष्ट ’ इत्यादिभाष्यात् ‘अनंतजीवनिर्भासास्पद-
मेकरसं ब्रह्म ’ इति पद्मपादाचार्योक्तेश्चैकजीववादोऽयुक्त इत्यभिप्रेत्याह-
अनेकेति । इदमुपलक्षणमविद्यावच्छिन्नो जीव इति मतस्यापि माया-
भिरिति बहुवचनादविद्यायास्तच्छक्तेर्वा नानात्वाज्जीवनानात्वम् । अजा-
मित्येकवचनं तु जात्यभिप्रायकम् । न च कार्योपाधिरयं जीव इति वाक्य-
विरोधः, समाहितत्वात् । ‘स्वमपीतो भवति ’ इति श्रुतिस्तु तदानीमंतः-
करणलये कर्तृत्वाद्यभावादुपपन्ना । गत्यादिकमप्यातिवाहिकशरीरगमना-
दिप्रयुक्तमित्यविरोधः । तस्योपाधिगतावस्थावत्त्वमाह-स चेति । तुरीयाव-
स्थातूपाधितादात्म्याध्यासनिवृत्तिकालीना । तदुपहितचैतन्यस्य जीवस्य
जाग्रदाद्यवस्थात्रयवत्त्वं लक्षणमुक्तम् । तत्र जाग्रदवस्थां लक्षयति-जाग्र-
दिति । इन्द्रियजन्यज्ञानयोग्यसमय इत्यर्थः । इन्द्रियजन्येति पदकृत्य-
माह-अवस्थांतर इति । स्वप्नसुषुप्त्यवस्थयोरित्यर्थः । इन्द्रियजन्यज्ञान-
स्वरूपं किमित्याकांक्षायामाह-इन्द्रियजन्येति । चैतन्यरूपं ज्ञानं कुतो
नेत्यत आह-स्वरूपेति । ननु स्वरूपज्ञानेनैव सर्वदासिद्धेन विषयप्रकाश-
सिद्धौ तज्जन्या वृत्तिः किमर्थेत्यत आह-साचेति ॥ १३ ॥

तथाहि-अविद्योपहितचैतन्यस्य जीवत्वपक्षे घटा-
द्यधिष्ठानचैतन्यस्य जीवरूपतया जीवस्य सर्वदा

घटादिभानप्रसक्तौ घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यावरकमज्ञानं
मूलाविद्यापरतंत्रमवस्थापदवाच्यमभ्युपगन्तव्यम् ।
एवं सति घटादेर्न सर्वदा भानप्रसंगः, अनावृतचैतन्य-
संबंधस्यैव भानप्रयोजकत्वात् तस्य चावरणस्य
सदातनत्वे कदाचिदपि घटभानं न स्यादिति तद्भंगे
वक्तव्ये तद्भंगजनकं न चैतन्यमात्रम्, तद्भासकस्य
तदनिवर्तकत्वात् । नापि वृत्त्युपहितचैतन्यं परोक्ष-
स्थलेपि तन्निवृत्त्यापत्तेरिति परोक्षवृत्तिव्यावृत्तवृत्ति-
विशेषस्य तदुपहितचैतन्यस्य वाऽऽवरणभंगजनक-
त्वमित्यावरणाभिभवार्थावृत्तिरित्युच्यते ॥

नन्वावरणभंगोपि चैतन्येनैव भविष्यतीत्याशंक्याह—तथाहीति ।
अविद्योपहितस्य तत्प्रतिबिम्बस्य तदवच्छिन्नस्य वा सर्वदाभानप्रसक्ति-
वारणायावरणरूपमूलाज्ञानशक्तिविशेषस्यावश्यकत्वे तद्भंगं विना कदापि
भानं न स्यादतस्तद्भंग आवश्यक इत्यर्थः । आवरणभंगोपि चैतन्ये-
नेत्यत्र किं चैतन्यमात्रेण किंवोपहितचैतन्येनेति विकल्प्याद्यं प्रत्याह—नेति ।
तद्भासकस्य तत्सत्तास्फूर्तिप्रदस्य । तन्निवर्तकत्वे कदाप्यावरणस्यावस्थानं
न स्यादेतेन तृणादिप्रकाशकस्याप्यग्नेस्तन्नाशकत्वदर्शनात् भासकत्ववि-
वर्तकत्वयोर्विरोध इति प्रत्युक्तम्, वहेस्तृणादेः सत्तास्फूर्तिप्रदत्वरूपभास-
कत्वाभावात् । द्वितीयं निरस्यति—नापीति । वृत्तिविशेषस्य घटाद्याका-
रायास्तत्तद्वृत्तेः, वृत्तेर्जडत्वात्कथं तयावरणनिवृत्तिरिति चेत्तत्राह—तदुपहि-
तेति । तादृशवृत्तेरभिव्यञ्जिकाया आवश्यकत्वेन वृत्तिरेव तथेत्याह—इतीति ।
इत्येकं मतमित्युक्तिसूचितम् ॥

संबंधार्थावृत्तिरित्यपरं मतम् । तत्राविद्योपाधिको-
ऽपरिच्छिन्नो जीवः । स च घटादिप्रदेशे विद्यमानोपि
घटाद्याकारापरोक्षवृत्तिविरहदशायां न घटादिकम-

वभासयति, घटादिना तस्य संबंधाभावात् । तदा-
कारवृत्तिदशायां तु भासयति तदा संबंधसत्त्वात् ॥

द्वितीयं मतं दर्शयति-संबंधार्थेति । तत्र तस्मिन्मते अविद्योपा-
धिकोऽपरिच्छिन्नो जीव इति मत इत्यर्थः ॥

नन्वविद्योपाधिकस्यापरिच्छिन्नस्य जीवस्य स्वत-
एव समस्तवस्तुसंबंधस्य वृत्तिविरहदशायां संब-
धाभावाभिधानमसंगतम् । असंगत्वदृष्ट्या संबंधा-
भावाभिधाने वृत्त्यनंतरमपि संबन्धो न स्यादिति चेत्,
उच्यते-नहि वृत्तिविरहदशायां जीवस्य घटादिना
सह संबंधसामान्यं निषेधामः । किं तर्हि घटादिभा-
नप्रयोजकं संबंधविशेषं स च संबंधविशेषो विषयस्य
जीवचैत्यस्य व्यङ्ग्यव्यञ्जकतालक्षणः कादाचित्कः
तत्तदाकारवृत्तिनिबंधनः ॥

ननु संबंधाभावः संबंधप्रयोजकाभावाद् उच्यते, किंवात्मनोऽसंगतत्वात् ।
नाद्यः, परिच्छेदशून्यभ्य घटादिसंबन्धे प्रयोजकाकांक्षाभावात् । न
द्वितीयः, वृत्त्यनंतरमपि तस्य दुर्वदत्वादिति शङ्कते-नन्विति । असं-
गत्वेति । ' असंगो नहि सज्जते ' इति श्रुत्युक्तपारमार्थिकासंगत्वदृष्ट्ये-
त्यर्थः । त्वदापादितसंबंधसामान्यं नास्माकं निषेध्यमतो नास्मदुक्ति-
रसंगतेत्याह-नहीति । पृच्छति-किं तर्हीति । उत्तरमाह-घटादीति ।
निषेधाम इत्यनुषज्यते । ननु सच संबंधः संयोगः समवायो वा । नाद्यः,
अपरिच्छिन्ने जीवे घटादेः सर्वदा संयुक्तत्वेन सर्वदाभानप्रसंगात् । न
द्वितीयः, अनङ्गीकारादङ्गीकारे च तस्य नित्यत्वेनोक्तदोषादित्याशं-
क्याह-स चेति । घटाद्याकारवृत्तिसमये तदुपहितजीवचैत्यस्य व्यङ्ग्य-
त्वं तद्विषयस्य घटादेर्व्यञ्जकत्वमिति तादृशवृत्तिरेव तत्र कारणमित्यर्थः ॥

तथाहि-तैजसमन्तःकरणं स्वच्छद्रव्यत्वात्, स्वत एव जीवचैतन्याभिव्यंजनसमर्थम्; घटादिकं तु न तथा अस्वच्छद्रव्यत्वात् । स्वाकारवृत्तिसंयोगदशायां तु वृत्त्यभिभूतजाड्यधर्मकतया वृत्त्युत्पादितचैतन्याभिव्यंजनयोग्यताश्रयतया च वृत्त्युत्थानानन्तरं चैतन्यमभिव्यनक्ति ॥

ननु घटादेरस्वच्छस्य स्वाकारवृत्तिदशायामपि कथमभिव्यंजकत्वमित्यपेक्षायामह-तथाहीति । न तथा स्वतः जीवचैतन्याभिव्यंजनसमर्थं न भवति, कथं तर्हि तत्समर्थमित्यत्राह-स्वाकारेति । वृत्त्या अभिभूतस्ति-स्कृतो जाड्यधर्मो यस्य तत्तथा वृत्त्या उत्पादिता या चैतन्याभिव्यंजनयोग्यता तदाश्रयतया चेत्यर्थः । अभिव्यनक्ति घटादिकमिति कर्तृपदमनुषज्यते ॥

तदुक्तं विवरणे-‘अन्तःकरणं हि स्वस्मिन्निव स्वसंसर्गिण्यपि घटादौ चैतन्याभिव्यक्तियोग्यतामापादयति’ इति । दृष्टं चास्वच्छद्रव्यस्यापि स्वच्छद्रव्यसंबन्ध-दशायां प्रतिबिम्बग्राहित्वम् । यथा कुड्यादेर्जलादि-संयोगदशायां मुखादिप्रतिबिम्बग्राहिता घटादेरभिव्यंजकत्वं च तत्प्रतिबिम्बग्राहित्वं चैतन्याभिव्यक्तत्वं च तत्र प्रतिबिम्बितत्वम् ॥

तत्र संमतिमाह-तदुक्तमिति । नन्वस्वच्छद्रव्यस्य प्रतिबिम्बग्राहित्वं न दृष्टचरमित्याशङ्क्याह-दृष्टं चेति । ननु घटादेरस्वच्छद्रव्यस्य चैतन्याभिव्यंजकत्वदृष्टान्तस्य वक्तव्यत्वे प्रतिबिम्बग्राहिकुड्यादिनिदर्शनप्रदान-मसंगतमित्याशङ्क्याह-घटादेरिति ॥

एवंविधाभिव्यंजकत्वसिद्धयर्थमेव वृत्तेरपरोक्षस्थले बहिर्निर्गमनांगीकारः । परोक्षस्थले तु ब्रह्मचादेर्वृत्तिसं-
सर्गाभावेन चैतन्यानभिव्यंजकतया न ब्रह्मचादेरप-
रोक्षत्वम्, एतन्मते च विषयाणामपरोक्षत्वं चैतन्या-
भिव्यंजकत्वमिति द्रष्टव्यम् । एवं जीवस्यापरिच्छि-
न्नत्वेऽपि वृत्तेः संबंधार्थत्वं निरूपितम् ॥

इदं च वृत्तिं विना न सिद्धयतीति तादृशसंबंधप्रयोजकता- तस्या
इत्याह-एवमिति । ननु वृत्तेरेवंविधसंबंधार्थत्वाभ्युपगमे कथं घटादे-
रपरोक्षत्वं विषयस्य प्रमातृचैतन्याभिन्नत्वमपरोक्षत्वमित्युक्तत्वादित्या-
शंक्याह-एतन्मत इति । इदमुपसंहरन्मतांतरं संबंधार्थत्वोपपादनं प्रति-
जानीते-एवमिति ॥

इदानीं परिच्छिन्नत्वपक्षे संबंधार्थकत्वं निरूप्यते ।
तथाहि-अन्तःकरणोपाधिको जीवः तस्य न घटाद्यु-
पादानता घटादिदेशासंबंधात् किंतु ब्रह्मैव घटाद्युपा-
दानं तस्य मायोपहितस्य सकलघटाद्यन्वयित्वात् ।
अत एव ब्रह्मणः सर्वज्ञता । तथाच जीवस्य घटाद्य-
धिष्ठानं ब्रह्मचैतन्याभेदमन्तेरण घटाद्यवभासासंभवे
प्राप्ते तदवभासाय घटाद्यधिष्ठानब्रह्मचैतन्याभेद-
सिद्धयर्थं घटाद्याकारा वृत्तिरिष्यते ॥

अतःकरणोपाधिकस्तत्प्रतिबिंबस्तदवच्छिन्नो वा ? तर्ह्यस्मिन्मते
घटाद्युपादानं किमिति पृच्छति-किंत्विति । उत्तरमाह-ब्रह्मैवेति । ननु
तस्य व्यापकत्वेऽपि केवलस्यासंगितया कथं घटादिदेशसंबंध इत्या-
शंक्य केवलस्य तदसंभवेऽपि मायोपाधिकस्य मायाद्वारकसंबंध सम्भवा-
दित्याह-तस्येति । मायोपहितस्य तदवच्छिन्नस्य तत्प्रतिबिंबस्य वा
तद्विम्बस्य वा । एतेन प्रकृते किमायातमित्यत आह-तथाचेति ।

अंतःकरणोपाधिकचैतन्यस्य घटादिदेशानवस्थितस्य तद्विष्टानचैतन्या
भिन्नत्वाभावे ॥

ननु वृत्त्यापि कथं प्रमातृचैतन्यविषयचैतन्ययोरभेदः
संपाद्यते, घटान्तःकरणरूपोपाधिभेदेन तदवच्छिन्न-
चैतन्ययोरभेदासंभवादिति चेन्न । वृत्तेर्बहिर्देशनिर्गम-
मांगीकारेण वृत्त्यन्तःकरणविषयाणामेकदेशस्थत्वेन
तदुपधेयभेदाभावस्योक्तत्वात् । एवमपरोक्षस्थले
वृत्तेर्मतभेदेन विनियोग उपपादितः ॥

उक्तं विस्मृत्य शङ्कते-नन्विति । प्रोक्तं स्मारयति-वृत्तेरिति । वृत्ति-
विनियोगोपपादनमुपसंहरति-एवमिति ॥

इन्द्रियाजन्यविषयगोचरापरोक्षान्तःकरणवृत्त्यवस्था-
स्वप्नावस्थाजाग्रदवस्थाव्यावृत्त्यर्थमिन्द्रियाजन्येति ।
अविद्यावृत्तिमत्यां सुषुप्तौ अतिव्याप्तिवारणायान्तः-
करणेति । सुषुप्तिर्नाम-अविद्यागोचराविद्यावृत्त्यवस्था-
जाग्रत्स्वप्नयोरविद्याकारवृत्तेः अंतःकरणवृत्तित्वात् न
तत्रातिव्याप्तिः । अत्र केचिन्मरणमूर्च्छयोरवस्थान्तर-
त्वमाहुः । अपरे तु सुषुप्तावेव तयोरंतर्भावमाहुः ॥

अथ स्वप्नावस्थां लक्षयति-इन्द्रियेति । इन्द्रियाजन्याविषयगोचरा
अंतःकरणवृत्तिर्यस्मिन्समये सा तथाभूतवृत्त्यवस्था । सुषुप्तिं लक्षयति-
सुषुप्तिरिति । अविद्याऽज्ञानं सा गोचरो विषयो यस्याः साक्षादविद्या-
वृत्तेस्तदवस्था, अविद्यापदं नित्यसुखस्याप्युपलक्षणम् । ननु मरण-
मूर्च्छयोरपि निरूपणीयत्वात्किमित्यवस्थात्रयमेव निरूपितामित्या-
शङ्क्याह-अत्रेति ॥

तत्र तयोरवस्थात्रयान्तर्भावबहिर्भावयोस्त्वंपदार्थानि-
रूपणे उपयोगाभावान्न तत्र प्रयत्यते । तस्य च
मायोपाध्यपेक्षयैकत्वम्, अन्तःकरणोपाध्यपेक्षया च
नानात्वं व्यवहियते । एतेन जीवस्याणुत्वं प्रत्युक्तम् ।
“ बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव ह्याराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि
दृष्टः ” इत्यादौ जीवस्य बुद्धिशब्दवाच्यान्तःकरण-
परिमाणोपाधिकपरमाणुत्वश्रवणात् ॥

अवस्थानिरूपणप्रसंगे भवत्संमतं किमित्यपेक्षायामाह-तत्रेति ।
तयोर्मतयोरित्यर्थः । अवस्थात्रयवान् जीव इत्युक्तम् । तत्रावस्थास्वरूपम-
भिधाय तद्वान् जीव एक उतानेक इत्यपेक्षायामाह-तस्येति । तस्योक्ता-
वस्थावतो जीवस्य तथा च विभुर्मध्यमपरिमाणो वा जीव इत्यर्थः । एतेन
जीवस्य विभुत्वादिप्रदर्शनेन अणुत्वं रामानुजाद्युक्तम् । ननु “ वालाग्रश-
तभागस्य शतधा कल्पितस्य च । जीवो भागः स विज्ञेयः स चानं-
त्याय कल्प्यते ” इत्यादिश्रुतिविरोधस्स्यादित्याशंक्य “ महतो महीयान् ”
इत्यादिश्रुत्या सर्वाङ्गीणसुखाद्युपलब्ध्या च शुद्धस्य दुर्लक्ष्यत्वाभि-
प्रायमेवाणुत्वम् । सोपाधिकस्य त्वन्तःकरणवृत्त्युपाधिकृतमित्यविरोध
इत्याशयेनाह-बुद्धेरिति ॥

स च जीवः स्वयंप्रकाशः स्वप्नावस्थामधिकृत्य
“ अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिः ” इति श्रुतेः । अनुभव-
रूपश्च “ प्रज्ञानघनः ” इत्यादिश्रुतेः अनुभवामीति
व्यवहारस्तु वृत्तिप्रतिबिम्बचैतन्यमादायोपपद्यते ॥

नैयायिकादिमतनिरासायाह-सचेति । तत्र बृहदारण्यकश्रुतिं प्रमा-
णयति-स्वप्नावस्थामिति । अयं पुरुष इत्यनेन परमात्माभिहित इति
अमव्यवच्छेदार्थमुक्तम्-स्वमेति । वृत्त्यादिवज्जडत्वमाशंक्याह-अनुभव-

रूपश्चेति । अत्रापि प्रमाणमाह-प्रज्ञानेति । विज्ञानमूर्तिरित्यर्थः ।
‘योऽयं विज्ञानघनः’ इत्यादिश्रुतिरादिपदादाद्या । आत्मनः स्वप्रकाशत्वं
ज्ञानरूपत्वं च साधितमाद्यप्यविवरणे । ननु तस्यानुभवरूपत्वेऽनुभवा-
मीत्यनुभवाश्रयत्वव्यपदेशानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह-अनुभवामीति ॥

तत्त्वंपदार्थयोरैक्यम् ।

एवं त्वंपदार्थो निरूपितः । अधुना महावाक्यप्रति-
पाद्यमभिधीयते ॥

त्वंपदार्थनिरूपणमुपसंहरन्नखंडार्थप्रतिपादनं प्रतिजानीते-एवमिति ।
ननु नाहमीश्वर इत्यादिप्रत्यक्षेण किञ्चिज्ज्ञत्वसर्व-
ज्ञत्वविरुद्धधर्माश्रयत्वादिलिङ्गेन ‘द्रासुपर्णा’ इत्यादि-
श्रुत्या “द्राविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।

क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥”
इत्यादिस्मृत्या च जीवपरभेदस्यावगतत्वेन तत्त्वम-
स्यादिवाक्यम् “आदित्यो यूषो यजमानः प्रस्तरः”
इत्यादिवाक्यवत् उपचरितार्थमेवेति चेत् ॥

‘प्रज्ञानं ब्रह्म’ ‘अहं ब्रह्मास्मि’ ‘तत्त्वमासि’ ‘अयमात्मा ब्रह्म’
इत्येवंरूपैर्ऋग्वेदादिमहावाक्यैर्महत्त्वं तु “सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म” इत्या-
द्यवांतरवाक्यापेक्षया प्रतिपाद्यं तात्पर्यविषयत्वेन बोधनीयम्, तत्प्रतिपा-
दनार्थमादौ शंकामुद्भावयति-नन्वाति । आदिपदेन दुःखहं संसार्यह-
मित्यादिप्रत्यक्षं ग्राह्यम् । तत्त्वंपदार्थो न परस्पराभिन्नौ विरुद्धधर्माश्रयत्वा-
द्विरुद्धस्वभावत्वाच्च तेजस्तिमिरवत् । “द्रा सुपर्णा सयुजा सखाया
समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽअ-
भिचाकशीति” “ऋतं पिबंतौ मुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्द्धे ॥
छायातपो ब्रह्मविदो वदन्ति पंचाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः” “उत्तमः
पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः” सत्यं भेदं विनाऽनुपपद्यमानमुपलभ्य-

मानं जीवस्य संसारित्वं श्रूयमाणं चेश्वरस्यासंसारित्वम्, सत्यं भेदं कल्पयाति, यदि जीवस्य परमात्मनाऽभेदः स्यात् तर्ह्युपलभ्येत नोपलभ्य-
तेऽतो नास्तीति निश्चीयत इति प्रत्यक्षादिप्रमाणैर्जीवेश्वरभेदस्यावगत-
त्वात्तत्त्वमस्यादिवाक्यमुपचरितार्थं गौणार्थमेव ' आदित्यो यूपः यजमानः
प्रस्तर' इत्यादिवाक्यवत् । यथाऽनादित्ये यूपे आदित्यत्वस्यायजमान-
भूतायां दर्भमुष्टौ च यजमानत्वस्योपचारस्तद्वदित्यर्थः ॥

न;-भेदप्रत्यक्षस्य ' संभावितकरणदोषस्यासंभावित-
दोषवेदजन्यज्ञानेन बाध्यमानत्वात् । अन्यथा चन्द्र-
गताधिकपरिमाणग्राहिज्योतिःशास्त्रस्य चन्द्रप्रादेश-
ग्राहिप्रत्यक्षेण बाधापत्तेः । पाकरक्ते घटे रक्तोऽयं न
श्याम इतिवत्सविशेषणे हीति न्यायेन जीवपरभेद-
ग्राहिप्रत्यक्षस्य विशेषणीभूतधर्मभेदविषयत्वाच्च ॥

व्यावहारिकभेदावेदकप्रत्यक्षादिप्रमाणैस्तात्त्विकाभेदावेदकश्रुतिविरो-
धायोगान्मैवमित्याह-नेति । स्याद्विरोधस्तथापि श्रुत्या प्रत्यक्षादेर्बाध
इत्याशयेनादौ प्रत्यक्षस्य बाध्यत्वयोग्यतामाह-भेदेति । संभाविताः
करणानामिन्द्रियाणामपाटवत्वादयो दोषा यस्मिन् स तथा तस्येत्यर्थः ।
ननु ज्येष्ठेन प्रत्यक्षेणैव तद्बाध उचित इत्याशंक्य ज्येष्ठत्वं हि बाध्यत्वे
हेतुर्नतु बाधतायां कनीयसा शुक्तिज्ञानेन ज्येष्ठस्य रजतज्ञानस्य बाधद-
र्शनात् । अन्यथा तदुत्पत्त्यसंभवाच्चन्द्रादिपरिमाणग्राहिशास्त्रबाधापत्तेश्चे-
त्याशयेनाह-अन्यथेति । न चोपजीव्यविरोधः, धर्मभेदबोधकप्रत्यक्षस्य
धर्म्यभेदज्ञानं प्रत्यनुपजीव्यत्वादित्याशयेनाह-पाकेति । तथाचैवंभूत-
ज्ञाने सत्यपि धर्म्यभेदमादाय सोयं घट इति ज्ञानं यथाऽविरुद्धं तद्वन्नाह-
मीश्वर इति ज्ञानानंतरमहं ब्रह्मेति ज्ञानमित्यर्थः ॥

अत एव च नानुमानमपि प्रमाणं आगमबाधात्,

मेरुपाषाणमयत्वानुमानवत् । नाप्यागमांतरविरोधः
तत्परातत्परवाक्ययोः तत्परवाक्यस्य बलवत्त्वेन
लोकसिद्धभेदानुवादिद्व्यासुपर्णादिवाक्यापेक्षया उप-
क्रमोपसंहारव्यवगताद्वैततात्पर्याविशिष्टस्य तत्त्वम-
स्यादिवाक्यस्य प्रबलत्वात् ॥

यतः सर्वप्रमाणोपजीव्यस्य ज्येष्ठस्य प्रत्यक्षस्य बाध्यत्वाद्भेदेऽप्रमा-
णता अतएवानुमानस्यापीत्याह—अतएवेति । आगमेन तत्त्वमस्या-
दिना बाधात् । मेरुः पाषाणमयः पर्वतत्वादिद्विध्यादिवदित्याद्यनुमानं यथा
सर्वतः सौवर्णः कुलगिरिराजो मेरुरित्याद्यागमेन बाधितं तद्वदित्यर्थः ।
आगमान्तरविरोधोपि नास्तीत्याह—नापीति । भेदस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणै-
र्ज्ञातित्वाच्छास्त्रस्य वा ज्ञातज्ञापकत्वाद्भेदवाद्यागमस्य तत्र तात्पर्याभावेना-
तत्परत्वात्तत्पराभेदवाद्यागमादौर्बल्यादित्याह—तत्परेति ॥

नच जीवपरैक्ये विरुद्धधर्माश्रयत्वानुपपत्तिः, शीत-
स्यैव जलस्यौपाधिकौष्ण्याश्रयत्ववत् स्वभावतो
निर्गुणस्यैव जीवस्यान्तःकारणाद्युपाधिककर्तृत्वा-
द्याश्रयत्वप्रतिभासोपपत्तेः । यदि च जलादौ औष्ण्य-
मारोपितं तदा प्रकृतेऽपि तुल्यम् । नच सिद्धान्ते
कर्तृत्वस्य क्वचिदप्यभावादारोप्यप्रमाहितसंस्कारा-
भावे कथमारोप इति वाच्यम्, लाघवेनारोप्यविषय-
संस्कारत्वेनैव तस्य हेतुत्वात् ॥

नचार्थापत्तिविरोध इत्याह—नचेति । औपाधिकविरुद्धधर्माश्रयत्वे-
नान्यथासिद्धत्वादित्याह—शीतस्यैवेति । नन्वग्निधर्मस्योष्ण्यस्य जला-
दारोपात्प्रतीतिरत्र कस्य धर्मस्येत्याशङ्क्याह—यदीति । अन्तःकरण-
धर्मस्य कर्तृत्वादेर्भानसंभवात्प्रकृतेऽप्येतत्तुल्यमित्यर्थः । नन्वात्म-
तादात्म्यापन्नस्यैवान्तःकरणस्यापि कर्तृत्वादिधर्मकत्वात् । तर्ह्यति-

रित्तेऽनात्मनि कापि कर्तृत्वादेरप्रमितत्वात्कथमारोप इत्याशङ्क्य परिहरति नचेति । यथा सूर्यादिकिरणसंपर्कात्प्रतीयमानमपि जलादिकं घटादि-
निष्ठं नतु सूर्यादिनिष्ठम्, तथाऽऽत्मसंबन्धात्प्रतीयमानमपि कर्तृत्वादिकमंतः-
करणनिष्ठमेव, नत्वात्मनिष्ठम्, तस्य कूटस्थत्वात्ततः पृथक्त्वस्याप्रमि-
तस्य कर्तृत्वादेरात्मन्यागोपे नास्ति बाधकम्, तत्रारोप्यगोचरसंस्कारमात्र-
स्यैव हेतुत्वादित्याह—लाघवेनेति ॥

नच प्राथमिकारोपे का गतिः ? कर्तृत्वाद्यध्यासप्रवा-
हस्यानादित्वात् । तत्त्वं पदवाच्ययोर्विशिष्टयोरैक्या-
योगेऽपि लक्ष्यस्वरूपयोरैक्यमुपपादितमेव; अतएव
तत्प्रतिपादक-तत्त्वमस्यादिवाक्यानामखंडार्थत्वम्,
सोयमित्यादिवाक्यवत् । नच कार्यपराणामेव प्रामा-
ण्यम् चैत्र पुत्रस्ते जात इत्यादौ सिद्धेऽपि संगतिग्रहात् ।
एवं सर्वप्रमाणाविरुद्धं श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणप्रति-
पाद्यं जीवपरैक्यं वेदान्तशास्त्रस्य विषय इति सिद्धम् ॥

इति विषयपरिच्छेदः ॥ ७ ॥

नन्वस्त्वस्मिन्कर्तृत्वारोपे पूर्वप्रतीतकर्तृत्वादिसंस्कारो हेतुस्तत्रापि
तथाभूतस्तत्रापि तथा भूतस्तथापि प्राथमिकारोपो दुर्वट इत्याशङ्क्य
परिहरति—नचेति । प्राथमिकारोपे कापि गतिर्नास्तीति नचेत्यर्थः ।
कर्तृत्वाद्यध्यासप्रवाहस्यानादित्वेन कस्याप्यरोपस्य प्राथम्यासिद्ध्या
तत्र पृथग्गतेरवक्तव्यत्वादित्याह—कर्तृत्वेति । नन्वस्त्वेवं तथापि कथं
विरुद्धप्रतीकांतयोर्जीवेश्वरयोरैक्यामित्याशङ्क्याह—तत्त्वमिति । यतो
लक्ष्यस्वरूपैक्यमत एव सोऽयं देवदत्तः प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इत्यादि-
वाक्यवत् 'तत्त्वमसि' 'सत्यं ज्ञानमनंतम्' इत्यादिवाक्यानामखं-
डार्थत्वमिति । नचास्त्यनुपलब्धिविरोधस्तमसावृतस्य घटस्यानुपल-
ब्धेस्तःभावानिश्चायकत्ववदज्ञानवताऽभेदस्यानुपलम्भस्य तदभावानिर्णा-
यकत्वादित्यापि द्रष्टव्यम् । ननु सिद्धेऽर्थे प्रयोजकप्रवृत्त्यादेरभावात्

संगतिग्रहायोगात्क्रियान्वितस्वार्थपराणामेव प्रामाण्यान्न सिद्धं ब्रह्म वेदां-
 तप्रमेयमिति प्रभाकरमतमाशङ्क्य परिहरति—नचेति । पुत्रपदांकितवसनं
 चैत्रपुरतो निवाय हे चैत्र पुत्रस्ते जात इत्युक्ते विकसितवदनकमलं
 चैत्रमवलोक्यास्य पुत्रस्य सुतरूपेऽर्थे संगतिं तटस्थो गृह्णातीति
 पुत्रस्ते जातः कन्या ते गर्भिणी इत्यादौ संगतिग्रहादित्यर्थः ।
 उपसंहरति—एवमिति । उक्तप्रकारेण सर्वैः प्रत्यक्षादिप्रमाणैरविरुद्धम्
 “तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः” इत्यादि श्रुतिभिः “क्षेत्रज्ञं
 चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ” इत्यादिस्मृतिभिः ‘सर्वभूता-
 न्तरस्थाय नित्यशुद्धचिदात्मने । प्रत्यक्चैतन्यरूपाय मह्यमेव नमो नमः’
 इत्यादीतिहासैः ‘विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यंतिकं गते । आत्मनो
 ब्रह्मणोभेदमसंतं कः करिष्यति’ इत्यादिपुराणैश्च तात्पर्यतया प्रतिपाद्यम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यबालगोपालतीर्थश्रीनादशिष्यदत्त-

वंशावतंसरामकुमारसूनुधनपतिसूरिसुतशिवदत्तकृतायां वेदांत-

परिमात्रार्थदीपिकायां विषयपरिच्छेदः ॥ ७ ॥

अथ प्रयोजनपरिच्छेदः ८.

प्रयोजननिरूपणम् ।

इदानीं प्रयोजनं निरूप्यते ॥

अथ प्रयोजननिरूपणं प्रतिजानीते—इदानीमिति ॥

यदवगतं सत्स्ववृत्तितयेष्यते तत्प्रयोजनम् । तच्च
 द्विविधम्, मुख्यं गौणं चेति । तत्र सुखदुःखाभावौ
 मुख्यं प्रयोजनम् । तदन्यतरसाधनं गौणं प्रयोज-
 नम् । सुखं च द्विविधम्, सातिशयं निरतिशयं चेति ।
 तत्र सातिशयं सुखं विषयानुपद्भजनितान्तःकरण-
 वृत्तितारतम्यकृतानन्दलेशाविर्भावविशेषः । “एतस्यै-

वानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवंति ” इत्यादि-
श्रुतेः । निरतिशयं सुखं च ब्रह्मैव । “आनन्दो ब्रह्मेति
व्यजानात् ” “ विज्ञानमानन्दं ब्रह्म ” इति श्रुतेः ॥

यज्ज्ञातं सन्ममेदं स्यादिति स्वसंबन्धितयेष्यते तत्प्रयोजनम्, तद्विभ-
जति-तच्चेति । तत्र तयोर्द्वयोर्मध्ये तदन्यतरसाधनं तयोः सुखदुःखाभा-
वयोरन्यतरस्य सुखस्य दुःखाभावस्य वा साधनं सुखादिरूपप्रयोजनगुण-
त्वादौणं सुखस्यापि द्वैविध्यमाह-सुखंचेति । उपलक्षणमेतत् । दुःखाभावो-
ऽपि द्विविधः, यत्किंचिदुःखाभावो यावदुःखाभावश्चेति । तत्र संसारदशा-
यामाद्यो मोक्षावस्थायां द्वितीय इत्यपि बोध्यम् । विषयेति । विषयता-
रतम्याद्विषयेन्द्रियसन्निकर्षजनितान्तःकरणवृत्तितारतम्यं तत्कृतानन्दले-
शाविर्भावविशेषस्तथाभूतवृत्त्या विषयावच्छिन्नाज्ञाननिवृत्तौ तदवच्छि-
न्नानन्दस्यैव प्रतिबिम्बनादानन्दसमुद्रस्य ब्रह्मण आनन्दलेशाविर्भावविशेष
इत्यर्थः । अत्र श्रुतिं प्रमाणयति-एतस्यैवेति । आदिपदेन “ एष ह्येवा-
नन्दयाति ” इत्याद्या श्रुतिरूपादेया । द्वितीयं सुखं लक्षयति-निरतिशय-
सुखमिति । चकारात्सातिशयसुखमप्यानंदात्मब्रह्मलेशात्मकत्वात् ब्रह्मै-
वेत्यर्थः । अत्रापि श्रुतिं प्रमाणयति-आनन्द इति ॥

आनन्दात्मकब्रह्मावाप्तिश्च मोक्षःशोकनिवृत्तिश्च “ ब्रह्म
वेद ब्रह्मैव भवति ” इति “ तरतिशोकमात्मवित् ”
इत्यादिश्रुतेः । नतु लोकांतरावाप्तिः, तज्जन्य-
वैषयिकानन्दो वा मोक्षः, तस्य कृतकत्वेनानित्यत्वे
मुक्तस्य पुनरावृत्त्यापत्तेः ॥

भवत्वानंदात्मकं ब्रह्म, प्रकृते किमायातमित्याशङ्क्याऽऽनन्दरूपब्रह्मा-
वाप्तिः समूलसर्वानर्थनिवृत्तिश्चमोक्ष इत्यवगतो मोक्षः स मम भूयादिति
स्ववृत्तितयेष्यते इति तस्य प्रयोजनत्वमित्याह-आनंदेति । शोकशब्दः
सकारणबन्धपरः । उभयत्र प्रमाणमाह-ब्रह्मवेदेति । तरति अपनयति ।

आदिपदेन 'ब्रह्मविदामोति परम् । तरत्यविद्याम्' इत्याद्या श्रुतिरादेया । तांत्रिकमतनिरासायाह-नन्विति । तस्याः स्वतः पुरुषार्थत्वाभावादाह-तज्जन्येति । तथा लोकांतरावाप्त्या जन्येत्यर्थः । उभयोर्मोक्षत्वाभावे हेतुमाह-तस्येति । उभयविधमोक्षस्य ॥

ननु त्वन्मतेष्यानंदावाप्तेरनर्थनिवृत्तेश्च सादित्वे तुल्यो दोषः, अनादित्वे मोक्षमुद्दिश्य श्रवणादौ प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति चेत्, न; सिद्धस्यैव ब्रह्मस्वरूपस्य मोक्षस्यासिद्धत्वभ्रमेण तत्साधने प्रवृत्त्युपपत्तेः । अनर्थनिवृत्तिरप्यधिष्ठानभूतब्रह्मस्वरूपतया सिद्धैव । लोकेऽपि प्राप्तप्राप्तिपरिहृतपरिहारयोः प्रयोजनत्वं दृष्टमेव ॥

ननु त्वदभिमतो मोक्षः सादिरनादिर्वा आद्ये ? कृतकत्वेनानित्यत्वे मुक्तस्य पुनरावृत्तिलक्षणो दोषस्तुल्यः । द्वितीये श्रवणादिवैयर्थ्यमिति तांत्रिकः शङ्कते-नन्विति । द्वितीयपक्षमवलम्ब्य परिहरति-नेति । नन्वा-नंदरूपस्य ब्रह्मणः सिद्धत्वेन तत्प्राप्तेस्तथात्वेऽप्यनर्थनिवृत्तेरभावरूपायाः कथं सिद्धत्वमित्याशङ्क्याह-अनर्थनिवृत्तिरपीति । ननु सिद्धस्य पुरुषार्थत्वादर्शनादेवंविधस्य मोक्षस्य पुरुषार्थता न भविष्यतीत्याशङ्क्याह-लोकेऽपीति ॥

यथा हस्तगतविस्मृतसुवर्णादौ तव हस्ते सुवर्णमित्याप्तोपदेशादप्राप्तमिव प्राप्नोति । यथावा वलयितचरणायां रज्जौ सर्पत्वभ्रमवतो नायं सर्प इत्याप्तवाक्यात् परिहृतस्यैव सर्पस्य परिहारः । एवं प्राप्तस्याप्यानंदस्य प्राप्तिः परिहृतस्याप्यनर्थस्य निवृत्तिः मोक्षः प्रयोजनम् ॥

केत्यपेक्षायामुदाहरति—यथेति । दृष्टान्तोक्तं प्रकृते योजयति—एवमिति ।
 स च ज्ञानैकसाध्यः “ तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति
 नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ” इति श्रुतेः । अज्ञान-
 निवृत्तेर्ज्ञानैकसाध्यत्वनियमाच्च । तच्च ज्ञानं ब्रह्मात्मै-
 क्यगोचरम् । “ अभयं वै जनकं प्राप्नोति तदात्मा-
 नमेव वेदाहं ब्रह्मास्मि ” इति श्रुतेः । “ तत्त्वमस्या-
 दिवाक्योत्थं ज्ञानं मोक्षस्य साधनम् ” इति नारदी-
 यवचनाच्च ॥

स च मोक्षः किं कर्मसाध्यः, किं वोपासनासाध्यः, आहोस्विदेतत्स-
 मुच्चयसाध्यः, उत कर्मज्ञानसमुच्चयसाध्यः, किं वोपासनाज्ञानसमुच्चय-
 साध्यः, किं वा केवलज्ञानलभ्य इति विचिकित्सायां स च ब्रह्मज्ञानादिति
 प्रतिज्ञातमुपपादयति—सचेति । तमेवात्मानमेव विदित्वा तं विदित्वै-
 वेति वा मृत्युं जन्ममरणलक्षणां संसृतिमत्येति अतिक्रामति । अन्यः
 कर्मादिरूपोऽयनाय मोक्षाय पन्था मार्गो न विद्यते । “ हिरण्यदा अमृतत्वं
 भजंते ” इत्यादिश्रुतेः । कर्मसाध्यस्वर्गफलस्य प्रलयपर्यन्तस्थायित्वाभि-
 प्रायत्वादितरवाक्यानामपि परंपरया कर्मादेर्मोक्षसाधनत्वाभिप्रायत्वाच्चेति
 भावः । मुक्तिमप्याह—अज्ञाननिवृत्तेरिति । ननु तज्ज्ञानं भेदविषयं
 तत्साधनं किं वा भेदगोचरमिति विचिकित्सायामाह—तच्चेति । तत्र श्रुतिं
 प्रमाणयति—अभयमिति । स्मृतिं प्रमाणयति—तत्त्वमस्यादीति ॥

अपरोक्षज्ञाने मतभेदः ।

तच्च ज्ञानमपरोक्षरूपं परोक्षत्वेऽपरोक्षभ्रमनिवर्तक-
 त्वानुपपत्तेः । तच्चापरोक्षज्ञानं तत्त्वमस्यादिवाक्या-
 दिति केचित् । मनननिदिध्यासनसंस्कृतान्तःकरणा-
 देवेत्यपरे । तत्र पूर्वाचार्याणामयमाशयः—संविदा

**परोक्ष्यं न करणविशेषोत्पत्तिनिबन्धनम्, किन्तु प्रमेय-
विशेषनिबन्धनमित्युपपादितम् ॥**

ब्रह्मात्मैक्यगोचरमपि तज्ज्ञानं परोक्षमपरोक्षं वेति विचिंकित्साया-
माह—तच्चेति । तज्ज्ञानं किं वाक्यादुत्पद्यत उतान्तःकरणादिति संशये
पद्मपादाचार्यगदितमाह—तच्चेति । वाचस्पतिमिश्रमतमाह—मननेति ।
ननु कथं वाक्यादपरोक्षज्ञानमित्याशंक्याह—तत्रेति । उपपादितं प्रत्यक्ष-
परिच्छेदेऽस्माभिर्गिति शेषः ॥

तथाच ब्रह्मणः प्रमातृजीवाभिन्नतया तद्गोचरं शब्द-
जन्यज्ञानमप्यपरोक्षम्, अतएव प्रतर्दनाधिकरणे प्रत-
र्दनं प्रति “ प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमु-
पास्व ” इतीन्द्रप्रोक्तवाक्ये प्राणशब्दस्य ब्रह्मपरत्वे
निश्चिते सति मामुपास्वेत्यस्मच्छब्दानुपपत्तिमाशंक्य
तदुत्तरत्वेन प्रवृत्ते “ शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेव-
वत् ” इत्यत्र सूत्रे शास्त्रीया दृष्टिः शास्त्रदृष्टिरिति
तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यमहं ब्रह्मेति ज्ञानं दृष्टिशब्दे-
नोक्तमिति ॥

तथाच ज्ञानापरोक्षत्वस्य प्रमेयविशेषनिबन्धनत्वे सति सन्निकृष्टविषयं
शब्दजन्यमपि ज्ञानमपरोक्षमेवेत्युक्तम् जीवगोचरज्ञानवत्तदभिन्नब्रह्म-
विषयमपि तदपरोक्षमेव । अत्र प्रमाणाकांक्षायां “ शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो
वामदेववत् ” इति सूत्रस्थं भाष्यं प्रमाणमित्याशयेनाह—अतएवेति ।
शब्दजन्यज्ञानस्य परोक्षत्वादेव प्रतर्दनाधिकरणे “ प्राणस्तथानुगमात् ”
इत्यास्मिन्प्राणोऽस्मीत्यादि यद्विषयवाक्यं तस्मिन् तत्रविषयसंशयपूर्वपक्ष-
समाधानकलाख्यपंचांगन्यायस्याधिकरणेति संज्ञा “ प्रतर्दनो हवैदौ दासि-
रिन्द्रस्य प्रियंधामोपजगाम युद्धेन च पौरुषेण च ” इत्यस्यां कौषी-
तकिब्राह्मणोपनिषदाम्नाताख्यायिकायां प्राणोऽस्मीत्यादिश्रूयमाणं वाक्यं

विषयः । तत्र प्राणशब्देन किं वायुरभिप्रेतः, किंवा इन्द्रः, उत जीवः आहोस्वित्परमात्मेति संशयः ? वाय्वादिरभिप्रेतः इति पूर्वपक्षः । परमात्मेति सिद्धांतः । वाय्वादुपासनं पूर्वपक्षे फलं यरमात्मोपासनमुत्तरपक्षे । प्राणः परमात्मा तथानुगमात्पौर्वापर्यालोचनया वाक्यस्य तत्परत्वावगमादिति प्राणशब्दस्य ब्रह्मपरत्वे निश्चिते सति मामित्यस्मच्छब्दानुपपत्तिमाशंक्य तदुत्तरत्वेन प्रवृत्ते यथाशास्त्रदृष्ट्याऽहं सूर्योऽभवमहं मनुरिति, वामदेवस्य गर्भस्थस्य मुनेरुक्तिस्तथा शास्त्रदृष्ट्या मामितीन्द्रोपदेशोऽपीत्यर्थकसूत्रे इत्यर्थः ॥

अन्येषां त्वयमाशयः—करणविशेषनिबंधनमेव ज्ञानानां प्रत्यक्षत्वम्, न विषयविशेषनिबंधनम् । एकस्मिन्नेव सूक्ष्मवस्तुनि पटुकरणापटुकरणयोः प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वव्यवहारदर्शनात् । तथाच संवि-त्साक्षात्त्वे इन्द्रियजन्यत्वस्येव प्रयोजकतया न शब्द-जन्यज्ञानस्यापरोक्षत्वम् ॥

अथाचार्यवाचस्पतिमिश्राणामाशयमाविष्करोति-अन्येषामिति । सूक्ष्म-वस्तुनि वर्णादौ इन्द्रियजन्यत्वस्य इन्द्रियत्वेनेन्द्रियजन्यत्वस्यानु-मितिज्ञानस्य मनस्त्वेन तज्जन्यत्वान्न तत्रातिव्याप्तिः । अस्मिन्पक्षे “इन्द्रि-येभ्यः परा ह्यर्था ” इति श्रुताविन्द्रियेभ्य इत्यस्य बाह्येन्द्रियेभ्य इत्यर्थः । “मनः सर्वेन्द्रियाणि च ” इति श्रुतावपि सर्वाणि बाह्येन्द्रियाणीत्यर्थः ॥

ब्रह्मसाक्षात्कारेऽपि मनननिदिध्यासनसंस्कृतं मन एव करणम्, “मनसैवानुद्रष्टव्यः” इत्यादिश्रुतेः । मनोऽगम्यत्वश्चतिश्चासंस्कृतमनोविषया । नचैवम्, ब्रह्मण औपनिषदत्वानुपपत्तिः, अस्मदुक्तमनसो वेद-जन्यज्ञानानन्तरमेव प्रवृत्ततया वेदोपजीवितत्वात् ॥

साक्षात्कारस्येन्द्रियजन्यत्वे ब्रह्मसाक्षात्कारेऽपि मन एव करणमित्याह—ब्रह्मेति । सर्वदा तदापत्तिमाशंक्याह—मननेति । तत्र प्रमाणमाह—मनसैवेति । “ दृश्यते त्वग्रया बुद्ध्या ” इत्याद्याश्रुतिरादिपदादादेया । ननु “ यतो वाचो निवर्तते अप्राप्य मनसा सह ” इत्यादिश्रुतेः का गतिरित्याशंक्याह—मन इति । ननु “ तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि ” इति श्रुतिबोधितमुपनिषन्मात्रगम्यत्वं विरुद्धमित्याशंक्य परिहरति—नचेति । किं तदनुपजीव्यमानान्तरगम्यत्वे तदनुपपत्तिरुत तदुपजीव्यमानान्तरगम्यत्वे ? नाद्यः, इष्टापत्तेः । न द्वितीयः, अपूर्वस्य तदुपजीव्यानुमानार्थापत्तिगम्यत्वेऽपि वेदगम्यत्वाभ्युपगमादित्याशयेनाह—अस्मदिति । मनननिदिध्यासनसहकृतस्य मनसः ॥

वेदानुपजीविमानान्तरगम्यत्वस्यैव वेदगम्यत्वाविरोधित्वात्, शास्त्रदृष्टिसूत्रमपि ब्रह्मविषयमानसप्रत्यक्षस्य शास्त्रप्रयोजकत्वादुपपद्यते । तदुक्तम्—
“ अपिसंराधने सूत्राच्छास्त्रार्थध्यानजा प्रमा ।
शास्त्रदृष्टिर्मता तां तु वेत्ति वाचस्पतिः परः ॥ ” इति ।

आस्मिन्पक्षे शास्त्रदृष्टिसूत्राविरोधं परिहरति—शास्त्रेति । तथाच तत्र शास्त्रदृष्टिपदेन मानसं प्रत्यक्षमेव तत्प्रयोज्यत्वादुच्यत इत्यर्थः । वाचस्पतिमिश्राणामिदं मतमित्यत्र कल्पतरुकारसंमतिमाह—तदुक्तमिति । शास्त्रार्थध्यानजा प्रमा “ शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ” इति सूत्रे शास्त्रदृष्टिशब्देनाभिमता, तां तथाभूतां शास्त्रदृष्टिं वाचस्पतिर्जानाति यतः परः सर्वोत्कृष्टः तथाभूता प्रमेव शास्त्रदृष्टिरित्यत्र को हेतुरित्याशंक्योक्तमपीति, “ अपिसंराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ” इति सूत्रात् । अपिचैनमात्मानं निरस्तसमस्तप्रपञ्चमित्युक्तम् । संराधनस्य भक्तिध्यानप्राणिधानाद्यनुष्ठानस्य काले योगिनः पश्यन्ति । तत्र हेतुः प्रत्यक्षानुमानाभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्याम् । तथाच श्रुतिः—“ ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यति निष्कलं च । ध्यायमान— ” इत्याद्या । स्मृतिश्च—“ यं विनिद्रा

जितश्वासाः संतुष्टाः संयतेन्द्रियाः । ज्योतिः पश्यन्ति युञ्जानास्तस्मै योगा-
त्मने नमः ॥ ” इत्याद्या ॥

तच्च ज्ञानं पापक्षयात् । सच कर्मानुष्ठानादिति परंपरया
कर्मणां विनियोगः । अत एव “ तमेतं वेदानुवचनेन
ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन ”
इत्यादिश्रुतिः, “ कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं
प्रवर्तते । ” इत्यादिस्मृतिश्च संगच्छते ॥

तादृशज्ञानस्य किंसाधनामित्यपेक्षायामाह-तच्चेति । सच पापक्षयः
इत्येवं परंपरया तच्चज्ञाने कर्मणां विनियोगः । अत एव परंपरया
विनियोगादेव । तं पूर्वोक्तमेतमनंतरोक्तं परमात्मानं ब्राह्मणा वेदानु-
वचनादिभिर्वेदितुमिच्छन्ति । वेदानुवचनं वेदाध्ययनम् । अनाशकमनाशनं
हितमितमेध्याशनम् । तत्र प्रत्ययार्थतया प्रधानभूतायामुत्कटेच्छायां
वेदानुवचनादीनां साधनतेति वाचस्पतिमिश्राः । ‘ अश्वेन जिगमिषति ’
इत्यादाविव धात्वर्थस्य वेदनस्यैव प्राधान्यमाश्रित्य ज्ञाने तेषां साधनत्व-
मिति विवरणाचार्याः । “ यस्यैते चत्वारिंशत्संस्काराः ” इत्यादिश्रुतिः ।
“ तपसा कल्मषं हन्ति ” इत्याद्या स्मृतिश्चादिपदादुपादेया ॥

श्रवणादिनिरूपणम् ।

एवं श्रवणमनननिदिध्यासनान्यपि ज्ञानसाधनानि,
मैत्रेयी ब्राह्मणे-“ आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः ” इति
दर्शनमनूद्य तत्साधनत्वेन “ श्रोतव्यो मन्तव्यो निदि-
ध्यासितव्यः ” इति श्रवणमनननिदिध्यासनानां विधा-
नात् । तत्र श्रवणं नाम वेदांतानामद्वितीये ब्रह्मणि
तात्पर्याविधारणानुकूलमानसी क्रिया । मननं नाम
शब्दावधारितेऽर्थे मानांतरविरोधशंकायां तन्निरा-

करणानुकूलतर्कात्मज्ञानजनको मानसो व्यापारः ।
निदिध्यासनं नाम अनादिदुर्वासनया विषयेष्वाकृष्य-
माणचित्तस्य विषयेभ्योऽपकृष्यात्मविषयकस्थैर्या-
नुकूलो मानसो व्यापारः ॥

यथा कर्मणां तत्त्वज्ञाने विनियोगस्तथा श्रवणादीनामपीत्याह—एव-
मिति । तत्र बृहदारण्यकश्रुतिं प्रमाणयति—मैत्रेयीब्राह्मण इति । याज्ञ-
वल्क्यस्य स्वभार्यया मैत्रेय्या संवादस्य प्रकरणे । तत्र श्रवणादिकं
लक्षयति—तत्रेति ॥

तत्र निदिध्यासनं ब्रह्मसाक्षात्कारे साक्षात्कारणं “ते
ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगू-
ढाम्” इत्यादिश्रुतेः । निदिध्यासने च मननं हेतुः,
अकृतमननस्यार्थदाढ्याभावेन तद्विषये निदिध्यास-
नायोगात् । मनने च श्रवणं हेतुः, श्रवणाभावे तात्पर्या-
निश्चयेन शाब्दज्ञानाभावेन श्रुतार्थविषयकयुक्तत्वा-
युक्तत्वनिश्चयानुकूलमननायोगात् ॥

तत्र किं त्रयाणामपि साक्षात्कारसाधनत्वमुतान्यतमस्य ? तत्रापि
कस्येत्याकांक्षायामाह—तत्रेति । “ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्याय-
मानः” इत्याद्या श्रुतिरादिपदादुपादेया ॥ १४ ॥

एतानि त्रीण्यपि ज्ञानोत्पत्तौ कारणानीति केचिदा-
चार्या ऊचिरे । अपरे तु श्रवणं प्रधानम्, मनननिदिध्या-
सनयोस्तु श्रवणात्पराचीनयोरपि श्रवणफलब्रह्मदर्शन
निर्वर्तकतया आरादुपकारकांगत्वमित्याहुः । तदप्य-

ङ्गत्वं न तार्तीयशेषत्वरूपम्, तस्य श्रुत्याद्यन्यतम-
प्रमाणगम्यस्य प्रकृते श्रुत्याद्यन्यतमाभावेऽसंभवात् ॥

निदिध्यासनस्य मननायत्तत्वात्तस्य च श्रवणाधीनत्वात्त्रीण्यपि
साक्षात्परंपरया च ज्ञानोत्पत्तिसाधनानीत्याचार्यवाचस्पतिमिश्रमतमु-
पसंहरति-एतानीति। अपरे विवरणाचार्यास्तु पराचीनयोरनन्तरभाविनोः
आरात्सामीप्यात्। नन्वंगत्वमपि किं तार्तीयशेषत्वरूपमुत मृत्पिण्डादिकार्ये
घटादौ चक्रादीनामिव सहकारिकारणत्वरूपमित्याशंक्य द्वितीयमाश्र-
यितुमाद्यं निराकरोति-तदप्यंगत्वमिति । तार्तीयं तृतीयाध्यायस्थम् ॥

तथाहि-‘ब्रीहिभिर्यजेत’ ‘दध्रा जुहोति’ इत्यादाविव
मनननिदिध्यासनयोरंगत्वे न काचित्तृतीया श्रुति-
रस्ति, नापि “ बर्हिर्देवसदनं दामि ” इत्यादिमंत्राणां
बर्हिःखंडनप्रकाशनसामर्थ्यवत् किंचिल्लिङ्गमस्ति ॥

श्रुत्याद्यभावं स्फुटयति-तथाहीति ॥

नापि प्रदेशांतरपठितप्रवर्ग्यस्याग्निष्टोमे प्रवृणक्तीति
वाक्यवच्छ्रवणानुवादेन मनननिदिध्यासनयोर्विनियो-
जकं किंचिद्वाक्यमस्ति, नापि ‘ दर्शपूर्णमासाभ्यां
स्वर्गकामो यजेत ’ इतिवाक्यावगतफलसाधनताक-
दर्शपूर्णमासप्रकरणे प्रयाजादीनामिव फलसाधनत्वे-
नावगतस्य श्रवणस्य प्रकरणे मनननिदिध्यासनयो-
राम्नातम् ॥

ननु द्रष्टव्य इति दर्शनानुवादेन श्रवणे विहिते सति
फलवत्तया श्रवणप्रकरणे तत्सन्निधावाम्नातयोर्मनन-
निदिध्यासनयोः प्रयाजन्यायेन प्रकरणादेवांगतेति

चेत्, न; “ ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् ” इत्यादि-
श्रुत्यंतरे ध्यानस्य दर्शनसाधनत्वेनावगतस्यांगाकां-
क्षायां प्रयाजन्यायेन श्रवणमननयोरेवांगतापत्तेः क्रम-
समाख्ये च दूरनिरस्ते ॥

प्रकरणाभावो नास्तीति शंकेते-नन्विता । अविशेषेण साधनतय
श्रूयमाणेषु श्रवणादिषु किंप्रधानं साधनमित्याकांक्षायां श्रुत्यंतरबला
न्निदिध्यासनस्येव प्रधानत्वापत्त्या श्रवणस्य प्रकरणित्वासिद्धिरि-
त्याह-त इति ॥

किंच प्रयाजादावंगत्वविचारः सप्रयोजनः, पूर्वपक्षे
विकृतिषु न प्रयाजाद्यनुष्ठानम् । सिद्धांते तु तत्रापि
तदनुष्ठानमिति । प्रकृते तु श्रवणं न कस्यचित्प्रकृतिः,
येन मनननिदिध्यासनयोस्तत्राप्यनुष्ठानमंगत्वविचार-
फलं भवेत्, तस्मान्न तार्तीयशेषत्वं मनननिदिध्या-
सनयोः ॥

नन्वस्यां श्रुतावात्मदर्शनानंतरं विधीयमानं श्रवणमेव प्रकरणिश्रु-
त्यंतरस्यैतदनुसारिव्याख्यानसंभवादित्याशंक्याह-किंचेति । विकृतिषु
सौर्यादिषु ॥

किंतु यथा घटादिकार्यै मृत्पिंडादीनां प्रधानकारणता
चक्रादीनां सहकारिकारणतेति प्राधान्याप्राधान्यव्य-
पदेशः, तथा श्रवणमनननिदिध्यासनानामपीतिमंत-
व्यम् । सूचितं चैतद्विवरणाचार्यैः-“शक्तितात्पर्यवि-
शिष्टशब्दावधारणं प्रमेयावगमं प्रत्यव्यवधानेन कारणं
भवति, प्रमाणस्य प्रमेयावगमं प्रत्यव्यवधानात् ” ॥

ननु मनननिदिध्यासनयोस्तातीयशेषत्वं न किंतु श्रवणसहकारित्वमितीदमेव विवरणाचार्याभिमतमिति कथं ज्ञातमित्यत आह—सूचितं चेति॥

मनननिदिध्यासने तु चित्तस्य प्रत्यगात्मप्रवणता, संस्कारपरिनिष्पन्नतदेकाग्रवृत्तिकार्यद्वारेण ब्रह्मानुभवहेतुतां प्रतिपद्यते इति फलं प्रत्यव्यवहितकरणस्य विशिष्टशब्दावधारणस्य व्यवहिते मनननिदिध्यासने तदङ्गेऽङ्गीक्रियते इति ॥

केत्यपेक्षायामाद्यवर्णकस्थं तद्वाक्यं पठति—शक्तीत्यादि अङ्गीक्रियत इत्यंतम् ॥

श्रवणादिषु च मुमुक्षूणामधिकारः, काम्ये कर्मणि फलकामस्याधिकारित्वात् । मुमुक्षायां च नित्या-नित्यवस्तुविवेकस्येहामुत्रार्थफलभोगविरागस्य शम-दमोपरतितितिक्षासमाधानश्रद्धानां च विनियोगः ॥

श्रवणादौ कस्याधिकार इत्यपेक्षायामाह—श्रवणादिष्विति । मोक्ष-रूपफलकामनया क्रियमाणश्रवणादिकमपि काम्यमिति भावः । नित्या-नित्ययोरात्मानात्मनोर्वस्तुनोर्विवेकस्य नित्यानित्ययोर्वसतीति नित्या-नित्यवस्तुतयोर्नित्यत्वानित्यत्वधर्मयोर्वा विवेकस्य ॥

शमादिनिरूपणम् ।

अन्तरिन्द्रियनिग्रहः शमः, बहिरिन्द्रियनिग्रहो दमः, विक्षेपाभाव उपरतिः, शीतोष्णादिद्वंद्वसहनं तितिक्षा, चित्तैकाग्र्यं समाधानम्, गुरुवेदान्तवाक्ये विश्वासः श्रद्धा, अत्रोपरमशब्देन संन्यासोऽभिधीयते । तथाच संन्यासिनामेव श्रवणाधिकार इति केचित् । अपरे तु

उपरमशब्दस्य संन्यासवाचकत्वाभावाद्विक्षेपाभाव-
मात्रस्य गृहस्थेष्वपि संभवात्, जनकादेरपि ब्रह्म-
विचारस्य श्रूयमाणत्वात्सर्वाश्रमसाधारणं श्रवणादि-
विधानमित्याहुः ॥

शमादील्लक्षयति-अंतरिन्नि । श्रवणादिव्यद्विरिक्ताधिकारानुपयुक्त-
विषयेभ्यो मनसो निग्रहः शमः । तद्विश्वविषयेभ्यो बहिरिन्द्रियाणां
श्रोत्रादीनां निग्रहो दमः । गृहस्थादीनां श्रवणादावनधिकारं मन्यमा-
नानां केषांचित्संन्यासिनां मतमाह-अत्रेति । शमादिष्वित्यर्थः । वाच-
स्पतिमिश्रमतमाह-अपरेत्विति ॥

सगुणोपासकादां मुक्तिः ।

सगुणोपासनमपि चित्तैकाग्र्यद्वारा निर्विशेषब्रह्म-
साक्षात्कारे हेतुः । तदुक्तम्-

“ निर्विशेषं परं ब्रह्म साक्षात्कर्तुमनीश्वराः ।

ये मंदास्तेऽनुकंप्यन्ते सविशेषनिरूपणैः ॥

वशीकृते मनस्येषां सगुणब्रह्मशीलनात् ।

तदेवाविर्भवेत्साक्षादपेतोपाधिकल्पनम् ” ॥ इति॥

ननु सगुणोपासनाया अपि मुक्तिफलदातृत्वश्रवणाच्छ्रवणादिसमा-
सादिततत्त्वज्ञानमेव मोक्षसाधनमिति कथमित्याशंक्याह-सगुणेति ।
निदिध्यासनात्मकचित्तैकाग्र्यद्वारा “ तत्रांतस्तद्धर्मोपदेशात् ” इति

१ ‘ य एषोत्तरादित्येहिरण्मयः पुरुषो दृश्यते ’ इत्यादिवाक्ये य एषोन्त-
रादित्ये य एषोत्तरक्षिणीति च श्रूयमाणः परमेश्वर एव न संसारी कुतस्तद्धर्मो-
पदेशात्, तस्य परमेश्वरस्य ये धर्मास्ते सर्वे पाप्मा निषिद्धत्वादिरूपास्तेषाम-
स्मिन्वाक्ये उपदेशादित्यर्थः ।

सूत्रस्थकल्पतरुवचनमुदाहरति—तदुक्तमिति । ये मंदा अकृतसगुणो-
पासनत्वादवशीकृतचित्ताः ॥

सगुणोपासकानां चार्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकगतानां
तत्रैव श्रवणाद्युत्पन्नतत्त्वसाक्षात्कारणां ब्रह्मणा सह
मोक्षः । कर्मिणां तु धूमादिमार्गेण पितृलोकगताना-
मुपभोगेन कर्मक्षये सति पूर्वकृतसुकृतदुष्कृतानुसा-
रेण ब्रह्मादिस्थावरांतेषु पुनरुत्पत्तिः । तथाच श्रुतिः—
“ रमणीयचरणा रमणीयां योनिमापद्यन्ते कपूय-
चरणाः कपूयां योनिमापद्यन्ते ” इति ॥

ननु येषां सगुणोपासकानामत्र श्रवणाद्यभावात्साक्षात्कारो न जातः
तेषां का गतिरित्याशंक्याह—सगुणेति । आदिपदमहरादिसंग्राहकम् ।
अर्चिराद्यभिमानिदेवतोपर्यारुह्य येन मार्गेण गम्यन्ते तेनैवमग्रेऽर्पित्यर्थः ।
कर्मिणां तु नैवमित्याह—कर्मिणामिति । आदिपदेन रात्र्यादिसंग्रहः ।
ब्रह्मादीति । ब्राह्मणादिरमणीयं चरणमाचरणं येषां ते तथा सुकृत-
कर्माणो रमणीयां योनिमापद्यन्ते ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्य-
योनिं वा, कपूयं कुत्सितं चरणं येषां ते तथा दुष्कृतकर्माणः कपूयां
योनिमापद्यन्ते श्वयोनिं वा चांडालयोनिं वा शूद्रयोनिं वेति ॥

प्रतिपिद्धानुष्ठायिनां तु रौरवादिनरकविशेषेषु तत्तत्पा-
पोपचिततीव्रदुःखमनुभूय श्वशूकरादितिर्यग्योनिषु
स्थावरादिषु चोत्पत्तिरित्यलं प्रसंगादागतप्रपञ्चेनेति ॥

ब्रह्मसाक्षात्कारवतः प्रारब्धादिकर्मविचारः ।

निर्गुणब्रह्मसाक्षात्कारवतस्तु न लोकांतरगमनं “ न
तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ” इति श्रुतेः । किन्तु याव-
त्प्रारब्धकर्मक्षयं सुखदुःखे अनुभूय पश्चादपब्रज्यते ॥

तर्हि ज्ञानप्राप्त्युत्तरक्षणे तस्य विदेहकैवल्यं स्यादित्याशङ्कते-
किंत्विति । अपव्रज्यते मुच्यते ॥

ननु “ क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ”
इत्यादिश्रुत्या “ ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसा-
त्कुरुते तथा ” इत्यादिस्मृत्या च ज्ञानस्य सकलकर्म-
क्षयहेतुत्वनिश्चये सति प्रारब्धकर्मावस्थानमनुपप-
न्नमिति चेत्, न; “ तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमो-
क्ष्येऽथ संपत्स्ये ” इत्यादिश्रुत्या, “ नाभुक्तं क्षीयते
कर्म ” इत्यादिस्मृत्या चोत्पादितकार्यकर्मव्यतिरि-
क्तानां संचितकर्मणामेव ज्ञानविनाशित्वावगमात् ॥

प्रारब्धकर्मावस्थानं श्रुतिस्मृतिविरुद्धमिति शङ्कते-नन्विति । आदि-
पदं “ तद्यथैषीकातूलमग्नौप्रोतं प्रदूयते एवं हास्व सर्वे पाप्मानः
प्रदूयन्ते ” इत्यादिश्रुतिसंग्राहकम्, इतरश्रुतिस्मृत्यनुरोधात् । प्रारब्धा-
तिरिक्तकर्मणां नाश इत्याह-तस्येति । यावन्न विमोक्ष्ये प्रारब्धकर्मणो
न विमोक्ष्यते । अथ प्रारब्धकर्मविमुक्त्यनन्तरं संपत्स्ये, संपत्स्यते विमु-
क्तश्च विमुच्यते । “ अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम् ”
इत्याद्याः श्रुतिस्मृतय आदिपदादादेयाः ॥

संचितं द्विविधम्-सुकृतं दुष्कृतं चेति । तथाच श्रुतिः-
“ तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः
पापकृत्याम् ” इति । ननु ब्रह्मज्ञानान्मूलाज्ञान-
निवृत्तौ तत्कार्यप्रारब्धकर्मणोपि निवृत्तिः, कथं
ज्ञानिनो देहधारणमुपपद्यते इति चेत्, न, अप्रति-
बद्धज्ञानस्यैवाज्ञाननिवर्तकतया प्रारब्धकर्मरूपप्रति-
बंधकदशायामज्ञाननिवृत्तेरनङ्गीकरात् ॥

ननु ' एवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते ' इत्यादिश्रुत्यनुसारेण संचि-
तानामपि पापकर्मणामेव नाश इति भ्रमव्युदासायाह-संचितमिति ।
दायं धनादिविभागं । साधुकृत्यां सुकृतम् । ननु श्रुत्यादावुक्तमपि प्रार-
ब्धकर्मावस्थानं युक्तियुक्तं न भवतीति शङ्कते-नन्विति । अज्ञानस्य
तदुपादानभूताया अज्ञानशक्तेः ॥

नन्वेवमपि तत्त्वज्ञानादेकस्य मुक्तौ सर्वमुक्तिः स्यात्,
अविद्याया एकत्वेन तन्निवृत्तौ कचिदपि संसारायो-
गादिति चेत्, न, इष्टापत्तेरित्येके । अपरेत्वेतद्दोष-
परिहाराय “ इन्द्रो मायाभिः ” इति बहुवचन-
श्रुत्यनुगृहीतमविद्यानानात्वमङ्गीकर्तव्यमित्याहुः ॥

प्रतिबंधकापगमे ' ज्ञानेन ज्ञाननिवृत्त्या सर्वमुक्तिप्रसंग इति शङ्कते-
नन्विति । इन्द्रः परमात्मा मायाभिरविद्याभिः पुरुरूप ईयते बहुरूपः
प्रतीयते ॥

अन्ये त्वेकैवाविद्या तस्या एवाविद्याया जीवभेदेन
ब्रह्मस्वरूपावरणशक्तयो नाना तथाच यस्य ब्रह्मज्ञानं
तस्य ब्रह्मस्वरूपावरणशक्तिविशिष्टाविद्यानाशः न
त्वन्यं प्रति ब्रह्मस्वरूपावरणशक्तिविशिष्टाविद्यानाश
इत्यभ्युपगमात् नैकमुक्तौ सर्वमुक्तिः ॥

अस्मिन्पक्षे गौरवमभिप्रेत्य मतांतरमाह-अन्येत्विति । अस्मिन्पक्षे
मायाभिरित्यस्य मायाशक्तिभिरित्यर्थः ॥

अत एव “ यावदधिकारमवस्थितिरधिकारिकाणाम् ”
इत्यस्मिन्नधिकरणेऽधिकारिपुरुषाणामुत्पुन्नतत्त्वज्ञा-
नानामिन्द्रादीनां देहधारणानुपपत्तिमाशङ्क्याधिका-

रापादकप्रारब्धकर्मसमाप्त्यनन्तरं विदेहकैवल्यमिति
सिद्धांतितम् ॥ तदुक्तमाचार्यवाचस्पतिमिश्रैः—

“उपासनादिसंसिद्धितोषितेश्वरचोदितम् ॥

अधिकारं समाप्यैते प्रविशन्ति परंपदम् ॥”

इति ॥ एतच्चैकमुक्तौ सर्वमुक्तिरिति पक्षे नोपपद्यते
तस्मादेकाविद्यापक्षेपि प्रतिजीवमावरणभेदोपगमेन
व्यवस्थोपपादनीया । तदेवं ब्रह्मज्ञानान्मोक्षः स
चानर्थनिवृत्तिर्निरतिशयब्रह्मानंदावाप्तिश्चेति सिद्धं
प्रयोजनम् ॥

इति श्रीधर्मराजदीक्षितविरचितायां वेदान्तपरिभा-
षायामष्टमः प्रयोजनपरिच्छेदः समाप्तः ॥ ८ ॥

कैः सिद्धांतितमित्यपेक्षायामाह—तदुक्तमिति । इदमेव मतं सम्य-
गिति द्योतनायाह—एतच्चेति । यस्मादेवं तस्मात्, व्यवस्थाबद्धमुक्तव्यव-
स्थापरिच्छेदार्थं निगमयति—तदेवमिति ॥

मूलकृतसूनुनास्त्यक्तं परित्यक्तं च विस्फुटम् ॥

व्याख्यातं दूषितं तेन मयेदं च विभूषितम् ॥ १ ॥

गोचारेडनकेडिरेडभिनुतो गोत्रात्मजेडाखिलेड्

व्याडेडाप्ततनुः कवीडनुगतद्विद् चण्डभेरुण्डहा ॥

गोरादल्लुद्धधियाधिकत्विडमलक्षीरोत्थविभ्राडजः

स स्यादभ्ररुडाभ्रवाडभृदरं देवो दृढो मे मृडः ॥ २ ॥

स्वजनवदनचारी पापसंघापहारी

स्वजनसदनकारी प्रोल्लसद्गोत्रधारी ॥

(१७०)

वेदान्तपरिभाषा ।

विकचरदनसारी ज्योत्स्निकानन्दकारी

मदनसुषमकारी सोस्तु मे हृदिहारी ॥ ३ ॥

गोत्रांगवसुतारेशमिते (१८६७) संवत्सरे शुभे ॥

फाल्गुने सितसप्तम्यां वृषेसिद्धागुरावियम् ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यबालगोपालतीर्थश्रीपादशिष्यदत्तवंश-

वतंसरामकुमारसूनुधनपतिसूरिसुतशिवदत्तविरचितायां वेदान्त-

परिभाषार्थदीपिकायामष्टमःपरिच्छेदः समाप्तः ॥ ८ ॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

पुस्तक मिलनेका ठिकाना-

गङ्गाविष्णु श्रीकृष्णदास,
'लक्ष्मिवेङ्कटेश्वर' स्टीम्-प्रेस,
कल्याण-बम्बई.

खेमराज श्रीकृष्णदास,
“ श्रीवेङ्कटेश्वर ” स्टीम्-प्रेस
खेतवाडी-बम्बई.

